

E 2 15/5:46

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XVI

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA

PAPP ISTVÁN és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1970

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XVI

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA

PAPP ISTVÁN és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1970

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

© Kálmán Béla, 1970

Kossuth Lajos Tudományegyetem

A kiadásért felelős: Bognár Rezső

Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Sebestyén Árpád

A kézirat a nyomdába érkezett: 1970. január hó. Megjelent: 1970. december hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint. Példányszám: 700. Terjedelem 12 A/5 ív.

A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképezési elvei*

A magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok kérdését mind a mai napig alig tanulmányozták, bár ismeretes, hogy a Kárpátontúl ukrán lakossága több évszázad óta szoros gazdasági, kulturális és nyelvi kapcsolatban van a magyar lakossággal, és e kérdés kidolgozása nagyon értékes anyagot szolgáltatna nemcsak a nyelvészeknek, hanem az archeológusok, etnográfusok, történészek és más szaktudósok számára is. Különösen értékes anyagot ad ez a kutatás a két szomszéd nép története és nyelve, anyagi és szellemi kultúrája történetének tanulmányozásához.

A nyelvközi kapcsolatokat különféle szempontok szerint vizsgálhatjuk. Nagyon fontos a nyelvföldrajzi vizsgálati szempont, mert ez nagyban lehetővé teszi az anyag generalizálását és szintézisét, segít ábrázolni nemcsak a területiális oppozíciót, hanem a nyelvi elemek struktúrájának sajátosságait, azok funkcionálását, a párhuzamok és azok változatainak feltásását.

A jelen cikk az általunk összeállított „A kárpátontúli ukrán nyelvjárások lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlasza” felépítésének főbb elveit taglalja.

Jóllehet az utóbbi időben több olyan nemzeti és regionális atlasz jelent meg, amely tükrözi a nyelv lexikális színvonalát is, az elmélet és a szókinés térképészeti ábrázolásának módszerei még jóformán kidolgozatlanok. Ennek fő oka először is az, hogy nem teljes a nyelvjárások lexikális gazdagságának leíró és elméleti feltárása, másodsor pedig az, hogy nincsenek alapos szókincsgyűjtő kérdőívek, amelyek biztosítanák bizonyos lexikális-szementikai mikrorendszerek minden elemének feljegyzését.

Úgy véljük, hogy a nemzeti és a regionális atlaszokon kívül fontos nyelvi problémák vizsgálatának szentelt speciális nemzeti és regionális atlaszokat is össze kell állítani. Az egyik ilyen fontos probléma a nyelvközi kapcsolatok vizsgálata bizonyos vidékeken. Mindeddig, azt hisszük, még nem állítottak

* Rövidített változata annak az előadásnak, amelyet a szerző 1969 októberében tartott a Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjában.

össze ilyen speciális atlaszokat, márpedig bizonyára fényt derítenének több mindmáig megoldatlan nyelvi kérdésre, továbbá a közvetlen nyelvi kapcsolatban volt vagy levő népek történetére és anyagi kultúrájára. A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak atlasza ilyen különleges munka, és feladatának tekinti, hogy vizsgálja az ukrán—magyar nyelvközi kapcsolatokat a Kárpátontúl területén.

Ismeretes, hogy a nyelvatlasz hitelessége három fő feltételtől függ: a kérdőív összeállításától, az anyaggyűjtés módszerétől és az összegyűjtött anyag helyes feltérképezésétől.

A kérdőív meghatározza a készülő atlasz általános célját, terjedelmét és részletességét, ezért összeállítása igen fontos és felelősségteljes szakasza az atlasz készítésének.

Közismert dolog, hogy mennyire nehéz és aprólékos munka a kérdőív összeállítása általában a szókincs gyűjtéséhez, de véleményünk szerint még nehezebb és aprólékosabb munka egy speciális atlasz anyaggyűjtési kérdőívének összeállítása. Így például a kárpátontúli ukrán nyelvjárások hungarizmusainak és lexikális megfelelőiknek gyűjtéséhez szükséges kérdőív összeállítása előtt jól meg kellett ismernünk e nyelvjárások egész szókincsét, és abban megkeresnünk a hungarizmusokat és megfelelőiket. Ezenkívül tanulmányoznunk kellett a közeli magyar nyelvjárásokat, hogy helyesen válaszolhassuk meg a hungarizmusok hangtani alakulásának egész sor kérdését, mert hiszen a legtöbb magyar jövevényszó az élő beszédből, közvetlen nyelvi kapcsolatok eredményeként került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba. Ilyen előmunkálatok után állítottuk össze 1965 elején a kérdőív végleges változatát, amely mintegy 4000 kérdést tartalmazott a szavak felkutatására és jelentésük megmagyarázására vonatkozólag.

Az anyaggyűjtés megkönnyítésére a kérdőív kidolgozása tematikus. 29 tematikus csoportot különböztetünk meg. Minden egyes tematikus csoporton belül még kisebb csoportok és alcsoportok vannak, amelyekben a kérdések olyan sorrendben következnek, hogy tematikailag kötött beszélgetésre késztessek a beszélőt. A kérdőív előírja a hungarizmusok idegen nyelvi megfelelőinek és dublettjainak összegyűjtését is, nehogy a hungarizmusok gyűjtése egyoldalúan, az illető fogalom hagyományos megnevezésétől elvontan folyjék.

Ezenkívül némely kérdéshez külön bekezdéssel kérdés járul a származékok felderítésére és jelentéseik tisztázására. Tartalmaz a kérdőív szójelentéseket tisztázó kérdéseket is (mintegy 400 ilyen kérdés van). Ezek a kérdések hozzásegítenek bennünket ahhoz, hogy megállapítsuk a hungarizmusok jelentésének alakulását a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, és bizonyos anyagot szolgáltatnak a szemantikai térképek összeállításához. Változatos jellegű kérdésekkel gyűjtjük az igéket, határozószókat, segédszókat stb. A növény- és állat-

világ szavainak kérdesei tartalmazzák a latin megfelelőket, azonkívül herbáriumokat és rajzokat.¹

Az Atlasz eleinte a Kárpátontúl egész területének 142 helységére terjedt ki. Az előzetes anyaggyűjtéskor azonban kiderült, hogy a helységek száma jelentősen csökkenthető anélkül, hogy az összegyűjtött anyag veszítene értékéből. Ezért az Atlasz végleges formájában Kárpátontúl 62 ukrán helységét tartalmazza. Ez a terület kifejező tájnyelvi differenciáltságú, gazdag az izoglosszákbán, és érdekes térképeket ad.

Az anyaggyűjtés módszere aktív és passzív. A kérdezés legtöbbször aktív módszerrel folyt (a tárgy leírása, a beszélő rávezetése a feleletre, a tárgyrajz bemutatása stb.). Ha mindezek a kérdezési módszerek nem jártak eredménnyel, akkor egyenesen feltettük a kérdést: ismerik-e ezt a szót?

Adatközlőink a vizsgált nyelvjárásterület őslakosai, főleg középkorúak és az idősebb nemzedékek tagjai voltak, akik mindmáig jelentős számú hungarizmust őriztek meg nyelvükben. Az összegyűjtött anyagot több adatközlővel ellenőriztük. Nem hagytuk figyelmen kívül a fiatalabb nemzedéket sem. A fiatalabbaktól tudtuk meg, hogy milyen hungarizmusok maradtak meg mindmáig aktív szókincsükben, és melyek mentek már ki a használatból. Az egész anyagot magam gyűjtöttem. Így az utóbbi évtized folyamán jelentős tényanyagra tettünk szert, és megkezdtük a lingvisztikai térképek összeállítását. Eddig több mint 500 térkép (lexikális, szemantikai és összevont) készült el. Az Atlasz térképei speciálisak, mert tükrözik a hungarizmusok elterjedését a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban, de egyszersmind teljesekek is, mert minden térkép a hungarizmusok használati területén kívül feltünteti a szóban forgó tárgy összes többi elnevezésének használati területét is, vagyis a hungarizmusok valamennyi lexikai megfelelőjét és a párhuzamokat is.

Milyen elv szerint készültek a lingvisztikai térképek? Ismeretes, hogy az összegyűjtött anyag különböző módszerekkel térképezhető: transzkribált feliratokkal a megfelelő helységek száma alatt, külön térképészeti ábrákkal, különféle színű és vonalkázású síkidomokkal, izoglosszákkal és többféle kombinált módszerrel. Mi a térképezést ábrákkal végezzük, mert ez igen változatos módszer és nagy lehetőséget nyújt az anyag általánosítására és összefoglalására. Ezzel a módszerrel nemcsak a nyelvi területi oppozíciókat ábrázolhatjuk, hanem feltárhatjuk a lexikális paralelizmusokat, s szemléltethetjük a térképezett szó fonetikai és morfológiai sajátosságait is.

Atlaszunkban háromalakos ábra-rendszert alkalmazunk az etimológiai (genetikai) elv alapján: kört, egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget és négyzetet. Ezeket a jeleket a következő sorrendben és rendszer szerint használjuk. Először a kört alkalmazzuk és lexikális hungarizmust jelölünk

¹ A kérdőív felépítéséről részletesebben szól Основні принципи побудови програми-питальника для збирання мадяризмів в українських говорах Закарпатської області УРСР című cikkünk — Матеріали ХХІ наукової конференції УЖДУ., серія філології, К., 1967, 134-138 old.

vele;² másodszer az egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöget, ez jelöli a hagyományos szót; legutolsó sorban rajzoljuk fel a négyzetet, amely egyéb idegen nyelvi szót jelöl. Egy-egy tárgynak azonban több elnevezése lehet, a többi között néhány hungarizmus, saját hagyományos és idegen nyelvi szó is. Például a zárt, vagy részben zárt folyosó elnevezései: *торнац, ківров, гонг, гáнок, шатра́*; az ajtókilincs neve: *форгіта, клі́нч, ругов, кл'ёмка, кл'áмба, за́мок*; a háromszögű épülethomlokzat neve: *чо́нка, чо́нкаш, тїзфо́л, причілок, шчит, кібіл', штаблón, фáйермур* stb.

Mіндеzen elnevezéseket rávezetjük a térképre, a háromalakos jelrendszer betartásával. Ha például több különböző tövű lexikális hungarizmus használatos bizonyos tárgy, jelenség, művelet megnevezésére, akkor csupán a kört és módosulatait használjuk jelölésre, a következő sorrendben: 1. Befestett kör; 2. Körvonal; 3. Körvonal vízszintes áthúzással; 4. Körvonal függőleges áthúzással; 5. Körvonal vízszintes és függőleges áthúzással:

A különböző tövű hagyományos ukrán vagy általában keleti szláv eredetű szavakat az atlasz térképein egyik oldalán nyugvó egyenlő oldalú háromszöggel jelöljük a következő sorrendben: 1. Befestett háromszög; 2. Körvonalazott háromszög; 3. Körvonalazott háromszög vízszintes áthúzással; 4. Körvonalazott háromszög függőleges áthúzással; 5. Körvonalazott háromszög vízszintes és függőleges áthúzással:

Az egyéb idegen nyelvi, különböző tövű szavakat (latinizmusokat, germanizmusokat, szlovákizmusokat, románizmusokat stb.) négyzet segítségével vezetjük rá a térképre a fent leírt sorrendben: 1. Befestett négyzet; 2. Körvonalazott négyzet; 3. Körvonalazott négyzet vízszintes áthúzással; 4. Körvonalazott négyzet függőleges áthúzással; 5. Körvonalazott négyzet vízszintes és függőleges áthúzással:

² A kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban lexikális hungarizmusnak számít minden olyan szó, amely közvetlenül a magyar nyelvből és annak nyelvjárásaiból került az ukránba, eredeti etimológiájától függetlenül. Például a *геренда* szó szláv eredetű, a *гренда* származéka, a vizsgált nyelvjárásokban mégis hungarizmusnak tekintendő, mert magyar hangalakban került be az ukrán nyelvjárásokba: a *gerenda* szó átvétele. A *луйтра* szó német eredetű: *Leiter* létra de hungarizmusnak tekintjük, mert magyar közvetítéssel, a szó átvételként került az ukrán nyelvjárásokba, ebből lett törvénytörvény hangtani megfeleléssel a *луйтра*. Ha a magyar kölcsönszóból származékok is fejlődnek ukrán talajon, ezeket már ukrán tájszavaknak tekintjük, nem magyar jövevényszavaknak, Például a *бадог* jövevényszóból alakult a *бадогáп* bádogos már nem hungarizmus.

Azokat a hungarizmusokat, amelyek nem közvetlenül a magyar nyelvből kerültek a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, hanem a szlovák vagy a román nyelv közvetítésével, körvonalazott négyzet belsejében a kör különféle módozataival jelöljük:

Az Atlasz térképeinek jelentős része kombinált, vagyis ugyanazon a térképen a lexikális jelenségeket ábrák, a fonetikai és morfológiai jelenségeket bevonalkázott foltok   , vagypedig vonalak segítségével jelöljük a következő sorrendben: 1. Összefüggő vonal; 2. Szaggatott vonal; 3. Vonalka pont; 4. Vonalka két pont; 5. Pontozott vonal.

Mivel a lexikális hungarizmusoknak a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokban ismert okokból sok fonetikai változatuk van, a térképre csak a legfontosabbak, a nyelvterületre legjellemzőbbek kerülnek (bevonalkázott foltok segítségével), a többiről pedig a kommentárban teszünk említést. Fő figyelmünket arra fordítjuk, hogy a térkép ábrázolja a hungarizmusok fonetikai és morfológiai jelenségeit, de nem hagyjuk figyelmen kívül hagyományos szavaink és az idegen eredetű szavak fonetikai és morfológiai tulajdonságait sem.

Ha valamely feltérképezett fogalomnak egy-egy helységben több párhuzamos elnevezése van, akkor ezeknek a szóknak a megfelelő jelei a helység száma mellé kerülnek. A ritkábban használt elnevezést kisebb jellel tüntetjük fel a fő jelektől balra.

Ha a térképen minden elnevezés egy-többől származik, de eltérőek a fonetikai és morfológiai tulajdonságaik, amelyek idegen eredetűek, akkor ezeket az elnevezéseket nyelvterületi oppozícióként tüntetjük fel a térképen: pl. *чiмент* és *чiiумент*. A *чiмент* szót idegen szónak tekintjük és a térképen négyzettel jelöljük. A *чiiумент* alak azonban közvetlenül a magyarból került a kárpátontúli ukrán nyelvjárásokba, ezt bizonyítja a szó hangalakja. Ezt a szót tehát már hungarizmusnak tekintjük és körrel jelöljük a térképen, vagyis ez a szó már territoriális oppozícióban áll a *чiмент* szóval.

Ha valamely kutatóponton nem ismerik a szót a jelölt tárgy vagy fogalom hiánya miatt, vagyis hiányzik a kéttagú (bináris) nyelvterületi oppozíció, akkor a tájzó jelének helyére a helység száma alá mínuszt (—) állítunk mint az ellentag hiányának jelét. Ilyen esetben a bináris nyelvterületi oppozíció nullás ellentag különálló változatával állunk szemben.

Nem tüntethetjük fel egy térképen a nyelvterületi oppozícióknak azokat a lexéma ellentagjait, amelyek szemantikailag nem teljesen azonosak, vagyis reáliák eltérőek, bár funkcionálisan és alakilag azonosak. Például a fiók (asztal-, szekrényfiók, konyhai tűzhely hamutartója). Ebben az esetben három lexikális és egy szemantikus térképet készítünk.

Az első lexikális térkép gyámszövege: asztalfiók

● *фійовка*; ▲ *столина*; △ *підстолина*; △ *столувка*; ■ *шувлатка*

A második lexikális térkép gyámszövege: szekrényfiók

● *фійовка*; ■ *шувлатка*; □ *лада*

A harmadik lexikális térkép gyámszövege: tűzhely hamutartója

● *фійовка*; ▲ *попільанка*; △ *спуз'анка*

A szemantikus térkép gyámszövege a következő:

A *фійовка* szó jelentése:

⊙ 'asztalfiók'; ⊗ 'szekrényfiók'; ⊕ 'tűzhely hamutartója'

A szemantikai térképeknél használjuk az eltérő vonalkázású köröket:

A lexikális és szemantikai térképen kívül összevont (szintetikus) térképeket, vagyis a szóhasználat területi térképeit is közöljük a regionális atlaszban. Ezek a térképek lehetővé teszik, hogy tisztázzuk, mennyire terjedtek el bizonyos szavak az ukrán nyelvjárások területén a frontális (marginális) érintkezés következtében, és ez érdekes adatokat szolgáltat a következtetésekhez.

Nem készült térkép, ha: először: a lexikális hungarizmus elterjedt az egész területen (például a *mána* < m. *talp*); másodsor: ha a hungarizmus a hagyományos vagy idegen nyelvi szó lexikális dublettjeként csak egy vagy két olyan helységben terjedt el, amely közvetlenül magyar lakossággal határos és nem jellemző a nyelvjárás minden beszélőjére; harmadszor: ha a lexikális hungarizmus csak kevés helységben terjedt el és nincs ellentagja; és negyedszer: nem állítottunk össze térképet azokról a lexikális hungarizmusokról, amelyeket már tartalmaz J. O. DZENDZELIVSZKI³ atlasza. Mindezekről a szavakról a munka elméleti részében lesz szó.

Minden térképen gyámszöveg van, amely a témából és a hozzá hasonlított elnevezésekből áll, amelyek mellé megfelelő térképészeti jeleket tettünk. A jelek után következik a morfológiai, fonetikai és hangsúlybeli sajátosságok feltüntetése.

A térképhez adott kommentárban megmagyarázzuk az anyagot, amely a térkép megértéséhez szükséges. Itt említjük azt az anyagot is, amely a feltérképezett jelenségre vonatkozik, de maga nincs feltérképezve. Minden kommentár-

³ Й. О. Дзєндзелівський, Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика) ч. I — 1958, ч. II — 1960.

hoz odaírjuk a térkép számát és idézzük a kérdőívnek azt a kérdését, amelynek segítségével az anyagot gyűjtöttük. Ezután következnek az általános észrevételek a térképezett fogalomról. Ezek mindenekelőtt etnográfiai jellegű adatok. Közöljük a lexikális hungarizmus magyar megfelelőjét és jelentését. Ezenkívül felsoroljuk a szó jelentésében bekövetkezett változásokat, továbbá a fonetikai és morfológiai jellegű változásokat is. Körülírjuk a lexikális párhuzamokat, elterjedésük területét, és kifejtjük használatuk okait. Felsoroljuk a hungarizmusoknak e nyelvjárásokban talált származékait és közöljük jelentésüket.

A térkép kommentárjában szólnak a felhasznált térképészeti és hivatkozási jelekről, a térképezett elnevezések stilisztikai és egyéb sajátosságairól, továbbá közöljük azt az új szót, amelynek terjed a használata a nyelvjárásokban a lexikális hungarizmus helyett. Hivatkozunk más atlaszokra is, amelyek foglalkoznak a térképezett szavunkkal.

Szemléletesség céljából több esetben közöljük azoknak a tárgyaknak a vizsgált nyelvterületen jellegzetes rajzát is, amelyeknek nevét térképeztük.

PETRO M. LIZANEC

Основные принципы картографирования венгеризмов в украинских говорах Закарпатья

«Атлас лексических венгеризмов и их соответствий в украинских говорах Закарпатья» является специальным региональным атласом и ставит перед собой задачу исследования венгерско—украинских межъязыковых контактов на территории Закарпатья.

Собранный нами за специально составленной программой на 4000 вопросов материал наносится на карты атласа с помощью трехфигурной системы, отражающей этимологический (генетический) принцип. Лексические венгеризмы обозначаются на карте фигурой круга различной модификации: круг заполненный, круг контурный, контурный круг с горизонтальной линией посередине, контурный круг с вертикальной линией посередине, контурный круг с вертикальной и горизонтальной линией посередине, традиционные украинские слова обозначаются на карте атласа равносторонними треугольниками: треугольник заполненный, треугольник контурный, треугольник контурный с горизонтальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной линией посередине, треугольник контурный с вертикальной и горизонтальной линией посередине; иностранные слова (латинизмы, германизмы, словакизмы, румынизмы и др.) обозначаются на карте атласа квадратами: квадрат заполненный, квадрат контурный, квадрат контурный с горизонтальной линией посередине, квадрат контурный с вертикальной линией посередине, квадрат контурный с горизонтальной и вертикальной линией посередине.

Значительная часть карт атласа является комбинированной, то есть на одной и той же карте лексические языковые явления изображаются с помощью фигур, а фонетические, морфологические и акцентологические с помощью заштрихованных площадей или линий.

Для семантических карт используется круг с различной штриховкой.

Кроме лексических и семантических карт, в атласе даны также и сводные (синтетические) карты или карты ареалов.

На каждой карте есть легенда, состоящая из темы противопоставляемых наименований, обозначенных соответствующими картографическими знаками. К карте прилагается комментарий, дающий уточнения, объяснения материала, необходимых для понимания карты. Для наглядности даются рисунки картографируемых реалий.

П. Н. Лизанец

Adalékok az *é: e* (~*è*~*ē*) megfeleléshez a székely nyelvjárásban

1. A jelenség elsősorban a palóc nyelvjárásra jellemző. Jelentős részében megfigyelhető egytagú szavakban, valamint többtagú szavak hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában egyaránt. Pl. *bél, dēr, ēg, jēg, szekēr, egēr, fenēk* (HORGER, Nyelvj. 59—60; KÁLMÁN, Nyelvj. 30). Előfordul az északkeleti nyelvjárásban is, itt azonban majdnem kizárólag csak kéttagú névszók második szótagjában jelentkezik. Pl. *bél, dér, ég (eget), ész, jég, kéz, szék, nyél* ~ *nyél*; de: *cserep, derek, egēr, fedél, fenek, gyükēr, kerek, közep, ösveny, szekēr, szemet, tehen, vereb*; *kevés* ~ *keves, levél* ~ *levél, menyét* ~ *menyet, nehéz* ~ *nehez*; de: *kenyér, tēnyér* (SzamSz.).

A jelenség székely nyelvjárásbeli meglétére már BALASSA is utalt. Az addig felszínre került adatok alapján úgy látta, hogy a székelyben csak névszók második, egyben utolsó szótagjában jelentkezik: *födél, kēnyer, kerek, level, szeker tehen, vereb* (Nyelvj. 102, 105). A későbbi kutatások eredményeképp sikerült mibenlétét és elterjedését jobban megismerve megállapítani, hogy főleg a keleti székely nyelvjárásban, itt is elsősorban a csiki és gyergyói tájszólásban fordul elő kéttagú névszók második szótagjában. A jelenséget hordozó fontosabb szavak: *cserep, egēr, ēgyeb, gyükēr, keves, kinyēr, mēnyet, nehez, ösveny, szekēr, szemet, tehen, tenēr, vereb*. Található a szakirodalomban adalék a hangsúlyos szótagbeli előfordulásra is: *esz, hetfü, keccēr* (HORGER: MNy. I, 452—3, valamint a térképmelléklet; VÁMSZER MÁRTA: NyIrK. I, 52—7; KÁLMÁN, i. m. 48).

2. A Székely Nyelvjárás Atlasza anyaggyűjtésének előkészítése során fölveltünk a kérdőfüzetbe néhány, a szóbanforgó jelenség megfigyelésére alkalmas szót is, mint pl. *jég; hétfőn, kétszer; kenyér, középső, ösveny, szekēr, téhen, veréb* (l. GÁLFFY-MÁRTON: NyIrK. I, 70—1). Több ilyen szót tartalmaz az MNyA-nak kérdőíve is: *ész, légy (legyet), nyél (nyelet), szén; égerfa, élesztő, méter; fenék, gyökēr, kerék, kötél, menyét, nehéz, szemet, tenyér*.

Mint ismeretes, a kis kérdőfüzetet a székely nyelvjárás-terület minden egyes pontján kikérdeztük. A jelzett nagy kérdőívet, tőlünk kiegészített változatában, a háromszéki tájszólás tizenhat jellegzetes pontján kérdezték ki munkatársai-

ink, Csikban pedig hat ponton.¹ Nem kérdeztük ki a nagy kérdőfüzetet a gyergyói és udvarhelyszéki tájszólás egyetlen pontján sem. A Székely Nyelvjárás Atlaszának anyaggyűjtése során felszínre került több, a jelenség ismerete szempontjából fontos, de a kérdőívben nem szereplő adalék, mint ahogy módunkban állt kiegészíteni az így egybegyűlt anyagot a MTsz-ból is. Úgy véljük, hogy — jóllehet korántsem tekinthető teljesnek —, mégis adatanyagunk közelebb visz bennünket egy lépéssel az *é : e* megfelelés székely nyelvjárásbeli megismeréséhez.

3. A kis kérdőív anyagához tartozó *jég* szó az egész székely nyelvjárásban *é*-vel (~*ē*~*ĕ*~*ĭé*~*ĕj*) fordul elő. A palócból ismert *jĕg* alakra nincs egyetlen adatunk se. A mi helyszíni tapasztalataink is megerősítik azt a régebbi megfigyelést, hogy nem fordul elő a jelenség olyan szavakban sem, mint pl. *bél*, *dér*, *ég*, *kéz*, *szék*. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy egytagú szavakban egyáltalán nem jelentkezik az *é : e* megfelelés. A nagy kérdőívbe foglalt szók közül a következőknek jegyezték le a gyűjtők *e*-vel ejtett alakját is: *ész*: A háromszéki tájszólás tizenöt nagy kérdőíves pontján mindenütt *ész*~*ēs*~*ĭész*, az archaikusabb jellegéről ismert Kézdikőváron² azonban *esz*. A csiki tájszólás kászoni és gyimesi részlegében az *ész* és alakváltozatai hallhatók, de az alcsiki és felsiki tájszólásrészben az *esz* alak is előfordul; *légy*: A háromszéki részeken mindenütt *légy* (és alakváltozatai), a kézdiszéki tájszólásrészhez tartozó Ika-falván *lĕgy* is. Fzen kívül mindössze az alcsiki Menaságújfaluból van rá egy adatunk; *nyél*: A háromszéki tájszólásban mindenütt *nyél* (és alakv.), azonban

¹ E pontok a következők: a) A háromszéki tájszólásban: 21: Zágon, 26: Árapatak, 30: Szent iván—Laborfalva, 38: Páké, 50: Sepsiszentgyörgy, 56: Fotos—Martonos, 66: Petőfalva, 75: Köröspatak, 76: Bölön, 87: Kézdimartonos, 88: Nyújtód, 95: Ika-falva, 100: Szárazajta, 107: Kézdikővár, 116: Bükszád, 119: Nagybacon; b) A csiki tájszólásból: 129 és 136: Kászonimpér és Kászonzeltiz (egybeépült falvak), 131: Csikkozmas, 138: Csikbánkfalva, 167: Csikszentmihály, 169: Csikdánfalva, 176: Gyimesbükk.

Itt jegyezzük meg azt is, hogy az egész székely nyelvjárásrészletre kiterjedő kis kérdőfüzetes gyűjtést jelentős mértékben Gálffy Mózes és Márton Gyula végezte. A nagy kérdőfüzettel a háromszéki pontokon Vámszer Márta és Zoltán Ildikó, a csiki tájszólásban pedig Gazda Ferenc, Murádin László és Vámszer Márta gyűjtött.

² A tanulmányban előforduló helységek hivatalos neve: a) háromszéki tájszólás (Kovászna megye): Alsócsernáton — Cernatul de jos, Árapatak — Araci, Bölön — Belin, Bükszád — Bicsad, Fotos—Martonos — Fotos, Ika-falva — Icafalau, Kézdikővár — Petriceni, Kézdimartonos — Mártinusz, Köröspatak — Valea Crişului, Nagybacon — Băţanii mari, Nyújtód — Lungeni, Petőfalva — Peteni, Sepsiszentgyörgy — Sfîntu Gheorghe, Szárazajta — Aita seaca, Szentiván—Laborfalva — Sîntionlunca, Zágon — Zagon; b) csiki tájszólás (Hargita megye): Balánbánya — Bălan, Csikcsicsó — Ciceu (Comuna Harghita), Csikbánkfalva — Banc, Csikdánfalva — Dăneşti, Csikkozmas — Cozmeni, Csikmindszent — Misentea, Csikrákos — Racul, Csikszentdomokos — Sîndimonic, Csikszentmihály — Mihaileni, Csikszereda — Miercurea Ciuc, Gyimesbükk — Ghimeş-Faget, Gyimesközéplek — Lunca de jos, Kászonzeltiz — Plaeşii de sus, Kászonimpér — Imper, Kászonjakabfalva — Iacobeni, Menaságújfalva — Armăşenii noi, Pottyand — Potiond; c) gyergyói tájszólás (Hargita megye): Borszék — Borsec, Borzont — Borzont, Gyergyóalfalu — Joseni, Gyergyóhodos — Hodoşa, Gyergyóremete — Remetea, Gyergyószentmiklós — Gheorgheni, Gyergyóújfalva — Suseni, Hágótó — Hagota, Marosfő — Izvorul Mureşului, Orotva — Jolotca, Salamás — Sărmaş, Vasláb — Voşlobeni; d) udvarhelyszéki tájszólás (Hargita megye): Farkaslaka — Lupeni, Hidegkút — Vidacutul, Kápolnásfalva — Capîlniţa, Olasztelek — Tâlişoara, Székelykeresztúr — Cristurul Secuesc, Tordátfalva — Turdeni.

Kézdikőváron, valamint az orbai tájszólásrészhez tartozó Petőfalván és Zágomban *nyél* is (pl. *kapanyél*, *kaszanyél*). A *nyél* alak van elterjedve a csiki tájszólásban is, *e*-vel ejtett változata (pl. *kaszanyél*) mindössze Gyimesbükkőről és a Felcsíkhoz tartozó Csikdánfalváról került elő; **szén**: A háromszéki és csiki tájszólásban egyaránt *szén* (és alakv.), a már említett Ikafalván azonban *szēn* alakját szintén lejegyezték a gyűjtők.

A felsorolt kérdőíves adatok kiegészíthetők néhány, a gyűjtés során véletlenül felszínre került adalékkal: *esszel* 'ésszel' *eszre jön* 'észhez tér' (Gyergyószentmiklós), *eszrevesz* (Farkaslaka: Udv.), *mëgëhül* (Gyergyóremete), *ëhën* (Gyergyóalfalu), *kapanyél* (Farkaslaka), *lámporëz* (Csikcsicsó), *vesz* 'sűrű, bozotos hely', *veszës hëj* (Gyimesközéplek). Végül ide iktatjuk a MTsz. néhány adatát: *ehök* 'éhesek' (Székelykeresztúr környéke), *ehözött* (Olasztelek: Udv.), *esz* (Háromszék; Csikrákos; Homoród vidéke); *esztok* (Háromszék), *eszrekedtén van* (Háromszék).

Több szó alapján vizsgálhatjuk a jelenséget, mint láttuk, többtagú szók hangsúlyos szótagjában is. Ezek: **hëtfön**: A háromszéki részeken mindössze két ponton (Százajtán és Alsócernátonban) jegyeztük le *é*-vel ejtett alakváltozatát, a tájszólás többi részében vagy csak *ë*-vel, vagy pedig *ë* ~ *é*-vel ejtett párhuzamos alakokat figyeltünk meg. Nagyjából ugyanezt tapasztaltuk Csikban és Gyergyóban, valamint Udvarhelyszéken; **kétszer**: A háromszéki tájszólásban a *këccër* alak tekinthető elterjedtebbnek (a pontok mintegy 50%-án ezt jegyeztük le), a *këccër*-t a kutatópontoknak mintegy 32%-án, a két alak párhuzamos előfordulásával pedig a pontok mintegy 18%-án talákoztunk. Csikban a *këccër* alak az elterjedtebb. A *këccër*-t mindössze néhány ponton jegyeztük le, mintegy húsz ponton pedig a két alak párhuzamos használatát rögzítettük. A gyergyói tájszólásban a *këccër*-t tizenkét ponton hallottuk, a tájszólás többi részében a két alak párhuzamos előfordulását figyeltük meg. Az udvarhelyszéki részlegben mintegy ötvenhat ponton *këccër* ~ *këccör*, mintegy harmincon *keccër* ~ *keccör*, a többin pedig (mintegy húsz ponton) azt észleltük, hogy mindkét alakkal élnek a beszélők.

A nagy kérdőívzetben szereplő *égerfa*, *élesztő* és *méter*: *méteres* szintén azok közé a szavak közé tartozik, amelyekben jelentkezik a székelyben az *é*: *e* megfelelés. A nagy kérdőívvel tanulmányozott tizenhat háromszéki és öt csiki helységben az *égerfa* csak *e*-vel jelentkezik: *egërfa* ~ *egërfa* ~ *egërfa* ~ *egërfa* ~ *ëgërfa*. Van adatunk a szó *e*-vel ejtett alakváltozatára Udvarhelyszékről is: *egörfa* (Rugonfalva). Az *élesztő* mindenütt *é*-vel ejtett alakjában jelentkezik, de a már említett Kézdikőváron *ëlesztő* változatát is lejegyezték. A *méter* szó a háromszéki Szentiván-Laborfalván *mëtër*-nek hangzik, a *méteres* szónak egész Csikban *mëtrës* ~ *metrës* alakját jegyeztük le. Orvanyagunkban van egy adatunk a *cërna* alakra (Borzont: Gyergyó). Mind a MTsz.-ban, mind a mi anyagunkban nagyon elterjedt a *vércse* szónak *vërcsë* alakja.

4. Viszonylag gazdag példatár alapján vizsgálhatjuk az *é*: *e* megfelelést

hangsúlytalan szótagban: **kenyér:** A háromszéki tájszólásból az *e*-s alakra egyetlen kutatópontról sincs adatunk. A szó felszínre került fontosabb alakváltozatai: *kényér ~ kényér ~ kényéjr ~ kényéjr ~ kényēr ~ kényir*. Csikban három kutatópont (Csikkozmás, Csikszereda, Balánbánya) kivételével mindenütt a *kényēr* alak fordul elő, huszonnégy ponton egymagában, tizenhárom ponton pedig a *kényérrel* párhuzamosan. Nagyjából ugyanez a helyzet Gyergyóban is: Tizenhárom ponton csak a *kényēr ~ <kényēr>* alakot, tizenkettőn pedig mindkét alakot (*kényēr ~ kényér*) közölték velünk adatközlőink. A székely nyelvjárás udvarhelyszéki részlegében sehol nem talákoztunk *e* szóban az *é*: *e* megfeleléssel. Fontosabb alakváltozatai: *kinyér ~ kinyēr ~ kinyér ~ kinyēr ~ kényér ~ kényér ~ kényér ~ kényír ~ <kényér ~ kényér ~ kényēr>*; **középső:** A háromszéki tájszólásban egy két pont kivételével mindenütt *középső*. Az *e*-vel ejtett alak van elterjedve a csíki és a gyergyói tájszólásban is. Az udvarhelyszékiben szintén föllelhető, itt azonban lényegesen több ponton hallható már a *középső* alak, mint a székely nyelvjárás többi részlegében; **ösvény:** A háromszéki nyelvjárásban legerjedtebb változatai *ösvēn ~ ösvény ~ ösvány ~ <ösven ~ ösveny>*, mindössze néhány ponton talákoztunk *ösvény ~ ösviény ~ ösvēn ~ ösviny* alakjával. Csikban és Gyergyóban csak *ösvény ~ ösvēn ~ <ösveny>* alakban fordul elő a szó. Ezekkel az alakokkal talákoztunk az udvarhelyszéki tájszólásban is, itt azonban az *é*-s alakváltozat szintén jelentkezik. Mintegy tizenöt ponton jegyeztük le az *ösveny*-nyel és alakváltozataival együtt az *ösvény*-t és alakváltozatait, köztük az *ösvény* és az *ösvēn* alakot; **szekér:** A háromszéki tájszólásban egyáltalán nem talákoztunk ennek a szónak *e*-vel ejtett alakjaival (*szekér ~ <szekér ~ szekér ~ szekér ~ szekér ~ szekér ~ szekéjr ~ szekéjr ~ szekéjr ~ szekéjr ~ szekér ~ <szekér ~ szekér ~ szekér>*), Csikban és Gyergyóban a *szekér* alakot mindössze egy ponton jegyeztük le egymagában. A többi ponton a *szekēr ~ <szekēr>* fordul elő, azonban mind Csikban, mind Gyergyóban megfigyelhető mellette több ponton a *szekér ~ szekér* alakváltozat jelentkezése is. Az udvarhelyszéki tájszólásban egyáltalán nem talákoztunk az *e*-s alakkal (*szekér ~ szekēr ~ szekér ~ szekēr*), mindössze Tordátfalván jegyeztük le a *göncölszekēr* alakot; **tehen:** A háromszéki részeken ma is *tehen ~ teheny ~ <tähän ~ tehen ~ teheny>* az uralkodó alak, azonban legalább tizenöt-húsz helységben lejegyeztük, főleg párhuzamos alakként, a *tehen ~ tehen ~ tehen ~ tehién ~ tehién ~ tehién* alakokat is. Nagyjából ugyanezt tapasztaltuk a székely nyelvjárás többi részlegében, beleértve az udvarhelyszékit is; **veréb:** A háromszéki tájszólásban csak *veréb* alakja ismert.³ Csikban és Gyergyóban a *verēb ~ <verēb>* az elterjedtebb, azonban számos ponton megfigyelhető a *verēb* párhuzamos jelentkezése is. Az udvarhelyszéki tájszólásban csak az *é*-s alakváltozattal talákoztunk.

³ A cikk megírása után került felszínre a háromszéki tájszólásból két adalék a *verēb* alakra. Az egyik az Esztelnektől mintegy 14 km-nyire fekvő csángótelepülésről, a másik a Kis- és Nagybacon közelében található Uzonkáról való.

A fenti, a székely nyelvjárasterület minden egyes pontján helyszínen lejegyzett szavakból kirajzolódó képet értékes adalékokkal egészíti ki a nagy kérdőív néhány, alábbi adata: **fenék:** A háromszéki tájszólásban mind a tizenhat ponton *fenék*, Csíkban négy ponton *fenek* ~ <*fenek*>, egyen *fenék* (Csíkszentmihály); **kerék:** Háromszéken mindenütt *é-s* alak, Csíkban inkább *kerek*, de előfordul a *kerék*, sőt *kerek* ~ *kerék* is, ugyanígy Gyergyóban: a legtöbb ponton *kerek*, de több ponton *kerék*, illetőleg *kerek* ~ *kerék*; **menyét:** Háromszéken és Csíkban egyaránt *mënyet*; **szemét:** Háromszéken kilenc ponton *szëmét*, egyébként *szëmét* ~ *szëmet*; Csíkban mindenütt *szëmét*; **tenyér:** Háromszéken mindenütt *tenyér* ~ *tenyër*, Csíkban *tenèr* ~ *tenyèr* ~ *tenyér*.

A nagy kérdőfüzettel Gyergyóban és Udvarhelyszéken nem gyűjtöttünk. Orvanyagunk azonban mellett szól, hogy a jelenség Gyergyóban ugyanolyan mértékben fordul elő, mint Csíkban. Pl. *cserep* (Kászonjakabfalva, Pottyand; Marosfő, Vasláb), *cserep* (Gyergyóremete, Salamás); *ëgyeb* (Kászonjakabfalva, Csíkszentdomokos; Marosfő, Borzont); *födël* (Csíkdánfalva; Gyergyószentmiklós, Hágótó); *gyükër* (Kászon, Csíkkozmás, Csíkdánfalva; Gyergyóhodos), *gyükër* (Gyimesbükk); *keves* (Marosfő, Gyergyóújfalu, Gyergyóalfalu, Gyergyóhodos; Kápolnásfalva), *keves* (Orotva); *levël* (Csíkmindszent, Gyimesbükk; Marosfő, Vasláb), *nehez* (Borszék; Hidegkút). Mint látható, a felsorolt adatok mind a csiki és gyergyói tájszólásból valók, mindössze Kápolnásfalva és Hidegkút tartozik az udvarhelyszéki tájszóláshoz.

5. Az adatok ismertetése után foglaljuk össze a fontosabb megállapításokat. Látható, hogy az *é*: *e* megfelelés egytagú és többtagú szavakban egyaránt előfordul a székelyben, azonban gyakorisága pozícióként más és más. Egytagú szavakban viszonylag ritkán jelentkezik. A tanulmányozott szavak közül mindössze az *esz*, kisebb mértékben a *nyël* alakra vannak szórványos adataink az egész székely nyelvjárásból, a többi szóban egészen esetlegesen jelentkezik.

Lényegesen gyakrabban fordul elő az *é*: *e* megfelelés többtagú szók első szótagjában. Különösen jól megfigyelhető ez a *hétfő*, *kétszer* és *vércse* szóban. E szavak *e*-vel ejtett alakja nemcsak föllelhető ma is az egész székely nyelvjárásban, hanem több ponton is hallhatók, mint az *é*-vel ejtett alak. A csak Háromszéken és Csíkban tanulmányozott *égerfa* és *méter*: *méteres* szóra vonatkozó adatok is mellett szólnak, hogy többtagú szók első szótagjában a szóbanforgó megfelelés lényegesen gyakoribb, mint egytagú szavakban.

Még erőteljesebb a jelenség többtagú szók második szótagjában. Két szónak (*ösvény*, *tehén*) ma is *e*-vel ejtett alakja az elterjedtebb az egész székely nyelvjárásban. Majdnem azonos megállapítást tehetünk a *középső*-vel kapcsolatban. Ugyanakkor a *kenyér*, *szekér*, *veréb* szónak csak Csíkban és Gyergyóban fordul elő *e-s* alakváltozatuk, Háromszéken és Udvarhelyszéken nem.

A felsorakoztatott adatok mellett szólnak, hogy a jelenség előfordulása pozícióhoz kötött, ugyanakkor az is jól látható, hogy egyben szavakhoz kötött is. Figyelemre méltó ebből a szempontból pl. az, hogy az egytagú szavak közül

főleg az *ész*-nek van *esz* alakja, a többinek alig, vagy egyáltalán nincs. Ugyanez figyelhető meg többtagú szók hangsúlyos szótagjában is. A *kétszer*-nek pl. nagyon elterjedt *keccër* alakja, ugyanakkor a *hétszer*-nek ismeretlen *heccër* alakváltozata. Vagy: az *ösvény* és *tehen* elterjedt alakok az egész székely nyelvjárásban, ugyanakkor a *könyèr* és *vereb* csak Csíkban és Gyergyóban hallható, Háromszéken nem.

Ezzel már érintettük is a jelenség izoglosszájának, térbeli kiterjedésének kérdését. Kétségtelen ugyan, hogy egy-két szóban a háromszéki és udvarhelyszéki tájszólásban is elég gyakori az *e* jelentkezése, mégis a kérdőíves és orvanyagból származó adatok mellett szólnak, hogy a jelenség napjainkban inkább csak a csíki és gyergyói tájszólásban van elterjedve, a háromszékiben kevésbé, az udvarhelyszékiben pedig csak kis mértékben.

Nem felesleges megjegyeznünk azt sem, hogy a csíki és gyergyói tájszólás közismerten a székely nyelvjárás legarchaikusabb alakulatai. Nem véletlen tehát, hogy a jelenség éppen ebben a két nyelvjárási részlegben a legerőteljesebb napjainkban. De ilyen jellegűek a háromszékiek és a csíkinak azok a pontjai is (Kézdikővár, Ikafalva, Zágon; Pottyand, Menaságújfalu, Gyimesbükk stb.), ahonnan egytagú szavakra vonatkozó adalékaink valók.

Jól látható az adatokból az is, hogy az irodalmi nyelvi és más nyelvjárásokbeli *é* helyén rendszerint *e* ($\sim e$), ritkábban $\varepsilon \sim \bar{e}$ áll. Időtartama rendszerint rövid, azonban azon szótagú *l*, *r*, *j* előtt félhosszú változata jelentkezik. A hosszú \bar{e} -re mindössze egy adatunk van: *szēn*.

MÁRTON GYULA

Beiträge zum Studium des *é:e* Lautwechsels in der Szekler Mundart

Auf das Vorhandensein dieses Lautwechsels hat schon József Balassa hingewiesen [vgl. A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése (Gruppierung und Charakterisierung der ungarischen Mundarten) Budapest, 1891. S. 102 und 105]. Später befasste sich Antal Horger mit dieser Frage [in Magyar Nyelv (Ungarische Sprache) I. S. 452–3, sowie Kartenbeilage] und stellte fest, dass diese Erscheinung im östlichen Szekler-Dialekt und hier vor allem in den Mundarten von Csík und Gyergyó in der zweiten Silbe der zweisilbigen Nennwörter vorkommt.

Auf Grund des Sprachmaterials des Atlases der Szekler Mundart, gesammelt in den Jahren 1954–1967, kann ein wesentlich genaueres Bild von dieser Lautentsprechung entworfen werden. Klar lässt sich feststellen, dass sie

a) in einsilbigen Wörtern (z. B. *ész* 'Gehirn', *légy* 'Fliege', *nyél* 'Stiel' usw.) verhältnismässig selten vorkommt;

b) häufiger ist die Entsprechung *é : e* in der betonten Silbe der mehrsilbigen Wörter (z. B. *hétfőn* 'am Montag', *kétszer* 'zweimal' usw.) vorzufinden;

c) stark wird sie auch heute in der unbetonten Silbe der mehrsilbigen Wörter (z. B. *kenyér* 'Brot', *ösvény* 'Pfad', *szekér* 'Wagen' *tehén* 'Kuh', *veréb* 'Spatz' usw.) belegt.

Auf Grund der sich auf sämtliche Sammelpunkte der Szekler Mundart erstreckenden Forschung ist es festzustellen, dass diese Erscheinung in den Mundarten von Csík und Gyergyó kräftiger, in den Mundarten von Háromszék und Udvarhely hingegen wesentlich schwächer zum Ausdruck kommt.

GY. MÁRTON

Két mássalhangzó-jelenség Nagykónyi község nyelvjárásában*

Nagykónyi község Tolna megye északnyugati részén, a Koppány patak mellett terül el. A feltárt régészeti leletek tanúsága szerint meglehetősen régi magyar település. A török hódoltság idején elpusztult, s csak a XVIII. században népesült be ismét. Ma kb. kétezer lakosú község. Szokásaiban, szellemi és anyagi kultúrájában, nyelvjárási sajátosságaiban leginkább a szomszédos Szakcs, Értény, és Koppányszántó községekkel van szorosabb kapcsolatban.

Területileg és nyelvjárási sajátosságai tekintetében is a dunántúli nyelvjáróterülethez tartozik. A község nyelvjárása elsősorban olyan vonásokat mutat, amelyek a dunántúli nyelvjárásra jellemzők (a rövid magánhangzók kedvelése, a diftongusok hiánya, az affrikáló *gy*-zés és *ty*-zés, az *l*-ezés, az egészen nyílt *e* előfordulása stb.). A déli nyelvjáróterülethez közelíti a kisebb fokú *ö*-zés és *é*-zés, továbbá a labiális magánhangzók nagyobb megterhelése az illabiálisokkal szemben, a nyugatival viszont abban egyezik, hogy számottevő a felső nyelvállású rövid magánhangzók előfordulása, ezenkívül a hiátus megléte is vele rokonítja.

Az alábbiakban a mássalhangzó-jelenségek közül a palatális és apalatális, valamint az affrikáló tendenciát mutatjuk be. Az a célom, hogy a rendelkezésemre álló anyag alapján lehetőleg teljes képet nyújtsak a vizsgált jelenségekről. A példaanyag zömét passzív megfigyeléssel gyűjtöttem, más részét szóbeli közlés után. Munkámat nagyban megkönnyítette az a tény, hogy Nagykónyi község nyelvjárása anyanyelvjárásom.

I. A palatális és apalatális tendencia

1. Palatális *ly*-zés, amely a palóc nyelvjáróterület nagy részének sajátossága (*Pályi*, *réggyeli* stb.), nyelvjárásunkban nem észlelhető semmilyen helyzetben sem. Ugyancsak a palóc vidék legnagyobb részének jellemzője a palatális *ly* hang megléte (*állyá*, *gólyá*, *golyó*, *foljó* stb.). Nagykónyiban nincs meg

* Részlet „Hangtani jelenségek Nagykónyi község nyelvjárásában” c. dolgozatomból.

ez a palatális, jésített *ly* hang, hanem helyén jobbra *l*-ezés, ritkábban *j*-zés általános.

A) *l*-ezés mutatkozik szó elején, szó belsejében, toldalékok előtt és abszolút szóvégen. Ide sorolhatók a *bagó*-féle szavak is, amelyekben az *l* már kiesett.

1. Szó elején: *lik* 'lyuk', *likacsos*, *likad*, *likas* és *likaszt*.

2. Szó belsejében: *bagla* ~ *bag'gya* 'boglya', *béjeg* ~ *béjég* ~ *bíjeg* ~ *billeg* 'bélyeg', *csigola*, *fákla*, *folam*, *folamodik*, *folat*, *foló*, *folosó*, *foltat*, *furula*, *furulázik*, *galág* 'gallyág', (de: *gajj*), *góla*, *goló*, *golózik*, *gombolag*, *gömböledik*, *gömböli*, *gulásos* 'gulyás', *helbeli*, *hellette* (-*m*, -*d*, ~, -*ünk*, -*ték*, -*ük*), *helëttés*, *heliség*, *helszün* 'helyszín', *helpéndz* 'helypénz', *helzet*, *hógoló*, *hógolózik*, *hólag*, *hólagos*, *hólapapír* 'hólyagpapír', *hólagzik*, *hüle*, *hüleség*, *hüléskedik*, *ibola*, *imbolog*, *iskátula* ~ *katula* 'skatulya', *királfí*, *királné*, *királság*, *korcsola*, *korcsolázik*, *kölök*, *mágla*, *mëllik*, *mosolgós*, *mosolog*, *nápoli*, *némëllik*, *nyavala*, *nyoszoluaszszony*, *nyoszolulány*, *pocsola*, *selëm*, *selmës*, *sülled*, *sülleszt*, *szabáztat*, *szëmëltet*, *támolog*, *vállu* 'vályu' és *vizzolog*.

3. Toldalékok előtt: *akadáloz*, *aszálos*, *csökélség* 'csekélység', *ëhelëzkdik*, *ëllë-veszëllë* 'nehezen, nehézségek árán', *engedëlez*, *erdëli*, *erëlés*, *helës*, *helësüll* 'helyesel', *helëz*, *homálos*, *innepëlés* 'ünnepélyes', *kedëlés*, *kihüelëz* ~ *kihüjelëz* 'kihüvelyez', *korhelkëdik*, *mëlled*, *mëlleszt*, *mëlség*, *molos*, *osztáloz*, *ragálos*, *segëlez*, *szabálos*, *szabáloz*, *szëmëlés*, *szëmëli*, *szemvedëlés*, *szeszëlés*, *szeszëléskëdik*, *szivëlés*, *tavali*, *tekintëlés*, *terebëlés* és *veszëlés*.

4. Abszolút szóvégen: *akadál*, *aszál*, *barbé* 'borbély', *bivā*, *engedél*, *Erdél*, *fërtál*, *fogol*, *fökél* 'fekély', *Gergő* 'családnév (Gergely)', *göbbő* 'göboly', *görendő* 'gerendely', *hel*, *homál*, *hüel* ~ *hüjel* 'hüvely', *innepél*, *Káró*, *kasté* ~ *kastél*, *kedél*, *királ*, *konkó*, *korhel*, *kristál*, *kvártél*, *mëll*, *métő* ~ *métöl*, *mol*, *mosol*, *mühel*, *osztál*, *pëntő* 'pendely', *pörső* 'persely', *ráspu* 'ráspoly', *segél*, *seregél*, *sindő* 'tetőcserép; zsendely', *sonkó* 'a méhviasz törmeléke, üledéke', *szabál*, *szëmél*, *szemvedél*, *szeszél*, *tavā* ~ *taval*, *tekintél*, *tengő* 'tengely', *törkő*, *tüszhel*, *vëndő* 'zsiros bődön; vendely' és *veszél*.

B) *j*-zés: *béjeg* (~ *béjég*) ~ *bíjeg* ~ *billeg* 'bélyeg', *béjegző*, *belegabajodik*, *bojog* 'bolyong', *csobojó*, *ëggyensujj*, *ëggyensujjöz*, *ëkomojodik*, *főbojgat* 'felbolygat', *gabajodik*, *gajj* (de: *galág* 'gallyág'), *gojva*, *hájog*, *ijen*, *ijenkor*, *kájha* (Sz. *Bemond ev vaskájhát* = nagyot mond), *kevéj*, *kevéjkëdik*, *kipójáll*, *komoj*, *komojkodik*, *komojság*, *kristáj*, *mijen*, *muja*, *páhoj*, *pájja*, *pisztoj*, *pója*, *pójáll*, *pojva*, *pojvás* (*sár*), *sujj*, *székëj*, *tébojda* és *vájog*.

2. Palatális *ny*-ezés mutatkozik nyelvjárásunkban a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *n* hang terhére bizonyos fonetikai helyzetekben.

A) A palatális és apalatális tendencia szorosan összefügg egymással. A nazális *n* és *ny* palatális vagy apalatális ejtése nyelvjárásunkban ugyanazon szóban sem állandó, hanem mindig a fonetikai helyzet függvénye. Azokban a szavakban, amelyek *n*-re végződnek (pl. *szén*, *tehén* stb.) minden helyzetben *n* található. Másképpen van ez azokban a szavakban, amelyek *-ny* végződésűek akár

a köznyelvi alakokkal egyező (pl. *bársony* stb.), akár azokkal szemben palatálisáló (pl. *szappany* stb.) esetekben. Az ilyen szavakban — igealakokban és névszókban egyaránt — a fonetikai helyzettől függően *n*-es (*b* előtt *m*-es) vagy *ny*-es alakok mutatkoznak. A következő sorok alakulnak: *bársony*, *bársonyok*, *bársonyos*, *bársonya* (-*om*, -*od*, -*unk*, -*otok*, -*uk*), *bársomba*, *bársombu*, *bársongallér*, *bársghó*, *bársonkabát*, *bársonnak*, *bársonru*, *bársont* és *bársontu*; *szappany*, *szappanyok*, *szappanya* (-*om*, -*od*, -*unk*, -*otok* ~ *szappantok*, -*uk*), *szappanyoz* ~ *szappanyull*, *szappamba*, *szappambu*, *szappandarab*, *szappaghó*, *szappannak*, *szapparu*, *szappant* és *szappantu*.

Igealakokban a következő sor alakul: *fony* (*fonyok*, *fonyó* ~ *fonsz*, *fon*, *fonyunk*, *fontok*, *fonnak*), *fonyom*, *fonyod*, *font* (-*am*, -*á*, —, -*unk*, -*atok*, -*ak*), *fonta* (-*m*, -*d*, -*uk*, -*tok*, -*ák*), *fond*, *fghat* (-*ok*, -*ó* ~ -*sz*, -*unk*, -*tok*, -*nak*).

Nyelvjárásunkban tehát az alapformában és magánhangzók előtti helyzetben *ny*-es, mássalhangzók előtt pedig *n*-es (*b* előtt *m*-es) alakok jelentkeznek a köznyelvben és más nyelvjárásokban *n*-re vagy *ny*-re végződő szavak esetén.

A palatális *ny*-ezés jelentkezése hangkörnyezettől függően más és más. Szó elején nagyon ritkán (csak *ő* előtt néhány esetben), szó belsejében bizonyos szavakban bármely magánhangzó előtt, és végül abszolút szóvégen ingadozás mutatkozik használatában nemzedékek szerint. Az *ny*-es változatok elsősorban a középkorú és idősebb nemzedék körében járatosak, míg a fiatalabb inkább az *n*-es alakokat használja, bár nem kizárólagosan.

1. Szó kezdetén: *nyődögéll* 'nődögél', *nyöll* 'nő', *nyölleszt* 'növeszt' és *nyöstény*.

Ellenpéldák: *napa* 'anyósa', *negyedik*, *nehéz*, *néni*, *nénnye* (nénje), *nevet*, *nokédli*, *nóta*, *növendék* ~ *nevendék*, *nulla*, *nullás*, *nünúget* 'dúdol' és még 12 adat (az ellenpéldák egyébként tudomásom szerint sehol sem *ny*-ezők a magyar nyelvterületen).

2. Szó belsejében: *bëtonyoz* ~ *bëtonyull*, *boronya*, *boronyáll*, *boronyatüske* 'a kökénybokor tüskés ága, amiből boronát szoktak készíteni', *csatornya*, *csináll* ~ *csinyáll*, *előbbenyi* 'előbbi, előbbeni', *ënnihány* 'néhány', *ënnivaló* ~ *ënnivaló*, Sz. *Fenyi a fogát vkire, vmire* 'nagyon kívánja, szeretné megszerezni', *fonyás*, *fonyogat*, *fonyott* (*korsó*) 'fűzfavesszővel befont (korsó)', *fönyött* 'felnőtt', *füznivaló* ~ *füznivaló* (paprika), *ganyé*, *ganyéz* (*ik*), *harapnivaló* ~ *harapnyivaló*, *idegényes*, *iennyebb* ~ *ijennyebb* 'ilyenebb', *innivaló* ~ *innyavaló*, *kalányos* 'fából faragott, a mestergerendára erősített kanáltartó', *kenyőcs* ~ *kenyőcse*, *keszkenyő* 'fejkendő', *koránya* 'korán', *korányull* 'korainak tart', *lasponya* 'naspolya', *mostanyi*, *paplányos*, *pójásteknyő* 'fából készített kisebb teknő, amelybe régen a csecsemőket pólyázták; pólyásteknő', *rokonyok*, *röggönyöz* ~ *röggönyüll* 'röntgenez', *sütnivaló* ~ *sütnyivaló* 'a következő sütésre félretett maroknyi kovász', *szappanyos*, *szappanyoz* ~ *szappanyull*, *szudányi* 'fűféle', *teknő*, *uannyabb* ~ *ujannyabb* 'olyanabb', *utóbartyi* 'utóbbi, utóbbani', *vénnyebb* 'vénebb', *vonytt*

'vonít', *vonyódik* 'nedvesedik, nyirkossá válik', *vonyódott* 'nedves, nyirkos', *vonyogó* 'szalmahúzó szerszám', *vonyókés*, *vonyószék* és *zsinyor*.

Ellenpéldák: *bánom*, *disznó*, *ébánik*, *fene*, *fonál*, *foná méntibe* 'állandóan, szünet nélkül', *gánica* 'krumpliból készített étel', *hajná* ~ *hajnal*, *masina* 'cséplőgép', *masináll* 'cséplőgéppel csépel', *masinás* 'cséplőgépmunkás', *szánom*, *tél-fonáll*, *unalmas*, *uzsonna* és még 21 adat.

Nyelvjárásunk kedveli az ikes igealakokat. Igen nagy azoknak az ikes igéknek a száma, amelyeknek *-ik* végződése előtt *ny* jelentkezik. Például: *belütyenyik* 'betoppan', *betoppányik*, *buffányik* ~ *büffenyik*, *csöppenyik*, *dobbányik*, *döbbsenyik*, *dörrenyik*, *koppányik*, *lobbányik*, *mégduzzányik* 'megsértődik', *mégjelényik*, *mékhökkenyik*, *moccányik*, *pattányik*, *robbányik*, *röbbsenyik*, *röppenyik*, *surrányik*, *széppenyik*, *zökkenyik* és *zöppenyik* 'rázódik'.

Ugyancsak szóbeljei *ny*-ezés mutatkozik a többes szám 3. személyű birto-
kos személyragos alakokban, ha a kérdéses névszó nominatívusza *n*-re végződik a köznyelvben. Például: *gerebennyük* 'gerebenük', *kalányuk*, *kannyuk*, *katlanyuk*, *ösztonnyük*, *paplannyuk*, *patronnyuk*, *rokonnyuk*, *sézlonnyuk*, *telefonnyuk*, *vasgonynyuk*, *vagyonynyuk* stb.

Ha a *-tlan*, *-tlen* és *-talan*, *-telen* képzős melléknevekhez *-ul*, *-ül* határozórag járul, az idősebb és középső nemzedék nyelvhasználatában *ny*-es, a fiatal nemzedék ajkán *n*-es alakváltozatok hangzanak. Például: *bátortalanu* ~ *bátortalanyu*, *esztelenü* ~ *esztelenyü*, *fejetlenü* ~ *fejetlenyü*, *fejkötetlenü* ~ *fejkötetlenyü* 'fejkendő nélkül', *fogatlanu* ~ *fogatlanyu*, *gyámútalanu* ~ *gyámútalanyu* 'gyámoltalanul', *hasztalanu* ~ *hasztalanyu*, *kögyetlenü* ~ *kögyetlenyü*, *leveletlenü* ~ *leveletlenyü*, *sóotalanu* ~ *sóotalanyu*, *váratlanu* ~ *váratlanyu* stb.

3. Szó végén: *aszpiriny*, *Balatony*, *bétony*, *billantiny* 1. 'hajkenőcs; brillantin' 2. 'hajolaj', *börtöny*, *csollány*, *fony*, *gerebeny*, *haszony*, *huligány*, *huz-vony*, *idegény*, *Ilony* (Ilona), *Irény*, *kalány* 'kanál', *Kálmány*, *kany*, *kappany*, *kartony*, *katlany*, *keny*, *kombány* 'kombájn', *Mártony*, *nikrafony* 'hangszóró; mikrofon', *Orbány* (családnév), *oroszlány*, *ösztony*, *paplany*, *patrony*, *porcolány*, *rokony*, *Salamony* (családnév), *sézlony*, *szézony*, *téléfony*, *turbány* 'hajból készített műkonty', *vagony*, *vagyony*, *vászony* és *Zoltány*.

Ellenpéldák: *gomán* 'cigányfajta', *kén*, *román*, *szén*, *tehén* és *vén*. A már említett *-tlan*, *-tlen* és *-talan*, *-telen* képzős melléknevek *ny*-el állnak abszolút szóvégen. Például: *eszteleny*, *fejetlenny*, *hibátlany*, *hörteleny* 'hirtelen', *kölletlenny*, *lábatlany*, *meszteleny*, *péncteleny*, *sóotalany*, *szóotalany*, *zsirtalany* stb.

B) Érdekes viszont, hogy nemcsak az *ny*-es alapforma és mássalhangzóval kezdődő toldalékok kapcsolódása esetén, hanem két szó határán is *n*-es alakokat találunk *ny*-nyel szemben, ha *k*, *sz* vagy *t* mássalhangzók állnak utána.

k előtt (fonetikailag természetesen η variánssal): *asszonka*, *cigánkodik*, *fénkép*, *hánkódik*, *karácsonkor*, *kemén*, *kemén kalap*, *kémén körü* 'kémény körül', *keménkődik*, *keménkötésü*, *lánka*, *lánkérés*, *legénkődik*, *reménkődik*, *savankás*, *sörénkődik* 'serénykedik', *szérenkődik* stb.

sz előtt: *bársonszoknya, diván széle, fén szurta, hánszor, kátrán szünü 'kát-rány színű', lán szokta, legén szerette, remén szüne 'remény színe', székrén széle, villanszerelő, vőfén szokta* stb.

t előtt: *asszon tette, báránt, bársonst, bizonytalan* (Sz.: *Bizonytalan, mind a kutya vacsorája 'nagyon bizonytalan'*), *cigán taláta, csákánt, dohán takarta, fén-teleny, karácsont, kérvént, lán tekeri, mellént, remént, reméntelen, süteméntartó, tokmánt* stb.

C) A főnévi igenévképzőnek *-nyi* alakja van e nyelvjárásban általában, bár a fiatalok nyelvében egyre inkább a *-ni* használata kerül előtérbe. Például: *bán-tanyi, csipnyi, dugnyi, főznyi, gürcünyi, harcúnyi, keresnyi, kötnyi, lépnyi, mosnyi, óvasnyi, rugnyi, sugnyi, szeretnyi* stb.

Ha a főnévi igenévképző előtt a *d* vagy *gy* asszimilálódik, akkor inkább a *-ni* képzős alak a gyakoribb még az idősebbek ajkán is. Például: *alunni, dicse-kënni, eskünni, fonni, förönni, hanni, künni* (küldeni), *mosakonni, öregënni, töre-kënni, tunni, veszekënni* stb. Itt kell megemlítenünk azokat az igéket, amelyeknek főnévi igeneves alakja *-nya* végződésű. Ezekben a főnévi igenévképző előtti szótagban *é* vagy *i* található, és mindegyik mély hangrendű ige. A következőket figyeltem meg: *birnya, biznya, fájésznya* (*fájész valakit 'sóvárog, vágyódik valaki után'*), *fájésznya* 'fát szed (erdőn, mezőn)', *fociznya, ganyéznya* 'trágyázni', *hijnya* (hívni), *hiznya, innya, irnya, izénya, jampiznya* 'feltűnően, rángatózva táncolni', *karéznya* 'karéjt vágni (pl. kenyérből, sonkából)', *kocsiznya, krumpliznya* 'krumplit szedni', *kugliznya, kuliznya, mēglandsiznya* 'megverni', *nyaliznya, rénnya* 'sírní; ríni', *sirnya, szajréznya, szijnya* (szívni), *szinnya* (szidni), *szotyiz-nya* 'napraforgómagot enni', *tapiznya, tutyiznya* 'tutyit (gyapjú lábbeli) árusítá-ni', *ultiznya* és *vivnya*. Föltűnőek közöttük az egészen újkeletű *fociznya, jampiz-nya, szajréznya, szotyiznya* és *tapiznya* alakok, amelyek a fiatalok nyelvéből kerültek az idősebbek szóhasználatába is. Ezek előfordulása meglehetősen ritka. Egyetlen eset van, amikor *n* jelentkezik nyelvjárásunkban a köznyelvi *ny*-nyel szemben magánhangzó előtt. Ez az *íny* szóval kapcsolatos. Testrészről lévén szó, ezért inkább csak birtokos személyragos alakban figyelhető meg, mégpedig *éne* alakban. Például: *Nagyon fáj az énem* (ínyem).

II. Az affrikáló tendencia

Ide sorolhatók mindazok a szavak, amelyekben a spiráns *j* helyén affrikáta *gy*, ritkábban pedig *ty* mutatkozik. Ez a jelenség kétségtelenül tendenciaszerű nyelvjárásunkban, mivel *j* hang szó elején csak néhány — eléggé kevés — szóban fordul elő, mássalhangzó + *j* kapcsolat viszont egyáltalában nincsen ilyen hely-zetben.

1. Affrikáló *gy*-zés mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *j*-vel szemben szó elején és szó belsejében.

1. Szó elején: *gyegyruha* 'az egyezségkor megállapodás szerint a vőlegényre

iratott ruha (gatyá, ing)', (csak ebben az összetételben járja még a gy-s forma, de: *jegy*), *gyel*, *gyelős* 'megjelölt, jellel ellátott', *gyellül* 'jelöl', *gyellülő* 'fából készített eszköz, amelyet a kukorica vagy répa vetésekor a sortávolság kijelölésére használnak' (*kukoricagyellülő*, *répagyellülő*), *gyuss*, *gyussull* 'jussol', *gyut*, *gyuttat*, *gyuttatás*, *gyuttatott* (*főthőgyuttatott*), *gyü hétënn* 'jövő héten' (csak az idősebbek nyelvhasználatában él még), *gyün* és *gyütmënt* 'jöttment'.

Ellenpéldák: *jágër*, *járda*, *jég*, *jegy*, *jegyző*, *jelënt*, *jelënkëzik*, *jó*, *jóságos*, *jóssull* 'jósol', *juharfa*, *juhász* és még 47 adat.

2. Szó belsejében:

a) *r* után: *Adorgyán* 'helységnév (Adorján)', *borgyu*, *borgyus*, *borgyuzik*, *epërgye* 'földieper', *epërgyëzik* 'földiepret eszik vagy szed', *fődiszëdërgye* 'szeder', *gaborgyás* 1. 'hóbortos, szeszélyes' 2. 'változékony (időjárás)', *iszërgye* 'ereszalja', *lajtërgya* 'létra', *mëggaborgyásodik* 'makacskodik, szeszélyeskedik', *örgya* 'a disznó gerince: orja', *pazdërgya* 'pozdorja', *pörgyë*, *sargyu*, *Somorgyai* 'családnév (Somorjai)', *sorgyába* 'sorjában', *sorgyázik*, *surgyánka* 'kamasz', *szëdërgye* 'fai eper', *szëdërgyëzik* 'fai epret eszik vagy szed', *targyagos* 'tályogos', *unokasargyu* 'harmadik kaszálású fű' és *vargyu* (ritk).

b) Egyéb mássalhangzó után: *Dobgyán* 'családnév (Dobján)', *gerëbgye* 'gereblye', *gerëbgyëll* 'gereblyéz', *bag'gya* ~ *bagla* 'boglya', *bag'gyas* 'kócos, nagy hajú', *sërág'gya* 'saroglya', *mëkszomgyull* 'megszomjazik', *szomgyus* 'szomjas', *szomgyuskodik* 'szomjazik' és *szomgyusság* 'szomjúság'.

3. Toldalékokban: Ha köznyelvben és egyes nyelvjárásokban a *j*-vel kezdődő toldalék áll a zöngés mássalhangzóra végződő tő után, akkor e mássalhangzó előtt nyelvjárásunkban *gy*-t találunk. Megfigyelhető ez a jelenség bizonyos igealakokban, birtokos személyragos alakokban és a melléknevek középfokában.

a) Igealakokban: Csupán azokban az igékben mutatkozik, amelyek *b*, *g*, *m*, *r* és *v* hangokra végződnek. Ezekben is az alanyi ragozás felszólító módjában, továbbá a tárgyias ragozás kijelentő mód jelen idejében és felszólító módjában található. Az alanyi ragozás felszólító módú igealakjainak egyes és többes számában egyaránt megfigyelhető, függetlenül attól, hogy mély vagy magas hangrendű-e a kérdéses igealak. Például: *dobgyak*, *dobgy*, *dobgyon*, *dobgyunk*, *dobgyatok*, *dobgyanak*; *fog'gyak*, *fog'gy*, *fog'gyon*, *fog'gyunk*, *fog'gyatok*, *fog'gyanak*; *nyomgyak*, *nyomgy*, *nyomgyon*, *nyomgyunk*, *nyomgyatok*, *nyomgyanak*; *kërgyek*, *kërgy*, *kërgyën*, *kërgyünk*, *kërgyetëk*, *kërgyënek*; *óvgya*, *óvgy*, *óvgyon*, *óvgyunk*, *óvgyatok*, *óvgyanak* stb.

A tárgyias ragozás kijelentő mód egyes szám 3. személyében (csak mély hangrendűeknél), többes számban pedig a magas hangrendűek esetén csak első személyben, a mély hangrendűeknél mind a három személyben. Például: *akar-gya*, *akargyuk*, *akargyátok*, *akargyák*; *kërgyük*, *rág'gya*, *rág'gyuk*, *rág'gyátok*, *rág'gyák*; *vergyük* stb. A tárgyias ragozás felszólító módú alakjaiban (az egyes

szám 2. személy kivételével) is föllelhető. Például: *kérgyem, kérgye, kérgyük, kérgyéték, kérgyék, várgyam, várgya, várgyuk, várgyátok, várgyák* stb.

b) Birtokos személyragos alakokban: a *b, g, l, m, r* és *v* hangokra végződő névszók birtokos személyragos alakjai egyes és többes szám 3. személyében ugyancsak *gy*-vel állnak. Például: *darabgya ~ darabgyuk, dobgya ~ dobgyuk, dombgya ~ dombgyuk, dög'gye ~ dög'gyük, hang'gya ~ hang'gyuk, harag'gya ~ harag'gyuk, mag'gya ~ mag'gyuk, célgya ~ célgyuk, karámgya ~ karámgyuk, toporgya ~ toporgyuk, övgye ~ övgyük* stb.

Olyankor is *gy*-s alakokat figyelhetünk meg, ha a megfelelő köznyelvi alakban *-a, -e,* illetve *-uk, -ük* birtokos személyragok állnak. A birtokos személyragozás gyakran *j*-s (*gy* és *ty* asszociatív realizációval), mint a köznyelvben. Például: *acélgya—acélgyuk* (de: *hele* 'helye'—*helük* 'helyük'), *cékkérgye ~ cékkére—cékkérgyük ~ cékkérük, citromgya—citromgyuk, embérgye ~ embére—embérgyük ~ embérük, engedele ~ engedelgye* 'engedélye'—*engedelük ~ engedelgyük* 'engedélyük', *határgya ~ határa—határgyuk ~ határuk, meleg'gye—meleg'gyük, ördög'gye—ördög'gyük, övgye—övgyük, ridikülgye—ridikülgyük, szeszélgye* 'szeszélye'—*szeszélgyük* 'szeszélyük', *vendég'gye—vendég'gyük, virág'gya—virág'gyuk, zsebgye—zsebgyük* stb. Megjegyzendő, hogy a fiatalok nyelvhasználatában az *r* végű főnevek esetén a *cékkére—cékkérük*-féle alakok járatosabbak.

Ugyancsak ingadozás figyelhető meg a hangzóhiányos névszótövekben. Például: *bokorgya ~ bokra—bokorgyuk ~ bokruk, cimbalomgya ~ cimbalma—cimbalomgyuk ~ cimbalmuk, gödörge ~ gödre—gödörgyük ~ gödrük, malomgya ~ malma—malomgyuk ~ malmuk, mérég'gye ~ mérge—mérég'gyük ~ mérgük, sátorgya ~ sátra—sátorgyuk ~ sátruk, selémgye ~ selme* 'selyme'—*selémgyük ~ selmük* 'selymük' stb. A fenti alakváltozatok közül a *bokorgya—bokorgyuk*-félék a középső és idősebb nemzedék ajkán élnek még, a *bokra—bokruk* változatok pedig a fiatalság körében hallhatók.

c) A melléknevek középfokában: A középfok jele nyelvjárásunkban is *-bb,* de a *d, g* és *r* végű melléknevek középfokában inkább a *-gyabb, -gyebb* használatos, mert a középfoknak *-jabb, -jebb* alternánsa (ugyancsak *gy/ty* realizációval) gyakrabban fordul elő, mint a köznyelvben. Például: *bolongyabb, fehérebb ~ fehérgyebb, gazdagabb ~ gazdag'gyabb, kövérebb ~ kövérgyebb, öreg'gyebb, vaggyabb* 'vadabb', *zöggyebb* 'zöldebb' stb.

A fentiekből is kiderül, hogy különösen az *r* utáni *j* affrikálódása igen gyakori. Az *r* utáni *j* affrikálódása olyan hatékony, hogy olyan alakulatokban is jelentkezik, amelyekben *r* után nem is áll tulajdonképpen *j* hang. Érdekes, hogy csak időhatározószókból figyelhető meg, mégpedig az *akkorgyába, hamargyossan, mikorgyába* és *mútkorgyába* 'múltkoriban' szavak esetén. Úgy gondoljuk, hogy ezekben az esetekben analógia következtében került *gy* az *r* után, más *-rgy* hangkapcsolatot tartalmazó szavak hatására. Az affrikáló *gy*-zés — mint példáinkból is kiderül — igen eleven még napjainkban is. A köznyelvi *gy*

helyén csupán egyetlen esetben áll *j* mégpedig a *hagyma* szóban, amely nyelvjárásunkban *hajma* alakban ismeretes.

2. Affrikáló *ty*-zés mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *j*-vel szemben bizonyos helyzetekben. Ez a jelenség jóval szórványosabb, mint az affrikáló *gy*-zés, mivel szó elején zöngétlen mássalhangzó + *j* kapcsolata lehetetlen, tőszók belsejében is csak a *gyaptyu* szóban található. Előfordulása így a toldalékban mutatkozó zöngétlen mássalhangzó + *j* kapcsolatokra szorítkozik elsősorban.

1. Szó belsejében: *gyaptyu* (több adatunk nincs).

2. Toldalékokban: Ha a köznyelvi, *j*-vel kezdődő toldalék előtt zöngétlen mássalhangzó áll, akkor némely zöngétlen mássalhangzó után *ty*-zés lép föl. Egyaránt föllelhető ez a jelenség bizonyos igealakokban, birtokos személyragos alakokban és a melléknevek középfokában.

a) Igealakokban: Csak azok az igék tartoznak ide, amelyek *k* vagy *p* mássalhangzóra végződnek. A *k* és *p* végű igék alanyi ragozása felszólító módjában mind az egyes, mind a többes számban. Például: *csaptyak*, *csapty*, *csaptyon*, *csaptyunk*, *csaptyatok*, *csaptyanak*; *csuktyak*, *csukty*, *csuktyon*, *csuktyunk*, *csuktyatok*, *csuktyanak*; *haraptyak*, *harapty*, *haraptyon*, *haraptyunk*, *haraptyatok*, *haraptyanak*; *raktyak*, *rakty*, *raktyon*, *raktyunk*, *raktyatok*, *raktyanak*; *téptyek*, *tépty*, *téptyën*, *téptyünk*, *téptyeték*, *téptyenek* stb. A tárgyias ragozás kijelentő mód egyes szám 3. személyében és többes számában is *ty*-zés van a mély hangrendű igékben, a magas hangrendűekben viszont csak többes szám 1. személyében. Például: *csaptya*, *csaptyuk*, *csaptyátok*, *csaptyák*; *haraptya*, *haraptyuk*, *haraptyátok*, *haraptyák*; *löktyük*; *raktya*, *raktyátok*, *raktyák*; *téptyük* stb.

A tárgyias ragozás felszólító mód egyes szám 2. személyének kivételével minden személyben föllelhető. Például: *csaptyam*, *csaptya*, *csaptyuk*, *csaptyátok*, *csaptyák*; *löktyem*, *löktye*, *löktyük*; *löktyéték*, *löktyék*; *raktyam*, *raktya*, *raktyuk*, *raktyátok*, *raktyák* stb.

b) Birtokos személyragos alakokban: Az *f*, *k* és *p* mássalhangzókra végződő névszók birtokos személyragos alakjai egyes és többes szám 3. személyében is *ty*-vel állnak akkor is, ha a megfelelő köznyelvi alakban *-a*, *-e* vagy *-uk*, *-ük* személyragok találhatóak. Például: *ablaktya* — *ablaktyuk*, *aptya* — *aptyuk*, *énekye* — *énekyük*, *géptye* — *géptyük*, *kalaptya* — *kalaptyuk*, *képtye* — *képtyük*, *liktya* 'lyuka', *liktyuk* 'lyukuk', *réptye* — *réptyük* 'rőfje, rőfjük', *szándéktya* — *szándéktyuk*, *széktye* — *széktyük*, *téttye* 'tette' — *téttyük* 'tettük', *tiktya* 'tyúkjá', *tiktyuk* 'tyúkjuk' stb. A hangzórövidítő és hangzóhiányos névszótövek birtokos személyragos alakjaiban nincs *ty*-zés. Például: *dërëka* — *dërëkek*, *kereke* — *kerekük*, *lölke* 'lelke' — *lölkük* 'lelkük', *torka* — *torkuk*, *telke* — *telkük* stb. Ezzel szemben ugyanezen névszótövek esetén *bokorgya* — *bokra* stb. féle ingadozás mutatkozik az egyes nemzedékek nyelvhasználatában.

c) A melléknevek középfokában: A középfok jele itt is *-bb*, de a *k* és *p* végű melléknevek középfokában *-tyabb*, *-tyebb* hallható. Például: *ázotttyabb*,

deréktyabb, fárottyabb, huncfuttyabb 'huncutabb', *kéktyebb, műveltyebb, sötétytyebb, sükettyebb, szokottyabb, vásottyabb* stb.

Bár kis számban jelentkezik, mégis föl kell figyelniük az *sz* terhére föllépő affrikáta *c* meglétére. Föllép a *bajusz* szavunk birtokos személyraggal ellátott alakjaiban: *bajca* (-om, -od, -unk, -otok, -uk) és a *cica bajcu, harcsa bajcu, két ige bajcu* 'ritka bajszerű', *nagy bajcu, szunyog bajcu* 'ritka bajszerű' melléknevekben, továbbá a *cocialista, cocializmus, cvëttër, farcéroz~farcérull* 'forszíroz', *káculódik* 'kászálódik', *rëckër* 'kockázat' (elvonás a *rëckëroz~rëckërull* igéből) és *rëckëroz~rëckërull* 'reszkiroz'. Előfordul ezen jelenség fordítottja is a *viszik~vaszok* és *viszikül~vaszakull* szavakban.

Néhányszor a spiráns *z* helyén affrikáta *dz* hangot találunk. A következő szavak tartoznak ide: *begubóddzik* 'meghal', *bëndzin, cëndzár* 'cenzál', *cëndzárkodik* 'alkudni segít', *farkapéndz* 'vminek eladása után gyerekeknek adott zsebpénz', *halpéndz* 'halpikkely', *hibáddzik* 'hiányzik', *infulëndza~infulëndzia* 'influenza', *kondzërv~kondzërva* és *péndz*. De: *mazzag* 'madzag', *mazzagull* 'immel-ámmal dolgozik, ténfereg'.

SZABÓ JÓZSEF

Zwei Konsonantenerscheinungen in der Mundart der Gemeinde Nagykóny

Die Gemeinde Nagykóny liegt im Nordwesten des Komitats Tolna. Die Mundart der Gemeinde weist hauptsächlich solche Eigenarten auf, die für die Mundart Transdanubiens charakteristisch sind: der häufige Gebrauch der kurzen Selbstlaute, der Mangel von Diphthongen, die Neigung zum Gebrauch der Affrikaten *gy* und *ty*, das Vorkommen des ganz offenen *e* Lautes, sowie der Gebrauch des *l* Lautes.

Unter den Konsonantenerscheinungen der Mundart der Gemeinde untersucht der Verfasser in seiner Studie die palatalen-apalatalen Erscheinungen, sowie die Erscheinung der zur Affrikata hinführenden Entwicklung.

Im Rahmen der palatalen Tendenz wird die Belastung der in der umgangssprachlichen Rechtschreibung als *ly* gezeichneten, im Paloczendialekt als *l'* ausgesprochenen *l* und *j* Laute. In der Gruppierung werden die an-, in- und absolut auslautend sowie vor den Suffixen stehenden *l* und *j* Laute voneinander getrennt untersucht: *lik, góla, helës, akadál, bëjeg, kevély* usw.

Die palatalisierte *ny*-Lautung des ungarischen umgangssprachlichen *n*, bzw. die apalatalisierte *n*-Lautung des umgangssprachlichen *ny* werden ebenfalls nach der gleichen Methode untersucht: *nyöstény, boronya, robbanyik, bëtony; fënkép, villanszerelõ, bizontalan, fõznyi, innya* 'inni' usw.

Innerhalb der Tendenz zur Affrikation werden hauptsächlich die *gy* und *ty* Laute untersucht, die an Stelle des umgangssprachlichen *j* auftreten: *gyel* 'jel', *szomgyas* 'szomjas', *dobgyon*, *akargya*, *hang'gya*, *cimbalomgya* 'cimbalomja'; *gyaptyu* 'gyapjú', *haraptya* 'harapja', *aptya*, *müveltyebb*; *bajca*, *cocialista*, *béndzin*, *péndz* usw.

J. SZABÓ

A finn irodalom kezdetei

A finn nyelv emlékei sokkal későbbi időből valók, mint a magyar nyelvemlékek, s — mint ismeretes — mindennemű irodalmi műveltség Finnországban sokkal fiatalabb, mint a magyarországi, amely már a középkorban sokoldalú irodalmat tud felmutatni. Ahhoz, hogy a kultúra Európa déli centrumaiból eljusson Hyperborea vidékére, bizony hosszú időre volt szükség. Ezért aztán nekünk nincs Halotti Beszédünk, de a magyar irodalom kódexeinek megfelelő művek is hiányoznak, és hiányzik az az értékes latin nyelvű irodalom, melyre a magyarság méltán lehet büszke.

Érdekes azonban, hogy amikor a középkor vége felé megjelenik az első olyan könyv, mely a finn művelődéstörténethez és irodalomhoz tartozik, ennek a könyvnek meglepő módon kapcsolata van a középkori magyar műveltséggel. Az első könyv, amelyet bizonyos mértékben finn könyvnek tekinthetünk, az 1488-ban Lübeckben nyomtatott *Missale in usum ecclesie Aboensis*, a Turkuai misekönyv. Ez a könyv latin nyelvű, tartalma pedig nemzetközi. Mégis finn könyvnek tekinthetjük, mert a dominikánus liturgián kívül a turkuai püspökség részére is tartalmaz liturgikus szövegeket, tehát éppen a finn egyház szükségletét kívánja kielégíteni. Ez a rész függelékként járul a könyvhöz. Ilymódon egy különben igen drága könyvet úgy szerkesztettek meg, hogy a világon mindenütt használható volt, a dominikánus kolostorokban, nemcsak a finn egyházban, és olcsóbb is lett. Úgy tetszik nekem — és éppen ezt találok érdekes és meglepő találkozásnak a magyar műveltséggel, — hogy ezt a turkuai misekönyvet Magyarországon is terjeszteni szándékoztak. Erre utal az a tény, hogy a *Missale* szövegében szerepel négy magyar szent officiuma: *Sancte elizabeth Officiū* (511. l.), *De sancto emerico* (554. l.), *De s̄acto stephano rege et apl'o vngarorū Officiū* (557. l.), *De scto ladislao rege* (558. l.). Érdekes volna, ha ennek a misekönyvnek a példányai Magyarországon is előkerülnének.

Még egy másik adat is van, mely esetleg magyar kapcsolatra mutathat ebben a *Missale* Aboensében. Ez ugyan eléggé bizonytalan nyom, inkább csak feltevés, de érdemes volna utánajárni. A könyv korrektoráról ugyanis a következőket olvashatjuk a misekönyv előszavában: „Hos libros missales secundum

verum ordinarium sue ecclesie per eximium visum *Danielem de Egher*, alme universitatis Parisiensis sacre theologie professorem insignem optime correctos.” Az ellenőrzés munkáját tehát Bitz Konrád püspök olyan emberre bízta, akinek neve esetleg Magyarországra utal. Ez a korrektori munka egyébként kitüntető megbízás volt a kor felfogása szerint, és csak olyan ember kaphatta, akinek tudásában és munkájában a püspök feltétlenül megbízott. Aarno Maliniemi finn kutató és a középkori történet szakembere, közzétett néhány adatot, amelyet Daniel de Egherre vonatkozólag talált (Historiallinen Arkisto 36, 56), de nála nem találunk utalást a cenzor származására. Csak azt tudjuk meg tőle, hogy Daniel de Egher a westfaleni Wesel dominikánus konventjében volt prior és a teológia tanáráként többfelé is megfordult, többek között Párizsban. Dániel kétségkívül kimagasló tudósa volt a dominikánus rendnek. Hogy a magyarországi Egerből származott volna, az csupán hipotézis vagy inkább ötlet, melyet esetleg magyar források segítségével érdemes volna megvizsgálni. Ha sikerülne olyan forrásmunkák alapján, — melyek eddig nem voltak hozzáférhetőek vagy nem voltak ismertek — bebizonyítani, hogy Daniel de Egher valóban Magyarországról származott, újabb adatunk lenne a korai finn—magyar művelődéstörténeti kapcsolatokra. Válaszra vár tehát a kérdés: Használatban volt-e a *Missale Aboense*, a *Turkui misekönyv* Magyarországon, és tudnak-e magyar okiratok valakiről, aki megfelelhette Daniel de Eghernek, a *misekönyv* cenzorának?¹

A magyar és a finn irodalmiság kezdete azonban nemcsak időbelileg különbözik egymástól. Más a megjelenési formája is a finn irodalomnak, mint a magyarnak. Igaz ugyan, hogy amikor az első finn nyelven nyomtatott könyv napvilágot látott, azaz a 16. század közepe táján, mindkét országban jelentős szerepet játszott a reformáció, és a protestantizmus nyomta rá bélyegét a szellemi életre Magyarországon is, Finnországban is. De Magyarországon ez időben már sok író van, Finnországban pedig főképpen egyetlen ember munkájára támaszkodik az irodalom.

Finnországban olyannyira egyetlenegy ember munkájának eredménye a nyomtatott finn nyelvű irodalom kezdete, hogy joggal mondhatjuk erről az emberről: ő a finn irodalom megalapítója és a finn irodalmi nyelv atyja. Ugyanakkor a magyar irodalomban a nevek egész sorát találjuk: Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár stb. Magyarországon ekkor már nemcsak vallásos irodalom van. Gondoljunk például Pesti Gábor hatnyelvű szótárára (1538), vagy Sylvester nyelvtanára 1539-ből, vagy akár Benczédi Székely István Krónikájára 1559-ből stb. A finn irodalom alig ismer mást ez időből, mint Mikael Agricolát, Agricola Mihály püspököt, a finn irodalom megalapítóját és a finn irodalmi nyelv atyját. A kor viszonyaihoz képest elég termékeny író, művei

¹ Vö. SÁMSON EDGÁR, Adalék a magyar liturgiátörténethez. Magyar Szentek tisztelete Finnország középkori liturgiájában (Pannonhalmi Szemle 1940: 238—40. l.)

együttvéve kb. 2—3000 lapot tesznek ki. Az ő tevékenysége alkotja az 1500-as évek finn irodalmának nagy részét, mégpedig kétségtelenül a legfontosabb részét. Agricola egymaga sokkal többet adott ki, mint valamennyi többi finn író az 1500-as években. Agricola műveinek nagy része fordítás, de akad benne eredeti is. Főműve az Új-Testamentum finnre való fordítása, mely 1548-ban jelent meg. Első nyomtatott könyve egy ábécés könyv volt, mely valószínűleg 1543-ban látott napvilágot.

Irodalmunkban ezen kezdeti művéről három évvel ezelőtt nem sokat tudtunk, mert egyetlen teljes példány sem maradt fenn számunkra belőle. Három évvel ezelőtt azonban egy értékes lelettel bővült ismeretünk irodalmunk elsősülöttjéről. Svédországban, a västeräsi püspöki és megyei könyvtárban előkerült az egyik könyv kötéséből nyolc, eddig ismeretlen lapja az első finn könyvnek. Ez a lelet igen jelentős és értékes azért, mert csak most, ennek alapján sikerült megállapítani, hogy milyen vastag volt ez az ábécés könyvecske, és mi volt a tartalma. Korábban már két ízben találtak egy-egy részt Agricola ábécés könyvéből, 1851-ben és 1901-ben. Ezek a lapok is Svédországban kerültek elő. Mind a két lelet egy régi kötet fedelében volt, és mindkettő az ábécés könyv elejét tartalmazta. 1851-ben Uppsalában az ábécés könyv második kiadásának kezdő ívét, első 16 lapját találták meg. A könyv második kiadása tipográfiai adatokból következőleg 1549 és 1551 között keletkezett. A második lelet is az első ív lapjait tartalmazza, de azok a könyv első kiadásából valók, és valószínűleg 1543-ban nyomtatták őket.

1966-ban azonban az ábécés könyv utolsó lapjai kerültek elő. Ennek alapján sikerült megállapítani, hogy Agricola ábécés könyve a korabeli katekizmus-ábécé típust képviseli. Teljes egészében 24 lapot foglalt magában. De még egy meglepetést rejtegetett ez a lelet. Kiderült ugyanis, hogy Agricola ábécés könyve harmadik kiadásban is megjelent, mégpedig két évvel a szerző halála után, 1559-ben. A könyv végén tudniillik ott van a kiadás dátuma. Erről a harmadik kiadásról eddig nem volt sejtelmünk sem.

A västeräsi lelet révén tehát első nyomtatott könyvünk teljes egészében ismeretes. Ez az emlék irodalmunk alapítójának alakjához is újabb vonásokat adott.

Agricola könyvecskéje kapcsán különösen a következőket szeretném kiemelni. Figyelemre méltónak találom, hogy a finn könyvnyomtatás egy ábécés-könyvvel kezdődik. Nem mondhatnám megszokottnak, hogy egy nép nyomtatott könyveinek sorát ábécés könyv nyissa meg, noha természetes volna, hogy előbb tanítsák meg írni-olvasni a népet, és aztán nyújtsanak neki irodalmat. Általában úgy szokott lenni, hogy előbb keletkezik mindenféle irodalmi mű, előbb jelennek meg bibliafordítások, imakönyvek, manúálék stb. és csak azután sokszor hosszú idő elteltével kerül sor ábécés könyvek kiadására. Így például Svédországban az első ábécés könyvek az 1600-as évekből valók. Nem is tudok említeni más népet, amelynek az irodalma a finnhez hasonlóan ábécével

kezdődött volna. Legfeljebb a lappokat. A lapp nyelvű irodalom első terméke ugyanis a piteái lelkésznek, Nikolaus Andreaenak 1619-ben megjelent ábécés könyve volt: „ABC Book på Lappesko Tungmåål”.

Mindehhez még azt jegyezhetném itt meg, hogy Agricola ugyanúgy járt el, mint a harmincas években a Szovjetunióban azok, akik az írásbeliség nélküli északi kis népek irodalmi nyelvének megalkotását szükségképpen ugyancsak ábécés könyvek megírásával kezdték el. Így például az első voltaképpen vogul „irodalmi mű” is V. N. Csernyecov „*Jil’pi l’õηη*” („Új út”) című — még latinbetűs írással készült — ábécéje volt (1932).

Agricola könyvecskéje is kétféleképpen készítette elő olvasóit a magasabb szellemi műveltség elsajátítására: megtanított írni-olvasni, és megtanította a keresztény vallás alapelemeit is. Nagy előnye volt az ábécés könyvnek az is, hogy olcsó volt, könnyen hozzáfuthatott a nagyközönség, még azok is, akiknek nem volt pénzük.

Könyve megírásában Agricola követte azokat a tapasztalatokat, amelyeket az 1530-as években Németországban szerzett, amit Wittenbergben elsajátított a reformáció szelleméből, s annak az akkori időkhöz mérten demokratikusnak nevezhető álláspontjából.

Németországban, a reformáció ekkori központjában, a legelevenebb törekvés volt, hogy a nép széles rétegeit megtanítsák írni és olvasni. Maga Luther Márton is hangsúlyozta ennek fontosságát. Agricola pedig Luther tanítványa volt. De tanult Melanchthontól is. És Melanchthon Fülöp gazdag irodalmi munkásságában találunk olyan művet is, mint az „*Enchiridion elementorum puerilium*” (Wittenberg 1524), mely ugyanabban az évben németül is megjelent, és amelyről azt tartja a szakirodalom, hogy ezzel kezdődik a katekizmus-ábécés könyvek sora. Az írástanítás történetének egyik legjelentősebb alakja, Ickelsamer Valentin (Bálint) „*Die rechte weis auffß kürztist lesen zu lernen*” (Marpurg 1534) című művében hangsúlyozza az írás-olvasás tanításának fontosságát és egyebek között azt mondja, hogy az olvasni tudás soha nem szolgálta még jobban az emberiség javát, mint éppen az ő korában. Ilyen és efféle kijelentéssel sokfelé találkozunk ebben az időben. Joggal feltehetjük tehát, hogy Agricola tudatosan szánta ábécés könyvét a nép nevelésére, arra ezt a könyvet tartotta legalkalmasabbnak, és ezért adta ki ezt a könyvét legelőször. Így egyúttal a reformáció szellemének hatását is láthatjuk Agricola működésében. Minthogy ez az ábécés könyv rövid 16 év alatt három kiadást is megért — és ez abban az időben szokatlanul magas példányszámot jelent —, világosan áll előttünk, hogy Agricola úttörő munkáját siker koronázta, és könyve igen jól megfelelt céljának.

Mai szemmel nézve Agricola műve csak könyvecskének nevezhető, hiszen az első kiadás 16, a második és harmadik pedig 24 kis alakú lapot tartalmazott. Persze azt a kérdést is felvethetné az ember, vajon a mai nagy alakú

több száz lapos és sokszínű nyomással készült ábécés könyvek jobban megfelelnek-e céljuknak, mint Agricola kicsiny Ábécés-könyve.

Irodalmunk első terméke tehát a tekintetben érdemel figyelmet, hogy kezdetnek kitűnően megfelel, a kultúra megindulásához természetes alapot nyújt, és bizonyosság arra, hogy a szerző — mérlegelve a finn kultúra ügyét — a nép-oktatás igényét legjobban szolgáló formában írta meg könyvét. Hogy úgy mondjam: a helyes végén kezdte meg a nép oktatását.

Egyébként Agricola művei nagyrészt fordítások. Az ábécés könyv is részben fordítás, de mégis meglepően sok eredeti van ebben a kis könyvecskében.

A szerző önállóságának bizonyosságát láthatjuk mindjárt a könyvecske első lapján. Itt találjuk ugyanis az első nyomtatott finn nyelvű verset. Vidám üdvözlés ez, buzdító szavak az olvasóhoz, öregekhez és fiatalokhoz. Ez nem fordítás. Ez a vers Agricola apró alkotásai közé tartozik, melyekből egy egész csokorra való maradt reánk. Szeretném azt is megemlíteni, hogy másutt Skandináviában csak sokkal később jelentkezik az olvasástanításnak az a módszere, mellyel Agricola könyvében már találkozunk. Ő ugyanis a kezdő olvasót mássalhangzó + magánhangzó kapcsolatokkal és magánhangzó + mássalhangzó csoportokkal gyakoroltatja és vezeti be a folyékony olvasásba, mielőtt még szövegek olvasására kerülne sor. Agricola ábécéjében tudniillik a betűk jegyzéke és a hangok csoportosítása után olyan betűkapcsolatok következnek, mint pl. *ab, eb, ib, ub, yb, ba, bo, bi, be, bu, bö* stb., mely itt-ott előfordul a korabeli és más, középkori ábécés könyvekben, de Skandináviában csak sokkal később jelenik meg. Agricola idejében ez a módszer még nem volt általános, és nem tekintették magától értetődőnek. És ez nincs meg Melanchthonnál sem. Általánossá csak sokkal később lesz. Agricola módszere tehát az utána következő korokban elterjed, általánossá válik.

Agricola ábécés könyvében megvan a hangok felosztása. Itt valószínűleg idegen mintát követett. Minden biztonnal előtte volt Donatus latin nyelvtana, mely a hangokat magánhangzókra, diftongusokra és mássalhangzókra osztja fel. De egy kis önállóság e téren is mutatkozik, mert e csoportok után Agricola hozzáfűz még egy kis csoportot, az *ä, ö* és *y* hangokat. Idegen hangoknak nevezi őket, mert a latin nyelv szempontjából idegenek.

Abban, hogy az ábécés könyv olvasókönyv-részében a hittan alapelemeit közli, s hogy ott találjuk a Miatyánkot, a tízparancsolatot, a hiszekegyet és az üdvözlégyet, Agricola követte a korabeli gyakorlatot. Ebben nincs semmi eredetiség, de a könyv utolsó részében vannak olyan imádságok, melyeknek mintájára nem akadtam sehol másutt. Ezek azok az imádságok, melyeket akkor szoktak mondani, mikor megszólalnak a harangok. Úgy látszik, hogy ezekkel kívánta pótolni az üdvözlégyet, melyet általában olyankor szoktak imádkozni. A reformáció álláspontja szerint ugyanis az üdvözlégy nem imádság. Éppen ennek a pótlására írt néhány alkalmas imádságot. Lehet, hogy ezek az imádságok fordítások, lehet, hogy maga Agricola írta őket. Ilyenféle imádságokat

találunk aztán a legtöbb későbbi finn imakönyvben. Hasonló imádságokat másutt nem találtam. Agricola tehát ebben is újat adott, és műve e tekintetben is hagyománnyá lett.

Igyekeztem rámutatni arra, hogy Agricola ábécés könyve — e könyv minden igénytelensége ellenére is — jelentős mű. Nagy hasznára vált a műveltség elterjedésének. A kis könyvecske három kiadása úgy elfogyott a nép kezén, hogy egyetlen teljes példány sem maradt fenn számunkra. A könyvecske bizonyoságot tesz a szerző önálló gondolkodásáról és nemes törekvéseiről. E könyvecske jelentősebb Agricola összes műve között is, mint ahogy a terjedelem és a téma szerény voltából következtetné az ember.

Bár eddig is hangsúlyoztam, hogy Agricolának mennyire központi helyzete van a finn irodalom és az irodalmi nyelv kialakulása terén, ez nem jelenti azt, hogy a tudós püspök a semmiből teremtette volna meg a finn irodalmi nyelvet. Agricolának is voltak előzményei. A háborúk és tűzvészek pusztításának ellenére maradt fenn néhány töredék. Ezek a megőrzött kéziratos régi szövegek bizonyítják, hogy Agricola figyelemre méltó tradícióra építette munkásságát. Már öt megelőzőleg találunk finn nyelven írt vasárnapi evangéliumi szövegeket, epistolai igéket, megtaláljuk a tízparancsolatot, a miatyánkot, a hiszekegyet, az üdvözlégyet. A konfirmációs oktatásban, prédikációkban, hittérítésben és a lelki gondozásban már őelőtte is használták a finn nyelvet. Erre van különben egy kis utalás a fentebb tárgyalt ábécés könyv utolsó lapján. E lapon a szokásnak megfelelően ott található a könyv keletkezésének dátuma. Az ábécés könyvben ezt ugyanazon szavakkal fejezi ki, mint a mai finn nyelvben szokás: kirja on *painettu* Tukholmassa stb., tehát ezt az igét használja: *painaa* 'nyom'. Ugyanezt az igét használja Agricola következő művében is, az 1544-ben megjelent Imakönyvben (Rukouskirja). Az ezt követő összes többi könyvben azonban ez áll: *präntätty* Tukholmassa. Ez van az Új-Testamentum fordítása végén, a misekönyvében, az agendájában, a zsoltárfordítások kiadásában, az Ó-Testamentumból fordított részletek kiadásában. Honnan ez a kettősség? Talán a következőképpen magyarázható: a finn nyelvben már Agricola előtt valószínűleg megvolt a könyvnyomtatás kifejezésére ez a svéd jövevényszó: *präntätä*. 1540 táján azonban a fogalom megjelölésében változás történt a svéd nyelvi gyakorlatban. Az addig használt *pränta* ige helyébe egy új szó került: *trycka* (a német *drücken* svéd megfelelője). Az 1540 után nyomtatott svéd könyvekben ezzel a *trycka* igével fejezték ki, hogy „nyomtatták . . . itt és itt”. Mármost azt hiszem, hogy a svéd nyelvi használatban történt változás indította Agricolát arra, hogy a *präntätä* ige helyett a *painaa* igét használja, mely köznyelvi jelentésében is megfelel a svéd *trycka* igének. A finn nyelvi tradíció azonban olyan erős volt, hogy az újnak érzett *painaa* szót nem fogadta el, hanem továbbra is ragaszkodott a régi *präntätä* igéhez. Ezért azután Agricola későbbi műveiben visszatért a hagyományos kifejezéshez, és azokban ismét a *präntätä* igével jelölte meg a

nyomtatását a könyvnek. A nyelvújítási szó tehát nem tudott uralomra jutni a hagyományos kifejezés mellett.

Így hát a finn nyomtatott irodalom Agricola ábécés könyvével kezdődik. Képes nyelven talán nevezhetném ezt a könyvet egy kicsiny magnak is. Mert miként a mag megfogamzik, kikel, növény lesz belőle és gyümölcsöt hoz, ugyanúgy ez a kis ábécés könyv is gyümölcsöt hozott. Egyre terebélyesedő, sokoldalú és erőteljes irodalom csirájává lett. Ahogy egy finn közmondás tartja: „Vähästä paljo tuleepi, kipinästä tuli syttyy.” A csekélyből sok lesz, a szikrából tűz támad.

AARNI PENTTILÄ

Die Anfänge der finnischen Literatur

Das erste, einigermaßen schon zu der finnischen Literatur zählende Buch in lateinischer Sprache ist das 1488 in Lübeck gedruckte „Missale in usum ecclesiae Aboensis”. Das Buch kann auch zweimal mit Ungarn in Verbindung gebracht werden: 1. Im Text des Missale kommt das Offizium der vier ungarischen Heiligen (Erzsébet, Imre, István, László) vor. 2. Der Name des Korrektors ist *Daniel de Egher*; er mag also ungarischer Herkunft (Eger) gewesen sein.

Vom ersten, dem 1543 erschienenen Abc-Buch des Bischofs von Turku, Mikael Agricola, war bisher nur der erste Teil bekannt. 1966 kam aber in der bischöflichen Bibliothek der Stadt Västerå (Schweden) auch der zweite Bogen des Büchleins aus der Decke eines anderen Buches zum Vorschein. Es wurde zugleich auch die Tatsache geklärt, daß das Buch nach dem Tode des Verfassers auch eine dritte Auflage im Jahre 1559 erlebte. Obwohl Agricola sich in seinem Abc-Buch auch auf zeitgenössische Beispiele stützte, ist es von manchen Gesichtspunkten aus doch ein Original. So sind z. B. das einleitende pathetische Gedicht, sowie einige Gebete keine Übersetzungen. Das Buch kann auch in der Methode, wie man Lesen unterrichtet, Neues geben.

A. PENTTILÄ

A mai magyar köznyelv múlt idejű igealakjai

1. A mai magyar köznyelvben csak a *-t* ~ *-tt* jeles múlt idő él, amely hol kötőhangzóval, hol kötőhangzó nélkül kapcsolódik a tőhöz. A jelenséget már régen ismerik, és többen próbálkoztak a szabályok megfogalmazásával is. A Tüzetes Magyar Nyelvtan korábbi kutatások figyelembevételével az időjel kapcsolódását három típusban foglalja össze: 1. minden személyben kötőhangzó nélkül, közvetlenül kapcsolódik a tőhöz, 2. minden személyben kötőhangzóval járul, és 3. egyes szám harmadik személyben van az időjel előtt kötőhangzó, a többiben nincs (231—5). A nyelvtan igyekszik tisztázni, hogy az egyes tővégződések melyik típusba tartoznak, és rámutat arra, hogy sokszor nem lehet az azonos hangokra végződő szavakat egy típusba besorolni.

A MMNyR. megállapítja, hogy a múlt idő jele „mássalhangzós tövég után *-t* vagy *o* ~ *ë* ~ *ö* kötőhangzós *-tt*, magánhangzós tövég után *-tt* toldalék. A jelváltozatok megoszlására vonatkozó szabályok eléggé bonyolultak” (I, 493). Hogy e szabályok bonyolultak, az nagyon természetes, hisz a múlt idő jele előtti magánhangzó használata nyelvünk jelenleg is változásban levő jelenségei közé tartozik. Eredetileg mássalhangzós tövég után mindig volt kötőhangzó, a nyelv azonban arra törekedett és törekszik napjainkban is, hogy ahol a kiejtés nem kívánja meg feltétlenül, ott ne legyen. Nem szükséges itt most történeti adatokat hozni, ezt megteszi a TMNy. (235—6), de hogy ma is él nyelvünkben ez a törekvés, bizonyítja, hogy a TMNy. megjelenése óta is történt változás ezen a téren. A TMNy. például azt írja, hogy a *hord* ige múlt ideje: *hordottam*, *hordottál*, *hordott* stb. Ma már viszont csak harmadik személyben ejtjük kötőhangzóval (ÉSz.). Az állandó változásról tanúskodnak mai nyelvünk ilyen párhuzamos alakjai: *álltam* ~ *állottam*, *álltál* ~ *állottál*, *állt* ~ *állott* stb. A MMNyR. szerint ingadozás „szinte valamennyi csoportban akad; ha egyébként nem, a versforma követelményeihez igazodó egyszeri alakokban” (I, 494).

Az alábbiakban megvizsgáljuk A Magyar Nyelv Szóvégmutató Szótára segítségével az ÉSz.-ban előforduló igéket, hogyan kapcsolódik tövükhöz a múlt idő jele. Szeretnénk rögzíteni, hogy napjainkban milyen típusú igékben állapotodott már meg a fejlődés, és mely típusokban van még folyamatban ez a

változás. Az ÉSz. az ige jellemző alakjai között rendszeresen közli az egyszerű igéknél a múlt idő egyes harmadik személyét, és az első személyt is ott, ahol a harmadik kapcsolódása eltér a többi személyétől (I, XXII). Így következtetéseink levonásában az ÉSz. szerzőinek és szerkesztőinek a véleményére is támaszkodhatunk. A VégSz. pedig együtt adja az azonos végű igéket, és közli általában az ÉSz. adatai alapján, hogy milyen ragozási típusba tartoznak. Az igék ragozási típusait a VégSz. számára Jánoska Sándor állította össze. Az olvasó ne reménykedjen abban, hogy itt sokkal egyszerűbb szabályokat kap, mint amelyekkel a TMNy. vagy a MMNyR. szolgál, de a köznyelvben előforduló igékre, vagy helyesebben az értelmező szótárban található teljes anyagra vonatkozó leírást talál ebben a dolgozatban. Hasonló leírást készítettünk az egyes szám második (-sz), a többes második (-tok/-tek/-tök) és harmadik személyű (-nak/-nek) ragok, valamint a feltételes mód jele, a főnévi igenév képzője és a második személyű tárgyra utaló -lak/-lek személyrag kapcsolódásáról (vö. MNyj. XV, 87—107).

Lényegében mi is megtartjuk a TMNy. felosztását, de külön csoportosítottuk a változóban levő, illetőleg nem egységesen viselkedő igetőveket. Meg kell említenünk, hogy ez a hármas felosztás csak az alanyi ragozásban érvényes. A tárgyas ragozásban csak két változat van: 1. a jel előtt egyetlen személyben sincs, 2. a jel előtt minden személyben van kötőhangzó. Az a típus, amelyben alanyi ragozásban csak egyes harmadik személyben találunk kötőhangzót (*adtam, adtál, adott*), beolvadt az első csoportba (*adtam, adtad, adta*). Jelen feldolgozásunkban mindig az igék szótári alakjából indulunk ki, ahhoz viszonyítjuk a múlt idő alakulását. Külön csoportba soroljuk tehát azokat az igetőveket, amelyek teljes egészében egy típusba tartoznak, és külön azokat, amelyek többbe, illetőleg amelyekben ma még folyamatban van a változás, tehát kötőhangzós és kötőhangzó nélküli alakok egymás mellett élnek.

2. Kötőhangzó nélkül járul a múlt idő jele minden személyben az olyan igékhez, amelyeknek szótári alakjuk magánhangzóra végződik, továbbá azok egy részéhez, amelyeknek szótári alakjuk végén magánhangzó + rövid mássalhangzó áll. Az előbbi típusban magánhangzó után -*tt*, az utóbbiban mássalhangzó után -*t* jel használatos.

A) Szótári alakjában magánhangzóra végződő ige nem sok van a magyar köznyelvben. Az ÉSz. a következőket tartalmazza: *ró; fő, lő, nő, sző; nyí, ri, (sír-)rí, sí, sí-rí* és *nyű*. Ezek közül a *nyí, sí* és a *sí-rí* nem tekinthető köznyelvi-nek. Az értelmező szótár a *nyí* igét népies hangutánzó szónak tartja, a *sí* és a *sí-rí* változatokat pedig a költői nyelvből ismeri. Természetesen a népszerűben még sok ezekhez hasonló szó lehet, például: *hí (hív), szí (szív), fű (fűj)* stb.

Ha tehát az ige szótári alakjában magánhangzóra végződik, akkor a múlt idő jele (-*tt*) közvetlenül ehhez az alakhoz járul az alanyi és tárgyas ragozás minden személyében: *róttam, rótt; lőttem, lőtte* stb. Megemlítjük, hogy az ÉSz. a *nyí* igének egyes harmadik személyben *nyítt* mellett *nyívott* változatát is meg-

adja. Minthogy ez az ige nem köznyelvi, a fenti szabályt a mai köznyelvre vonatkozólag kivétel nélkülének jelenthetjük ki.

Az alanyi ragozás múlt idő egyes szám harmadik személye általában azonos a befejezett történési melléknévi igenév alakjával, például: *lőtt (vad)* stb. Egyes igéknél azonban az igenév olykor régebbi egyes harmadik személyt őriz, illetőleg a mai harmadik személlyel azonos alakú igenév mellett él egy másik változat is olykor csak bizonyos kifejezésekben. Ebben a csoportban például ilyen a ró igenevének *rovott (múltú)* változata. Ez a *v-s* tövből alkotott régebbi egyes harmadik személyű forma megfelelője.

B) Ebbe a típusba tartozik a *jön* ige, eredetibb formában: *jő*. A szó magánhangzója tehát hosszú volt, és a *tő* végén nem volt *-n*. Múlt időben a mai szó-tári alak végén levő mássalhangzó elmarad, és minden személyben közvetlenül a *tő* rövid magánhangzója után járul az időjel: *jöttem, jött* stb. Kötőhangzó tehát itt sem szükséges.

A *jön* igéhez hasonlóan viselkednek az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igék a két ikes kivételével. A *lesz, tesz, vesz, hisz* és a *visz* elhagyják a végső mássalhangzót, és magánhangzós tövükből képezik a múlt időt: *lett, tett, vett, hitt, vitt*. Az *eszik* és *iszik* annyiban különbözik az előzőktől, hogy az alanyi ragozás harmadik személyét a *v-s* tövükből kötőhangzóval képezik: *evett, ivott*. A többi személy és a tárgyias ragozás múlt idejű alakjai a magánhangzós tövből formálódnak: *ettem, ittam; ette, itta* stb.

C) Egyes rövid mássalhangzóra végződő szótári alakok vagy ikes igéknél az *-ik* rag elhagyásával kapott rövid mássalhangzóra végződő tövek után is közvetlenül, kötőhangzó nélkül járul az időjel, de ekkor természetesen rövid *-t*. A *j(ly)*, *n* és *ny* végű igék vehetők ebbe a típusba.

a) Az ÉSz. anyagában a következő *j (ly)* végű igék vannak: *búj, fáj, fej, fűj, váj*, valamint *bújjik, tojjik* és *folyik*. Ezek múlt ideje tehát a mai köznyelvben: *bújtam, bújtál, bújt* stb. A TMNy. a *tojjik* igét a CzF. nyomán még kivételnek tartja, és harmadik személyű alakjának a *tojott* formát jelöli meg (232). Ugyancsak kötőhangzóval alkotja a TMNy. a *folyik* harmadik személyét: *folyott* (uo.). A nyelvtan megjelenése óta (1895) ezek a kivételek eltűntek a köznyelvből. A nyelvjárásokban azonban még ma is élhetnek és élnek ezek a régi változatok. Sőt a *tojott* alakot az ÉSz. is felveszi vagylagosan, példát is idéz rá, de népdalból. Szerintünk nem tekinthető köznyelvi formának, és nem vettük annak a VégSz. munkatársai sem.

b) Az *n* végű igék nagy részét a hangutánzó-hangfestő tövből származó *-n* képzős szavak adják: *biccen, csobban, dobban, döccen, kettyen, kottyan* stb. Számuk, igekötős változataikat nem számítva is, csaknem eléri a százat. Ezekon kívül a *bán, csen, fen, fon, (meg)gyón, jön, ken, ken-fen, kíván, köszön, oson, pihen, rohan, szán, szán-bán, un, üzen, van, von* igék, valamint a *bánik, gyónik, (meg)jelenik, szűnik, történik* és *tűnik* igék töve végződik *n-re*. A *jön* és a *van* igéket ki kell innen rekeszteni, mert másik tövükből alkotják a múlt időt

(vö. 2. B. és 4. B.). Egyébként az egész csoportban minden ige minden személyében közvetlenül a szótári alak után járul az időjel. A régebbi kötőhangzós változat emlékét talán csak az *un* és a *fon* igeneve őrzi, például az *unott ember*, *fonott korsó* kifejezésekben, de ezek mellett is él természetesen a mai múlt idejű harmadik személyel azonos igenév is: *megunt (ruha)*, *font ~ fonott (ostor)* stb.

A fentiekén kívül itt kell megemlítenünk a *megy* igét, amely a *men-* töből képezi múlt idejét kötőhangzó nélkül: *mentem*, *ment* stb.

c) Mindössze négy *ny* végű ige van az ÉSz. anyagában: *hány*, *hunyt*, *sunyt*, *szunyik*. Minden személyben közvetlenül az *ny* után járul a *-t* időjel.

d) Felvetődik a kérdés, hogy miért éppen a *j (ly)*, *n* és *ny* után tűnt el leg hamarabb és következetesen az időjel előtti magánhangzó. Ennek valószínűleg hangtani okai vannak. Hisz a magánhangzó + *j*-s kapcsolatok tulajdonképpen *-j* végű diftongusok, így az utánuk közvetlenül járuló *-t* ejtése nem okoz nehézséget. Ugyancsak megerősítés nélkül ejthető az *nt* mássalhangzó-kapcsolat, minthogy tagjai azonos helyen képződnek. A múlt idő ilyen alakulásában szerepet játszhatott a nyelvünkben levő nagyszámú *nt* végű szó. Az ÉSz. szókincsében 561 *nt*-re végződő szó van (vö. VégSz. 545). Az *nyt* végűek pedig nyilván az *nt* mintájára fejlődtek, annál is inkább, mert a *t* előtti *ny* a nyelvterület egy részén depalatalizálódik.

3. A következőkben azokat az igéket tárgyaljuk, amelyek múlt idejű ragozásában csak az alanyi ragozás egyes harmadik személyében van kötőhangzó. Idetartoznak azok az igék, amelyeknek szótári alakjuk *p*, *b*, *k*; *gy*; *f*, *v*, *s* mássalhangzóra végződik.

a) A szótári alakjukban *p*, *b* és *k* zárhangokra, valamint *gy*-re végződő igék egyöntetűen viselkednek. Mindössze két *b* végű igénk van: *dob* és *szab*, múlt időben: *dobtam*, *dobtál* de *dobott* stb. A *p* tövűek száma sem sokkal több: *csíp*, *harap*, *kap*, *köp*, *lep*, *lép*, *lop*, *rop*, *szop*, *tép* és két ikes: *kopik*, *szopik*. Ezek múlt ideje is megállapodott már: *csíptem*, *csípett* stb. A *k* tövűekhez természetesen csak azok az ikes igék tartoznak, amelyekben az *-ik* rag előtt is *k* hangot találunk: *bukik*, *csökik*, *lakik*, *szokik*, *szökik*. Iktelenek: *bök*, *csuk*, *lök*, *pök* és *rak* (*buktam*, *bukott* stb.). Szótári alakjukban *gy*-re végződnek a *fagy*, *fogy*, *hagy*, *megy*, *rogy* igék, rajtuk kívül még egy ikest is ide sorolhatunk: *vágyik*. Múlt idejük: *fagytam*, *fagyott* stb. Közülük a *megy* nem tartozik ebbe a típusba, mert másik töből (*men-*) alkotja a vizsgált időt (vö. 2. C. b).

b) Ugyancsak harmadik személyben kapnak kötőhangzót az *f*, *v* és *s* réshangokra végződő igék. Számuk nem nagy, *f* végű mindössze egy van az ÉSz. szókincsében: *dőf* (*dőfitem*, *dőfött* stb.). A köznyelvben kétségtelenül *v*-re végződik a *hív*, *szív*, *vív* és az *óvige* (*hívtam*, *hívtott* stb.). Bizonyos nyelvjárásokban ezek *v* nélküli tövűkből képezik a múlt időt. Az *ívik*, *dívik* szavak is ebbe a csoportba tartoznak, de leginkább csak harmadik személyben élünk velük. Több mint negyven *s*-re végződő igénk van, de kivétel nincs közöttük. Pl.: *olvastam*, *olvasott*; *lestem*, *lesett*; *csipdestem*, *csipdesett*; *késtem*, *késett* stb.

c) Miért állt meg a fejlődés ezen a fokon, miért maradt meg a harmadik személyben a kötőhangzó? Nyilván azért, mert a *pt, bt, kt, gyt, ft, vt* hangkapcsolatok szó végén a magyarul beszélők számára nehéz és szokatlan volt. Mai nyelvünkben is csak a *pt, kt* és *ft* szóvégre van példa néhány idegen szóban, például: *recept; akt, defekt; seft, szaft* stb. (vö. VégSz.). Ezek nem szolgálhattak mintául a változóban levő múlt idő számára. Bár *st* végű szó kétségtelenül több van, sőt egy ige is van közöttük (*fest*), mégsem alakult ki, és nincs alakulóban sem az *s* végű igéknek kötőhangzó nélküli formája. Ez annál is érdekesebb, mert például az *s* végű főnevek nagy részéhez kötőhangzó nélkül fűződik a tárgy ragja: *garast, kölest, sast, tojást* stb. Vagy talán éppen az alaki egybeesés akadályozza a múlt idő hasonló fejlődését? A *lest* forma a *les* főnév tárgyragos alakja, a *kést* a *kés* szóé, de a *les* ige múlt ideje *lesett*, a *késik* múlt ideje *késett*.

4. A továbbiakban azokat a szóvégeket vizsgáljuk meg, amelyek múlt időben nem viselkednek egységesen, tehát nem sorolhatók be kizárólag az előbb tárgyalt két típus egyikébe sem. S ugyancsak itt tárgyaljuk azokat, amelyeknél a változás most is folyamatban van. Először azokat az igéket vesszük sorra, amelyek fejlődési iránya arra mutat, hogy minden személyben elhagyják az időjel előtti magánhangzót. A változás azonban maradéktalanul még nem ment végbe, és bizonyos esetekben, úgy látszik, meg is marad legalább egyes harmadik személyben a kötőhangzó. Ebbe a típusba tartoznak a *l, r* és részben a *d* végű igék.

A) A *d* végű igék egyik csoportja már kialakította minden személyben a kötőhangzó nélküli múlt időt, például: *ijed (ijedtem, ijedt stb.)*. Egy másik csoport egyes szám harmadik személyében pedig már megállapodott a kötőhangzó, és további változás nem várható, például: *ad (adtam, adott stb.)*. És végül a harmadik csoportban még áll a harc egyes harmadik személyben a kötőhangzós nélküli változatok között, például: *görnyedtem*, de *görnyedt ~ görnyedett* stb.

a) Először is kötőhangzó szükséges az összes idetartozó ikes ige egyes harmadik személyében: *dulakodik (dulakodtam, dulakodott), esteledik, gazdagodik, ingyenkedik, kötődik, ocsúdik* stb. Meg kell itt említenünk az *alkuszik, esküszik, haragszik, gyarapszik, nyugszik, telepszik, ülepszik* igéket, mert az *alkud-, esküd-, haragud-, gyarapod-, nyugod-, teleped-, üleped-* tövekből alkotják a vizsgált időt, és a kötőhangzót csak harmadik személyben őrzik meg (vö. 5. C).

Az ikes igék nagy része *-kod/-ked/-köd* képzős, így érthető, hogy a nem ikes *-kod/-ked/-köd* képzővel ellátott szavak is az előzők mintájára ragozódnak múlt időben: *csapkod (csapkodtam, csapkodott), kapkod, lopkod, nyomkod; csipked, lépked, repdes; döfköd, köpköd, tömköd, tűzköd*.

A magánhangzó + *d* végű iktelen igék szótári alakjukban az *ad, fed, szed, szid, tud, véd* kivételével két szótagból állanak. Ezek az egytagúak feltétlenül megkívánják harmadik személyben a kötőhangzót: *adtam, adott; fedtem, fedett* stb.

Végül néhány szótári alakjában két szótagú ige is kötőhangzóval fűzi az időjelet a tőhöz egyes harmadik személyben. Ezek a következők: *bököd* (*böködtem, böködött*), *csügged*, *enged*, *feled*, *fogad*, *görbed*, *imád*, *lankad*, *okád*, *szenved*, *szörnyed*, *tagad*, *tapod*, *vigad*. A *csügged*, *lankad*, *szörnyed* igék harmadik személyében kétségtelenül van kötőhangzó, így adja ezt meg az ÉSz, is. Ha azonban igeikötőt kapnak, már mindkét variánsuk él: *elcsüggedt* ~ *elcsüggedett*, *lelankadt* ~ *lelankadott*, *ellankadt* ~ *ellankadott*, *elszörnyedt* ~ *elszörnyedett*. Vagyis megindult a fejlődés a kötőhangzó nélküli harmadik személy irányába. S úgy látszik, ez a fejlődés akkor indul meg, amikor a szó igeikötős, tehát hosszabb a szokottnál. Az igeikötős igék nyelvtani formáit az ÉSz. nem közli. A VégSz. munkatársai az *elcsüggedt*, *elszörnyedt* alakokat is megadják, viszont az *ellankadt*, *lelankadt* változatokról nem szólnak. Érdekes módon ezek az igék befejezett történésű melléknévi igenevüket kötőhangzó nélkül alkotják, például: *csüggedt* (*ember*) stb. A többi itt tárgyalt kétagú igenél azonban nemigen várható a harmadik személyű kötőhangzó elhagyása.

b) Az ÉSz. szerint az alábbi *d* végű szavaknak van párhuzamos alakjuk harmadik személyben: *gennyed* (*gennyedt* ~ *gennyedett*), *gerjed*, *görnyed*, *izzad*, *kushad*, *porlad*, *poshad*, *senyved*, *szárad*, *támad*, *tesped*. Megemlíti még az ÉSz. az *ébredett*, *gyulladott*, *sarjadott*, *szakadott* formákat is, de régies jelzéssel. Szerintünk régiesnek hat már a *száradott*, *tespedett* változat is. A VégSz. munkatársai a *poshad*, *szakad*, *szárad* igeikötős alakjainak csak a kötőhangzó nélküli harmadik személyét fogadják el. A *téved* igeinek pedig csak egy jelentésében él kötőhangzós harmadik személy (vö. ÉSz.), például *tilosba tévedt* de az *orvos tévedett*. Az igenev ebben a csoportban is általában kötőhangzó nélkül jön létre: *izzadt* (*arc*) stb.

c) Az előző két (*a* és *b*) pontban fel nem sorolt magánhangzó + *d* végű igéknek harmadik személyében sincs kötőhangzó. Ilyenek például: *akad* (*akadtam, akadt*), *dagad*, *higgad*, *ijed*, *süpped* stb. A kötőhangzós változat azonban néha az igenevben él: *előrehaladott* (*állapot*) stb. Ide tartoznak még az *alszik* és *fekszik* igék, mert az *alud-*, illetőleg *feküd-* tövükből hozzák létre a múlt időt minden személyben kötőhangzó nélkül (vö. 5. C).

d) Az egyöntetűség kedvéért itt kell tárgyalnunk a mássalhangzó + *d* végű igéket. Ezek is átmeneti típust alkotnak, mint a magánhangzó + *d* végűek. De míg az utóbbiak egy része harmadik személyből is igyekszik kiküszöbölni a kötőhangzót, addig egyes mássalhangzó + *d* végű igék a többi személyben hagyhatják csak el, a harmadikban viszont mindig meg kell tartaniuk. A VégSz. a mássalhangzó + *d* végű igéket az értelmező szótárral ellentétben egyöntetűen kezeli, vagyis az egyes harmadik személy kivételével minden személyben elfogadja a kötőhangzós és a kötőhangzó nélküli változatot is. Pl.: *küldtem* ~ *küldöttem*, *küldtél* ~ *küldöttél*, de *küldött* stb. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű.

Amint ezt már korábban megállapítottuk a mássalhangzó + *d* végű csoportot az *ld*, *nd*, *rd*, *sd* és *zd* végű vagy tövű igék alkotják (vö. MNyj. XV, 88—90).

Az ÉSz. az *ld* végűek közül a *fold*, *told*, *küld* és a *száguld* igéknek a harmadik személy kivételével mindkét variánsát elfogadja (*foldtam* ~ *foldottam*, *foldtál* ~ *foldottál*, de *foldott*), Megemlíti azonban, hogy a *küld* kötőhangzós változatai (*küldöttem* stb.) csak ritkán fordulnak elő, a másik háromra vonatkozólag nem ad ilyen megszorítást. Az *áld* és *old* igéknek viszont csak a kötőhangzós alakjait ismeri el az értelmező szótár (*áldottam*, *oldottál* stb.). Az *áld* esetében ez az eljárás már csak azért is indokolt, mert az *áldtam* stb. alakok a kiejtésben egybeesnének az *áll* ige megfelelő formáival. Hasonló jelenség tapasztalható a *told* és a *tol* igékkel kapcsolatban, ha a *told* kérdéses személyeit kötőhangzó nélkül alkotjuk. De ha a *foldtam*, *foldtál* stb. változatokat elfogadjuk, akkor az *oldtam*, *oldtál* stb. formákat is el kellene ismernünk.

Az *nd* végűek csoportjában a *csikland* és *mond* igéknek mindkét változatuk él, a *fecskend* és az *örvend* viszont az egyes harmadik személy kivételével ma már csak kötőhangzó nélkül használatos. Pl.: *mondtam* ~ *mondottam*, *mondtál* ~ *mondottál*, *mondott* stb., de *fecskendtem*, *fecskendtélt*, *fecskendett* stb.

A *kérd* és *hord* igéknek csak kötőhangzó nélküli változatát közli az ÉSz. a kérdéses személyekben: *kérdtem*, *hordtam* stb. A *kérdtem*, *kérdtélt* stb. alakok egybeesnek a kiejtésben a *kér* ige múlt idejével, de nemigen élünk a *kérdettem* stb. alakokkal sem. Ez utóbbiakat inkább egy *kérdet* igéhez kapcsolnánk. Ezért szerintünk mai köznyelvünkben a *kérd* múlt időben csak alanyi ragozás egyes harmadik személyben (*kérdett*) használatos, egyébként a *kérdez* igét mondjuk (*kérdeztem* stb.). Van egy *rd* tövű ikes igenk is: *fürdik*. A *fürd-* tövből minden személy csak kötőhangzóval jöhet létre (*fürdöttem* stb.). Ma azonban már csak az egyes harmadik személy alakul ebből a tövből, a többi a *füröd-* tölváltozatból kötőhangzó nélkül (*fürödtem* stb.).

Az *sd* végűek közül az ÉSz. az *esd* igének mindkét változatát elfogadja, természetesen a harmadik személy itt is csak kötőhangzós lehet, a *mosdik* nak viszont csak kötőhangzós alakjairól szól. Szerintünk az *esd* kötőhangzó nélküli múlt idejű formái a kiejtésben azonosnak az *esik* ige múlt idejével, ezért inkább az *esdettem* stb. alakok használatosak.

A két *zd* végezetű ige múlt ideje különbözik egymástól (vö. ÉSz.). A *kezd* ma már csak egyes harmadik személyben kívánja meg a kötőhangzót: *kezdttem*, *kezdtélt*, *kezdtett* stb. A *küzd* minden személyben megtartja a jel előtti magánhangzót: *küzdöttem* stb. A *küzdtem* stb. változatok mai köznyelvünkben még szokatlanok.

B) Az *l* végű igék nagy csoportja ugyancsak fejlődésben, átmeneti állapotban van. Kétségtelen, hogy a magánhangzó + *l* végűek nagy része minden személyben kötőhangzó nélkül képezi a múlt időt, például: *szavaltam*, *szavaltál*, *szavalt* stb. Megjegyezzük, hogy idetartozik a *van* ige múlt ideje is, minthogy a *vol-* tövből jön létre: *voltam* stb.

a) Néhány olyan ige, amelynek a töve egytagú, és az *l* előtt hosszú magánhangzó áll, kivételként viselkedik. Ezek egyébként részben kivételek az ingadozó végződés kapcsolásában is (vö. JAKAB, MNyj. XV, 105). Az ÉSz. a *múlik* és a *szól* igékről megállapítja, hogy harmadik személyükben ritkán a kötőhangzós változat is előfordul (*múlott, szólott*). A *nyílik* harmadik személye pedig a szótár szerint vagylagosan *nyílt* vagy *nyílott*. Ezekhez a megállapításokhoz talán annyit fűzhetünk, hogy az említett szavaknak nemcsak harmadik személyében hallhatjuk ritkán a kötőhangzós variánsait, hanem a többiben is. A VégSz. a *szól* párhuzamos alakjait elfogadja, a másik kettőnek csak a kötőhangzó nélküli formáit veszi fel. A többi ilyen típusú igének a kötőhangzós változata már egyes harmadik személyben sem él a köznyelvben, de olykor a *fülött, gyűlött, nyúlott* alakokat még lehet hallani főképp igenévi értékben. A nyelvjárásokban ezek nyilván nagy változatosságot mutatnak.

b) A rövid magánhangzó + *l* végű igék egy csoportja hangzóhiányos tövű. Ezek nagy része azonban ma már szótári alakjából formálja a múlt időt minden személyben kötőhangzó nélkül, például: *béreltem, béreltél, bérelt* stb. Van azonban még egy néhány, amelyeknek a hangzóhiányos tövéből vagy abból is létrejönnek az itt tárgyalt igealakok kötőhangzó segítségével. Az ÉSz. szerint a *kétel* igének csak a hangzóhiányos tövéből alkotható a múlt idő. Ezt az igét egyébként csak tárgyas ragozásban használjuk: *kétlettem, kétletted, kétlette* stb. Az alábbi igéknek mindkét tövéből képzett múlt idejét elfogadja az értelmező szótár: *bitorol* (*bitoroltam ~ bitorlottam, bitorolt ~ bitorlott* stb.), *búvárol, kicsinyel, könyököl, örököl, őröl*. Az *öldököl* és *torol* igéknek *öldöklöttem* stb., *torlottam* stb. változatait azonban régiesnek, illetőleg ritkának tartja a szótár. Az *országol* szónak pedig csak egyes harmadik személyében vesz fel váltakozást: *országolt ~ országlott*. Némely igének a befejezett melléknévi igeneve módosulhat még a hangzóhiányos tövből is: *irigylett, ócsárlott, panaszlott*. A *vádlott* pedig már főnevesült (ÉSz.). A többi itt nem említett rövid magánhangzó + *l* végű hangzóhiányos tövű ige tehát, múlt időben már változatlan tövű, és a vizsgált igealakokat kötőhangzó nélkül formálja. És a *kétel* kivételével a fentiek is közelednek ehhez az állapothoz.

c) A mássalhangzó + *l* tövű igék, az imént tárgyalt hangzóhiányosokat nem tekintve, ikesek. Egy ige van, amely nem ikes, és szórári alakjában az *l* előtt mássalhangzót találunk: *ajánl* (vö. MNyj. XV, 89—91). Ennek harmadik személye az ÉSz. szerint: *ajánlott*, de a többi személyben kettős alakja van: *ajánltam ~ ajánlottam* stb. Megjegyezzük, hogy a kötőhangzó nélküli (*ajánltam* stb.) formák kiejtése: *ajáltam* stb., így nem látjuk okát a harmadik személyű *ajánlt* (*ajált*) alak kirekesztésének.

Általában megállapíthatjuk, hogy az ide tartozó ikes igék múlt ideje minden személyben kötőhangzóval alakul, például: *sínylettem, sínyletted, sínylett* stb. De az ikes igék között is van változó tövű, amelyeknek mindkét tövéből megalkothatjuk a múlt időt, például: *döglöttem ~ döglöttem* stb. Ilyenek még:

bomlik, haldoklik, omlik, oszlik. Az ÉSz. szerint csak egyes harmadik személyben van kettős alakja a *feslik, foszlik* és *fuldoklik* igéknek: *feselt ~ feslett* stb. A *feslik* és *foszlik* főként csak harmadik személyben használatosak, de a *fuldoklottam* mellett a *fuldokoltam* is él. A *romlik* igének pedig minden személyben két alakja van, kivéve az egyes harmadikat: *romlottam ~ romoltam* stb., de csak *romlott*.

C) A TMNy. az *r* végű igéket a kötőhangzó nélküli típusba sorolja (232). Ez a megállapítás valóban érvényes az *r* végű igék nagy részére (*vártam, várt*). De már a TMNy. is megállapítja, hogy az *érik* és a *török* kivételek (uo.). Valóban ezeknek harmadik személyben még ma is él mindkét változatuk: *ért ~ éret, tört ~ törött* (ÉSz.). A nyelvtan szerint talán azért élnek a kötőhangzós változatok, mert ezek az igék ikések (232). De van még egy *r* tövű ikes ige, a *szarik*, amelynek viszont csak kötőhangzó nélküli alakja van harmadik személyben is. Némely *r* végű igének az igenevében él még a régi forma: *gyűrött (lap), nyírott (haj), fűrott (kút)*.

Az *r* végű igék között is van néhány hangzóhiányos tövű (vö. MNyj. XV, 89). Ezek közül a *gyötör, kotor, sodor, söpör, tipor* és az *ugrik* igének mindkét tövéből létrejöhetnek a múlt idejű alakok, például: *tiportam ~ tiprottam, tiport ~ tiprott* stb. Az ÉSz. megjegyzi, hogy a *gyötör* és *sodor* igék hangzóhiányos tövéből alkotott múlt idő (*gyötröttem* stb.) régies. Az *ugrik*nak viszont a kötőhangzó nélküli (*ugortam* stb.) formái fordulnak elő ritkán. Az értelmező szótár szerint a *pödör* és a *teper* múlt időben már változatlan tövű, de a *pödrött (bajusz)* igenév még őrzi a régi típust.

Az *r*-re végződő szavak tehát közel állnak ahhoz, hogy egységesen, csaknem teljes számban kötőhangzó nélkül képezzék múlt idejüket minden személyben. Már a hangzóhiányos tövűek is megindultak a változás útján, s a múlt időben változatlan tövűek lettek, vagy párhuzamos alakjaik vannak, de a kötőhangzós, hangzóhiányos tövből keletkező variánsok már régies színezetűvé váltak. Egyetlen kivétel van, az *ugrik*, amelynek kötőhangzó nélküli alakjai ma még szokatlanok.

5. A továbbiakban szintén változóban levő típusokkal foglalkozunk, olyanokkal, amelyek abba az irányba fejlődnek, hogy csak az alanyi ragozás egyes szám harmadik személyükben maradjon meg a kötőhangzó. Ebben a személyükben viszont meg is fog maradni. Az előző fejezetben már láttuk, hogy ilyen típusú a *d* végű igék egy része (vö. 4. A). De ebbe a típusba tartoznak a *g, m, sz, t, z* mássalhangzóra végződő igék is. Az egyes tövé végződésekhöz tartozó szavak természetesen nem viselkednek egyöntetűen, hiszen a fejlődés különböző fokain állanak. És valószínűleg egyes igecsoportokban meg is fog maradni minden személyben az időjel előtti magánhangzó.

A) A magyar nyelvben több száz *g*-re végződő ige van. A magánhangzó + *g* végűek tőtípusukat tekintve két részre oszlanak. Az egyik csoportba tartoznak a változatlan, a másikba az ún. hangzóhiányos tövűek. A múlt időt mindkét

csoport azonos módon képezi, tehát csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó. A hangzóhiányos tövűek harmadik személyében azonban a tövégi *g* előtt levő magánhangzó hiányzik. Változatlan tövű például a *kacag*: *kacagtam*, *kacagtál*, *kacagott* stb., hangzóhiányos tövű a *morog*: *morogtam*, *morogtál*, de *morgott* stb.

a) A kérdés tehát az, hogy a szótári alakjukban *g*-re végződő igék közül melyek a hangzóhiányos tövűek. A választ a *g* előtt levő két másik hang figyelembevételével adhatjuk meg. Hangzóhiányosak a *-log/-leg/-lög* végűek: *társalog* (*társalogtam*, de *társalgott*), *szédeleg*, *füstölög* stb. De ha a szóvég *l* eleme hosszú, vagy előtte mássalhangzó áll, akkor a szó változatlan tövű, például: *billeg* (*billegett*), *pillog*, *kullog* stb.; *pislog*. Ugyancsak hangzóhiányos a *-rog/-reg/-rög* végű ige: *csavarog* (*csavargott*), *didereg*, *csörög* stb. Egyetlen kivétel a *károg*, amely *-rog* végű, és mégis változatlan tövű. Ha a szóvégben hosszú *rr* van, akkor a szó töve változatlan: *berreg* (*berregett*), *herreg*, *cserreg*, *durrog* stb. Hangzóhiányos a töve a *-jog* és a *-lyog/-lyeg/-lyög* (a kiejtésben: *-jog/-jeg/-jög*) végű igéknek, például: *sajog* (*sajgott*), *zajog*, *zsvajog*; *nyavalyog*, *émeleg*, *hőmpölyög* stb. De ha a *j* hosszú, a *tő* változatlan: *vijjogott*. A *-zog/-zeg* végűek (*-zög* végű nincs) szintén hangzóhiányosak: *mozog* (*mozgott*), *buzog*, *rezege*. Megemlítjük, hogy az ÉSz. felveszi a hangzóhiányos harmadik személy mellett a *buzogott* és *rezegett* formákat is, az előbbit ritkának, az utóbbit régiesnek tartja. A VégSz. ezeket nem veszi figyelembe.

A *-zseg/-zsög* végű igék (*-zso* nincs) megoszlanak. Az értelmező szótárban összesen hat található. Ezek közül a *bizseg*, *hemzseg* és a *zszseg* változatlan tövű az ÉSz. szerint, múlt idő egyes harmadik személyük tehát: *bizsegett*, *hemzsegett*, *zszsegett*. A *nyüzsgő* és a *pizseg* harmadik személyében az értelmező szótár két változatot vesz fel: *nyüzsgött* ~ *nyüzsgöött*, *pizsgett* ~ *pizsegett*. A VégSz. csak a *nyüzsgött* és *pizsgett* alakokat vette át. A *pezseg* igét a vizsgált személyben mindkét szótár hangzóhiányosnak veszi: *pezsgett*.

Szólni kell még az *inog* igéről, amelynek az ÉSz. szerint a harmadik személyben párhuzamos alakjai vannak: *ingott* ~ *inogott*, de az *inog*-*binog* iker szóban csak *ingott* ~ *bingott*. A VégSz. csak az *ingott* formát tartja köznyelvinek.

Az itt nem említett többi magánhangzó + *g* végű ige változatlan tövű. És ha csak magánhangzó + *g* végű ige lenne nyelvünkben, akkor ezt a csoportot nem kellene itt, a változóban levő típusok között tárgyalni, hisz ezeknél már kialakult a múlt idő, öt személyben már véglegesen eltűnt a kötőhangzó, ingadozás nincs, az egyes harmadik személyben pedig nem is várható a magánhangzó eltűnése, mert *gt* szóvég a magyarban nem található. A *gt* ugyan a kiejtésben a hasonulás miatt *kt* lenne, de ez a hangkapcsolat is csak néhány idegen szóban fordul elő szóvégi helyzetben (vö. VégSz.). Viszont van mássalhangzó + *g* végű ige is, ezek múlt ideje még nem egyöntetű.

b) A magyar igék szótári alakja végén a *g* előtt lehet *l* vagy *n* mássalhangzó. Mindössze két *lg* végű van: *rivalg* és *uralg* (vö. MNyj. XV, 90). Ezek ma már

nemigen elevenek, múlt időben egyébként úgy viselkednek mint a magánhangzó + *g* végűek: *rivalgtam*, *rivalgtál*, de *rivalgott*. Az *ng*-re végződő igék száma sokkal nagyobb, és van közöttük egy ikes is: *fingik* (vö. MNyj. XV, 89—90). Érthető módon mássalhangzó-kapcsolat után a kötőhangzó tovább él, de mégis az *ng* végű igék nagy többsége már a magánhangzó + *g* végűek mintájára ragozódik múlt időben, például: *csellengtem*, *csellengtél*, de *csellengett* stb. Mindössze két szó van, amelyek az ÉSz. szerint még minden személyben megkívánják a kötőhangzót: *ing* (*ingottam*, *ingott*) és a *ráng*. Bár az ÉSz. példái között is van egy kötőhangzó nélküli első személyű alak: *rángtam*. Ezeken kívül még két szónak párhuzamos formái vannak, természetesen az egyes harmadik személy kivételével: *ringottam* ~ *ringtam*, *fingottam* ~ *fingtam* stb. Megjegyezzük, hogy a VégSz. csak az utóbbi ige párhuzamos alakjait veszi fel, a többinél csak az egyes harmadik személyben ír elő kötőhangzót.

Amint látjuk, mindössze négy olyan szó van, amelyek megakadályozzák, hogy a szótári alakjukban *g*-re végződő igéket egységesen kezeljük, vagyis a már kialakult, harmadik személyben kötőhangzót megőrző típusokkal együtt tárgyaljuk.

B) Az értelmező szótárban három *m* végű ige van: *nyom*, *töm* és *terem*, ikes nincsen. A *nyom* és a *töm* igék csak harmadik személyben kívánnak kötőhangzót. A *terem* hangzóhiányos tövű. A VégSz. szerint csak a harmadik személye alakul a hangzóhiányos tövből: *teremtem*, *teremtél*, de *termett* stb. Az ÉSz. azonban a többi személyben párhuzamos alakokat vesz fel: *teremtem* ~ *termettem*, *teremtél* ~ *termettél* stb. A fejlődés valóban nem zárult még le, a szó ragozása múlt időben még változóban van.

C) Bonyolultabb a helyzet az *sz*-re végződő igék csoportjában. Ha az *sz* előtt magánhangzó áll, csak harmadik személyben van kötőhangzó, például: *fütyörész* (*fütyörésztem*, *fütyörészett*), *markolász*, *szaglász*, *tosz* stb., ikesek: *csúszik* (*csúsztam*, *csúszott*), *horgászik*, *mászik*, *úszik* stb. Nem az *sz*-es tövükből alkotják a múlt időt a *tesz*, *vesz*, *lesz*, *hisz*, *visz* igék, ezért más típusba soroltuk őket (vö. 2. B). Az *eszik* és *iszik* igék harmadik személyében pedig van kötőhangzó, a többiben nincs. Ezek szerint tehát idetartoznának, de a harmadik személyt *v-s* tövből (*evett*), a többit magánhangzós tövből formálják (vö. 2. B). Ugyancsak töváltás van az *alkuszik* és *esküszik* igéknél. A múlt időt *d-s* tövükből hozzák létre, de csak harmadik személyben van kötőhangzó: *alkudtam*, *alkudtál*, de *alkudott* stb. E két iginél a VégSz. — helytelenül — kötőhangzó nélküli harmadik személyt is felvesz.

Ha a tövégi *sz* előtt mássalhangzó van, akkor az igék ikesek, csupán egy kivétel van, a *metsz*. Amint azt már megállapítottuk *gsz*, *ksz*, *lsz*, *psz*, és *tsz* hangkapcsolat lehet az ige-*t*ővek végén (vö. MNyj. XV, 89—91). Egy általában ige-*t*ővel előforduló ige-*n*ben *rsz* tövég is található: *megismerszik*. Ez az ige csak jelen időben él. A többi nem viselkedik azonos módon a vizsgált időben.

A *gsz* tövű szavak közül csak a *haragszik* és a *nyugszik* szerepel címszóként az értelmező szótárban. Ezek a szavak *d-s* töből alkotják a múlt idejüket. A *d-s* tö a következőképpen születik: az *sz* elmarad, s helyette a *haragszik* tövéhez *-ud-*, a *nyugszik*éhoz *-od-* kapcsolódik (*haragud-*, *nyugod-*). Ebből a töből azután az egyes harmadik személyben kötőhangzóval, a többiben anélkül alakul a múlt idő: *haragudtam*, *haragudott* stb. Megjegyezzük, hogy él *nyugodt* alak is, de egyelőre csak igenév. Ezekhez hasonlóan viselkedik a *gazdagszik*, *melegszik*, *öragszik*, *vastagszik*. Töyükben *o*, illetőleg *e* lép fel a *d* előtt.

Az *ÉSz.* a *ksz* tövű szavak közül csak az *emlékszik* és a *fekszik* igéket tárgyalja címszóként. Kétségtelen azonban, hogy sok *-kod/-ked* képzős szónak él ilyen változata: *cselekszik*, *dulakszik*, *gyanakszik*, *mosakszik*, *veszezsik* stb. Ezek is a *d-s* töből képezik a múlt időt (vö. 4. A. a). Ugyancsak a *d-s* töből keletkezik a *fekszik* múlt ideje, de minden személyben kötőhangzó nélkül: *fe-küdtem*, *feküdt* stb. Az *emlékszik* és az *ÉSz.*-ban címszóként nem szereplő *igyekszik* eltér az előbbiektől. Ezek az *emlékez-*, *igyekez-* tövekből alkotják a vizsgált időt, s a kötőhangzót csak harmadik személyben tartják meg (vö. 5. E).

Az *lsz* tövűek közül csak az *alszik* használatos múlt időben. Alakjai a *d-s* töből kötőhangzó nélkül jönnek létre: *aludtam*, *aludt* stb. Megemlítjük, hogy a *VégSz.* a *haragszik*, *nyugszik*, *fekszik* és *alszik* igéket az *alkuszikkal* veszi egy ragozási típusba, nyilván tévesen.

Csak az *alapszik* szerepel a *psz* tövűek közül címszóként az értelmező szótárban. Ez az ige csak jelen időben fordul elő. A múlt időt az *alapul-*ből kell alkotni. A *gyarapszik*, *telepszik*, *ülepszik* a *d-s* töből formálja múlt idejét, és csak egyes harmadik személyben szükséges a kötőhangzó: *gyarapodtam*, *gyarapodott* stb. (vö. 4. A. a).

Végül a *tsz* végű, illetőleg tövű igék mai köznyelvünkben még minden személyben kötőhangzóval fűzik az időjelet. Ilyenek a *játszik* (*játszottam*, *játszottál*, *játszott* stb.), *látszik*, *metsz*, *tetszik* és a többnyire csak harmadik személyben előforduló *hallatszik*. A *játszik* igének kötőhangzó nélküli változataival is találkozhatunk olykor, természetesen az egyes harmadik személy kivételével: *játsztam* stb. Ezek azonban a mai köznyelvben még szokatlanul hangzanak (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: Hajdú-Bihar megyei Napló, 1969. július 6. szám). A nyelvjárásokban talán szélesebb körben élnek.

D) A *t* végű igék sem viselkednek egyöntetűen, bár elég világosan két típusra oszlanak. Csak harmadik személyben van kötőhangzó az *at/et/ot* végűeknél. Tehát idetartozik az összes *-at/-et*, *-gat/-get*, *-hat/-het* és *-tat/-tet* képzős ige. Például: *adattam*, *adatott*; *adogattam*, *adogatott*; *adhattam*, *adhatott*; *alkottam*, *alkotott* stb. Csupán két kivétel van, a *hat* és a *vet*, amelyek minden személyben kötőhangzóval kapcsolják a *-tt* jelet: *hatottam*, *hatott* stb. A többi *t* végű ige akár rövid, akár hosszú magánhangzó, illetőleg mássalhangzó van a *t* előtt, minden személyben kötőhangzóval alkotja a múlt idejét. Például: *futottam*, *futott*; *fütöttem*, *fütött*; *vétettem*, *vétett*; *tanítottam*, *tanított*; *rejtettem*,

rejtett stb. Ebben a csoportban is van azonban egy kivétel, a *lát*, amelyben hosszú magánhangzó előzi meg a *t* hangot, mégis csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó: *láttam, látott* stb. Ez az ige más tekintetben is eltér a hosszú magánhangzó + *t* végű igéktől (MNYj. XV, 98; MNY. LXIII, 196).

A szabály első részét úgy is megfogalmazhatnánk, hogy csak harmadik személyben van kötőhangzó akkor, ha a *t* előtt rövid magánhangzó áll. Ekkor azonban több kivételt kell számontartanunk, ugyanis az egytagúakhoz (*fut, hat, jut, köt, nyit, süt, üt, vet*) minden személyben magánhangzó fűzi az időjelet. Egyébként úgy látszik, hogy a *t* végű igék csoportjában a múlt idő eléggé megállapodott, mert kettős alakok — legalábbis a köznyelvben — nincsenek.

E) A *z* végű és tövű igék múlt ideje szintén megoszlik. Ha a *z* előtt magánhangzó van és a *tő* változatlan, akkor csak egyes harmadik személyben van kötőhangzó, egyébként nincs, például: *néztem, néztél, nézett* stb. Ezek adják a *z* végű igék nagy részét.

a) Az előzőkhöz hasonlóan ragozódnak a hangzóhiányos tövűek is, de közöttük vannak olyanok, amelyek csak hangzóhiányos tövükből alkotják a harmadik személyt, és olyanok, amelyek mindkét tövükből. Például: *cserzett, patakzott, szerzett, szorzott, tajtékozott; elemzett ~ elemezett, hímzett ~ hímezett, kínozott ~ kínozott* stb. Az első típusba tartoznak még az ÉSz. szerint: *céloz, horgonyoz, irányoz, jellemez, ösztönöz, rögtönöz, viszonzoz*, az ikések közül pedig a *hiányzik, hólyagzik, hullámoz, vérzik*. Kettős alakjaik vannak még a következőknek: *bélyegez, címez, ellenez, képez, koboz, kölcsönöz, poroz, sebez, sugároz, szemez, utánoz, túloz, versenyez; dohányzik*. Az ÉSz. megemlíti a *jegyezett, őrizett, végezett* alakokat is, de régiesnek tartja őket. Ezzel a megállapítással egyet is érthetünk, viszont ha vagylagosan használhatónak ítéljük a *kölcsönzött ~ kölcsönözött* formákat, akkor az *öszönözött, rögtönözött* alakokat sem lenne szabad elvetnünk.

Érdekesen ragozódnak a *toboroz*, valamint az *érez, lélegzik, viharzik, virágzik* igék. Az ÉSz. szerint a *toboroz* múlt ideje mindkét tövéből minden személyben egyaránt megképezhető, tehát *toboroztam, toboroztál, toborozott* stb. és *toborzottam, toborzottál, toborzott* stb. Szerintünk ez utóbbiak az egyes harmadik személy kivételével megérdemelnék a régies jelzőt.

Az *érez, lélegzik, viharzik, virágzik* szavak külön csoportot alkotnak. Az ÉSz. ugyanis harmadik személyben csak egy alakjukat: *érezte, lélegzett, viharzott, virágzott* ismeri el, a többiben kettőt: *éreztem ~ érzettem, lélegeztem ~ lélegeztem, viharoztam ~ viharzottam*, stb., és csak az *érez* címszó alatt említi, hogy az *éreztem* stb. forma régies. Szerintünk mai köznyelvünkben múlt időben a *viharzik* kivételével már csak a harmadik személyt alkotják hangzóhiányos tövváltozatukból ezek az igék, tehát csak a *lélegeztem, lélegeztél, lélegzett* formákat tartjuk köznyelvinek.

A fentiekből kiténik, hogy a fejlődés a hangzóhiányos *tő* kiküszöbölésére irányul. Ez a folyamat a harmadik személy kivételével csaknem lezárult. Az ÉSz.

szerint még kivétel az imént tárgyalt öt ige (*toboroz, érez, lélegzik, viharzik, virágzik*). Úgy látszik, harmadik személyben sok szóban meg is marad a hangzóhiányos tő, bár a harmadik személyű párhuzamos alakok közül is némelykor szívesebben használjuk a változatlan tőből létrejövő származékot, és a hiányos tőből alkotott forma inkább csak igenévként él. Pl.: *elemzett regény*, de *a diák elemezett egy verset; himzett ruha*, de *hímezett-hámozott* stb. Olykor a két alak között jelentéskülönbség van: *szemzett ~ szemezett, porzott ~ porozott, sugárzott ~ sugározott* (vö. MNyj. XV, 102).

b) Ha a tővégi z előtt mássalhangzó van, akkor minden személyben szükséges a kötőhangzó, például *vonzottam, vonzottál, vonzott* stb. A *vonz-hoz* hasonlóan mássalhangzó-kapcsolat áll a *nemz* ige szótári alakja végén is. A többi idetartozó ige ikes, amelyeknek egy része, amint láttuk az előző fejezetben, hangzóhiányos tövű (*dohányzik* stb.). A változatlan tövűeknek minden személyében van kötőhangzó, ha egyáltalán használjuk őket minden személyben. Ilyenek például: *burjánzik, fajzik, fogamzik, habzik, párizik*. Itt is megfigyelhető jelentésmegoszlás. Más az értelme a *haboztam, haboztál, habozott*, valamint a *habzottam, habzottál, habzott* formáknak. Csak az utóbbiak tartoznak a *habzik* igéhez (vö. MNyj. XV, 102).

c) Külön kell szólnunk a *dz* végű igékről. A *dz* tulajdonképpen egy hangnak a jele, mégis a mai nyelvallapot még megkívánja minden személyben a *dz* végű tőigék múlt idejében a kötőhangzót: *edzettem, edzettél, edzett* stb., *pedzettem, pedzettél, pedzett* stb. De olykor hallhatjuk az *edztem (ectem), edztél (ectél), edzett* stb. ragozásmódot is. A *dz* végű képzett igéknek viszont csak az egyes harmadik személyükben szükséges a jel előtti magánhangzó: *csókolódtam, csókolódtál, csókolódtott* stb. Kivétel a *fiadzik*, ugyanis minden személyében szükséges a kötőhangzó.

A z végű igék tehát változatos képet mutatnak. Vannak olyanok, amelyeknek minden személyükben van kötőhangzó, de a nagy többség csak egyes harmadik személyben fűzi az időjelet magánhangzóval a tőhöz. A párhuzamos alakok pedig igazolják, hogy a fejlődés folyamatban van.

6. A hosszú mássalhangzóra végződő igék külön típust alkotnak, de ezek múlt ideje is megoszlik. Már korábban bemutattuk, melyek a hosszú mássalhangzóra végződő szavak (MNyj. XV, 93). Egy ige végén áll hosszú *dd*: *fedd*. Ennek harmadik személyében a kötőhangzó nem hagyható el, a többiben viszont mindkét alak él: *(meg)feddtem ~ feddettem*, de csak *feddett*. A *gg* végűeknél is hasonló a helyzet: *függettem ~ függöttem, függött*. Az ÉSz. azonban az *agg* és *csügg* igéknek csak a harmadik személyét adja kötőhangzóval: *csüggettem, de csügött* stb.

A *varr* és a *forr* szavak hosszú *rr*-re végződnek. Az előbbi ma már nem kíván egyetlen személyben sem magánhangzót a jel előtt. A kötőhangzós *varrott* alak azonban még igenévként él. Az utóbbinak az ÉSz. szerint csak harmadik személyében van párhuzamos alakja: *forrtam, de forrt ~ forrott*. A *varr* az ingadozó

végződés kapcsolása tekintetében is úgy viselkedik, mintha rövid *r* lenne a szó végén (vö. MNyj. XV, 97, 100, 103).

Egy igénk töve végződik hosszú *zz-* re: *izzik*. Ez rendszerint csak harmadik személyben használatos, de ha átvitt értelemben a többiben is szerepelne, a kötőhangzót nem hagyhatná el múlt időben: *izzott, izzottak*.

A *ll* végű tőigék (vö. MNyj. XV, 93) többsége minden személyben kötőhangzós, például: *vallottam, vallottál, vallott* stb. Van azonban közöttük három, az *áll, hull* és a *száll*, amelyeknek minden személyben van kötőhangzó nélküli alakjuk is: *álltam ~ állottam, állt ~ állott* stb. A VégSz. munkatársai ezeknek némely igekötős változataiban, helytelenül, csak a kötőhangzós formákat fogadták el. Pedig az igekötős származékok általában inkább kötőhangzó nélküliek: *nekiállt, megszállt* stb., és például a *megszállott* ma már csak igenévként él.

Számos *-ll* képzős igénk van (vö. MNyj. XV, 93), amelyek a múlt időben nem viselkednek egységesen. A hangzóhiányos tövűek mindkét töből megalakítják ezt az időt. A *csekélyell* és *kevesell* szótári alakjukból kötőhangzó nélkül: *csekélyelltem, csekélyellt* stb., de a hangzóhiányos töből kötőhangzóval: *csekélyellettem, csekélyellett* stb. A *kicsinyell* a harmadik személy kivételével a szótári töből is kötőhangzóval hozza létre alakjait: *kicsinyellettem ~ kicsinyelletttem*, de *kicsinyellt ~ kicsinyellett* stb. A *nehezell* igének pedig három variánsa is van az ÉSz. szerint minden személyben, kettő a szótári töből: *nehezelltem ~ nehezellettem*, és egy a hangzóhiányos töből: *nehezellettem*.

A nem hangzóhiányos *-ll* képzős igék közül az alábbiak sohasem kívánnak kötőhangzót: *gyengéll, hátall, lövell, nagyoll, restell, rivall, sugall, szégyell, vétke*ll. De az igenév néhol őrzi a régi alakot: *sugallott (gondolat)*. A következő igéknek pedig párhuzamos származékaik vannak minden személyben: *általl (átalltam ~ átallottam), drágáll, furcsáll, fuvall, későll, rosszall, rühell, sokall, szökell, zöldell, vénell*. Az ÉSz. — feleslegesen — különbséget tesz a *hosszall* és *javall* igékkel. Az előbbinek csak harmadik személyben ismeri el a párhuzamos alakjait: *hosszalltam, hosszalltál*, de *hosszallt ~ hosszallott*, az utóbbinak éppen fordítva csak harmadik személyben nincs kettős alakja a szótár szerint: *javalltam ~ javallottam, javalltál ~ javallottál*, de csak *javallott*. Megemlítjük, hogy a VégSz. a *gyengéll, hátall, restell, rosszall, rühell* és *sugall* igéket tévesen olyan típusba sorolja, amelyeknek tagjai mindig kötőhangzóval kapcsolják az időjelet.

Az *-ll* képzős személytelen vagy többnyire csak harmadik személyben előforduló igék közül a *barnállik, feketéllik, hajnallik, hallik, páráll, rozsdállik, sarkállik, szürkéllik* megkívánják a kötőhangzót (*barnállott, barnállottak*). A *szögellik* tövéhez viszont az ÉSz. kötőhangzó nélkül kapcsolja a jelet: *szögellt*. Mindkét változatuk él a *langállik, nyilállik, rózsállik, sárgállik, tarkállik, tor-kollik* igéknek (*nyilallt ~ nyilallott*).

A hosszú mássalhangzóra végződő igék között tehát vannak olyanok amelyeknek minden személyében szükséges a kötőhangzó (*izzik, hall* stb.).

A *dd* és *gg* végűek változóban vannak, de harmadik személyben mindig meg fogják tartani a kötőhangzót. Az *rr* végűek viszont minden személyben elhagyhatják a jel előtti magánhangzót. Az *ll*-re végződő igék között mindenféle típusú előfordul, vannak olyanok, amelyek mindig megőrzik, és olyanok, amelyek minden személyben elhagyhatják.

7. Végül vessünk egy pillantást arra, mikor szükséges feltétlenül minden személyben az időjel előtti vokális. Amint az már az eddigiekből is világos, egyetlen szóvéget, tövet sem tudunk említeni, amelyhez tartozó igék megtartották volna egységesen, ingadozás nélkül, minden személyben a kötőhangzót. Még a hosszú mássalhangzóra vagy két mássalhangzóra végződő töveket sem sorolhatjuk maradéktalanul ide. De főleg a harmadik személyben kötőhangzót megőrző típus felé fejlődő igék között találkozhatunk olyanokkal, amelyek minden személyben megtartják múlt idejük eredeti formáját. Szedjük most ezeket is egy csokorba.

a) Az értelmező szótár szerint minden személyben kötőhangzóval kapcsolódik az időjel a mássalhangzó + *d* végű igék közül a következőkhöz: *áld*, *old*; *mosdik* és *küzd* (vö. 4. A. d).

b) Minden személyben megmarad a kötőhangzó a *kétel* ige múlt idejű alakjaiban (vö. 4. B. b), valamint a mássalhangzó + *l* végű ikes igékben, kivéve a hangzóhiányos tövéket (vö. 4. B. c).

c) Ma még a köznyelv az *ugrik* igenek csak a kötőhangzós változatait fogadja el (vö. 4. C).

d) Csak kötőhangzós múlt idejű alakjai vannak az ÉSz. szerint az *ing* és a *ráng* igéknek az *ng* végűek csoportjában (vö. 5. A. b).

e) A mássalhangzó + *sz* végűek közül a *tsz*-re végződő tövek után járul még minden személyben kötőhangzó (vö. 5. C).

f) Megőrzik a jel előtti vokalist a hosszú magánhangzó + *t*, valamint a mássalhangzó + *t* végű igék, egyetlen kivétel a *lát*. A rövid magánhangzó + *t* végűek közül pedig az egytagúak fűzik kötőhangzóval az időjelet (vö. 5. D).

g) Szükséges a kötőhangzó a mássalhangzó + *z* végű igék múlt idejében, kivéve a hangzóhiányos tövű ikes igéket. Ugyancsak megvan a kötőhangzó a *dz* végű tőigék, valamint a képzettek közül a *fiadzik* múlt idejében (vö. 5. E. b. és c).

h) A hosszú mássalhangzóra végződő tövek közül csak kötőhangzós származékai vannak az *izzik* igenek, az *ll* végű tőigék többségének (*dall*, *hall*, *kall*, *kell*, *pall*, *vall*; *ellik*, *illik*, *hallik*, *mállik*, *pállik*, *pitymallik*, *züllik*), valamint az *-ll* képzős többnyire csak harmadik személyben használt igék egyrészének (vö. 6.).

Az itt említett igék tehát még őrzik minden személyben az időjel előtti magánhangzót. A bemutatott kép azonban csak a jelenlegi állapot tükré, és nem jelenti azt, hogy ez már nem változhat. A részletes vizsgálatkor sok helyen rámutattunk a még elismerést nem nyert új képződményekre. Az itt felsorolt

igék egy része is lassan átkerülhet az átmeneti kategóriákba, az átmeneti típusokból pedig továbbfejlődnek majd egyes szavak, sőt egyes tőváltozatok a kötőhangzót teljesen elhagyó, illetőleg a kötőhangzót egyes harmadik személyben megőrző csoportba. A magyar igék múlt idejében észlelhető változási folyamat azonban még egyhamar nem zárul le.

JAKAB LÁSZLÓ

Les formes du passé dans le hongrois usuel de nos jours

Dans le hongrois usuel de nos jours, seul le passé à désinence *-t/-tt* reste vivant où la désinence s'ajoute au radical du verbe tantôt directement, tantôt précédée d'une voyelle de liaison. La désinence temporelle s'ajoute suivant trois types: a) directement au radical, sans voyelle de liaison, à toutes les personnes; b) précédée, à toutes les personnes, d'une voyelle de liaison; c) la voyelle de liaison n'apparaît qu'à la troisième personne du singulier de la conjugaison subjective.

Dans l'origine, une finale consonantique était toujours suivie d'une voyelle de liaison, mais la langue tendait et elle tend aujourd'hui encore à l'éliminer chaque fois que la prononciation ne la rend pas indispensable. Cela veut dire qu'en ce qui concerne l'emploi de la voyelle de liaison dans la langue de nos jours, des changements ne cessent de se produire. Aussi avons-nous examiné tous les verbes qui se trouvent dans le Dictionnaire de la Langue Hongroise en vue d'établir les types auxquels ils appartiennent. Au terme de nos recherches, nous avons pu constater qu'en dehors des trois groupes connus jusqu'ici, on peut encore nettement distinguer deux autres groupes.

A) La désinence temporelle s'ajoute, à toutes les personnes, sans voyelle de liaison lorsque le verbe se termine en voyelle à la 3e pers. du sing. du présent de l'indicatif ou qu'il se termine en *j (ly), n, ny*. C'est à cette catégorie qu'appartiennent le verbe *jön* et certains verbes à radical en *v* et à augment *sz* comme *lesz, tesz, vesz, hisz* et *visz*, puisqu'ils forment le passé à partir d'un radical vocalique, en éliminant la consonne finale. La 3e pers. du sing. conjug. subj. des verbes *eszik* et *szik* se forme à partir du radical en *v*, avec voyelle de liaison.

B) Lorsque la 3e pers. du sing. du prés. de l'indicatif se termine en *p, b, k; gy; f, v, s*, on ne trouve de voyelle de liaison qu'à la 3e pers. du sing. de la conjugaison subjective.

C) Les autres verbes dont la 3e pers. du sing. du prés. de l'ind. se termine par une consonne, ne peuvent pas être classés d'une manière définitive, étant donné que leur passé est en plein développement ou qu'ils se comportent différemment dans ce temps. Les verbes se terminant en *l*, *r*, et en partie ceux qui se terminent en *d* ont tendance à éliminer la voyelle devant la désinence temporelle et cela à toutes les personnes.

D) Les autres verbes en *d* et ceux qui ont une finale consonantique en *g*, *m*, *sz*, *t*, *z* ont tendance à ne maintenir la voyelle de liaison qu'à la 3e pers. du sing. du passé où, par ailleurs, elle sera toujours conservée. Cependant, certains groupes de verbes en *t* et *z* conserveront à toutes les personnes la voyelle devant la désinence.

E) Il est à noter que les verbes qui ont une consonne longue à la finale appartiennent à l'un ou l'autre de ces types.

F) La voyelle devant la désinence n'est jamais maintenue régulièrement à toutes les personnes des verbes ayant la même finale. C'est surtout parmi les verbes tendant à conserver la voyelle de liaison à la 3e pers. du sing. qu'on trouve maintenue, à toutes les personnes, la forme originale du passé.

L. JAKAB

A mesterséges földrajzi nevek motivációja

1. Közhely a magyar névtudományban, hogy földrajzi neveink keletkezésük módja alapján két csoportba sorolhatók: a valamely közösség által ösztönösen alkotott neveket természetes, az ismert személyek vagy egy jogi testület által elnevező szándékkal, tehát tudatosan adott neveket pedig mesterséges földrajzi neveknek hívjuk. A két csoport tagjainak különválasztására az ide vonatkozó irodalom még egy fogódzót említ meg, azt, hogy a természetes nevek minden típusa esetében szoros kapcsolat fedezhető fel az objektum (a „táj”) és a jelölésre szolgáló név között, vagyis a névadó mindig az objektum valamely szembeutú tulajdonsága, az objektumban jelen levő vagy azon bizonyos cselekedeteket végrehajtó ember. Ezzel szemben a mesterséges nevek nincsenek kapcsolatban a tájjal, az ismert személy vagy a hatóság a saját kénye-kedve, önkénye, pillanatnyi szeszélye alapján ad nevet az elébe kerülő objektumnak. (E kérdésekre vö. LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi neveink élete. A magyar táj- és népismeret könyvtára 9. sz. Budapest, 1947. 28; és MNyj. XIII. 23—4; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. Budapest, 1967. 178—81; MEZŐ ANDRÁS: MNY. LXV., 199.)

A magyar névtan legfrissebb eredményeit bemutató összeállítások (csak a legtüzetesebbeket és könnyen hozzáférhetőket említve: KÁZMÉR MIKLÓS, Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között: MNY. LII, 238—55; UŐ: Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig: MNY. LXIV, 1—8—22, 245—55; SEBESTYÉN ÁRPÁD: Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban: MNYj. XIII, 29—55) arról tanúskodnak, hogy kutatóink egyre nagyobb kedvvel végzik a természetes eredetű földrajzi nevek vizsgálatát, és sajnos arról is, hogy közben szinte teljesen a figyelmük határán kívül maradnak a mesterséges nevek. Mintha még ma is kísértene az a felfogás, hogy a tudomány számára csak a régi, népi elnevezéseknek van mondanivalójuk, a mesterséges úton keletkezettek nem lehetnek tudományos vizsgálat tárgyai (vö. VAS KLÁRA, Buda német utcanévei. Budapest, 1929. 12). E hiedelem eloszlatása csak egy módon lehetséges: ha olyan dolgozatok születnek, amelyek megmutatják a mesterséges névadás vizsgálatának hasznát. Eredményeikből okulhatna a hatóság is jövődő elnevező

tevékenységében, hiszen köztudomású, hogy hivatalos neveink körül nincs minden rendben. KÁLMÁN BÉLA a Zala megyei gyűjtemény ismertetése közben kesernyésen-szenvedélyesen ítéli el a hivatalos névadásbeli melléfogásokat (MNYj. XII, 148), MIKESY SÁNDOR pedig földrajzi névi torzszülöttekről, fölösleges és káros névváltoztatásokról szólva névkultúránk fejletlenségét állapítja meg (A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei II [1968], 234—7). De a szántóföldön kivirágzott gyom miatt nem hagyjuk aratatlan a kalászos, hanem arra törekszünk, hogy a következő ősszel ne kerüljön konkoly a búzaszemek közé. A rossz gazdát pedig meg kell tanítani a vetőmagok megtisztítására. Ahhoz, hogy névkultúránk fejlettebb legyen, magunknak, „névészeknek” kell sokkal többet tennünk: tudományos feleletet adnunk minden fölmerülő kérdésre, nehogy — mint oly sokszor a múltban és napjainkban is — a kontárok délibábos válaszaival kényszerüljön megelegedni a jóhiszemű olvasó.

LŐRINCZE LAJOS, az önelvű magyar földrajzinév-tan megalapozója már 1947-ben rámutatott, hogy a mesterséges nevek vizsgálata ugyanúgy feladata a névkutatásnak, mint a természetes módon keletkezetteké (i. m. 27—9). De a mesterséges nevek sajátos helyet foglalnak el földrajzi neveink között, itt tehát sajátos kategóriákkal is kell számolnunk. Ezek pontos tartalmának kibontogatása azonban még az elkövetkezendő kutatások feladata, mert a meglevők megállapodatlanok, többségükről pedig csak sejtéseink vannak.

A mesterséges nevek vizsgálatának lehetőségeiről LŐRINCZE LAJOS (i. h.) és KÁLMÁN BÉLA (i. m. 178—84) után magam is előadtam ötleteimet (A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága: MNY. LXV, 198—204). Ideje, hogy bővebb anyagon alaposabb szemrevéttel bizonyítsam használhatóságukat.

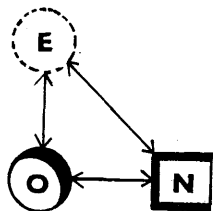
2. Korábban már említettem, hogy szerzőink a név és az objektum kapcsolatát nem tartják jellemzőnek a mesterséges nevekre. LŐRINCZE ezt mondja (i. m. 28): „Minthogy a név nem az elnevező és a táj természetes kapcsolatának eredménye, nem is lehet a táj és a név között ugyanolyan összefüggést keresnünk, mint a természetes alakulású nevek esetében. Nem a „táj” motiválja a nevet, hanem a név ad jelleget a „táj”-nak.” KÁLMÁN BÉLA tömörebben fogalmazza meg ugyanezt (i. m. 181): „A [mesterséges] név rendszerint semmiféle kapcsolatban sincs a tájjal.” Ezek a megállapítások a mesterséges nevek nagy részére valóban érvényesek. Keletkezésük egyik módja ugyanis az, hogy „Egy hivatalnok a maga önkényéből vagy felsőbb utasításra adja a nevet” (KÁLMÁN: i. h.), többnyire gyakorlati szükségből, hogy az országban, valamely nagyobb városban egy-egy földrajzi objektum azonosítása biztosított legyen. A jellegtelen (az objektummal kapcsolatban nem álló) nevek alkotása azonban nem törvényszerű.

A földrajzi nevek (N) keletkezéséhez két tényező, az ember (E) és az objektum (O) egyidejű jelenléte szükséges. Csak az ember nevezi el környezete bizonyos részeit, és ugyanakkor csak meglevő (legalább az ember tudatában meg-

levő) objektumok kaphatnak földrajzi neveket. A természetes nevek keletkezésakor az elnevező (E) maga előtt látja a táj egy darabját (O), megállapítja annak fontosabb tulajdonságait, mérlegeli ezeket, és a legjellemzőbbnek tartott saját-ságo(ka)t foglalja bele a földrajzi névbe (N). Az objektumnak tehát sohasem teljes valóságát fejezi ki a név, de a megválasztott jellemzők mindig képesek a valóságos objektumot felidézni a helyismerettel rendelkező beszédpartnerek tudatában. Az objektumnak azt a sajátosságát, amely alkotója lesz a földrajzi névnek, az öneltű névtanban névadónak hívjuk (e kérdésekre l. LŐRINCZE LAJOS: i. m. 4—6).

A földfelszín egy kiemelkedő darabjáról helyi ismeretei és a nyelvhasználat alapján azt állapítja meg a szemlélő, hogy az *hegy*. Mivel több ilyen terepdarab is van a határban, azt is meg kell állapítania, hogy milyen az éppen előtte levő *hegy*. Látja, hogy itt a futóhomokot nem köti meg semmi, a felkerekedő szél meg is zavarja a szemlélődésben, elnevezi hát ezt a helyet *Poros-hegy*-nek. Egy másik, hasonló kiemelkedésnél viszont azt tartja jellemzőnek, hogy az a *hegy* egy *Mihály* nevű emberé (volt), így *Mihály-hegy* lesz a neve. Ha történetesen ez a *Mihály-hegy* méreteinél fogva különösen szembetűnő az ember számára, szükségesnek tarthatja ezt is kifejezni, és létrehozza a *Nagy-Mihály-hegy* névfórmát. (Ez utóbbi esetben tehát már három névadó vonás idézi fel az objektumot: 1. a megnevezendő terepdarab *hegy*, 2. ez a hegy egy *Mihály* nevű emberé, 3. terjedelme, magassága *nagyobb* a szokásosnál.) Az viszont, hogy a szemlélő az (O) melyik tulajdonságát tartja a névbe foglalásra alkalmasnak, jellemző az elnevezőre. Így történik meg a visszacsatolás az N és az E között.

A természetes nevek keletkezése tehát az alábbi sémával szemléltethető (E=ember, O=objektum, N=név; a megvastagított vonalrész az O valamely jellegzetességét, illetőleg ennek az N-ben az O-ra való általánosítását jelenti):

Mesterséges földrajzi nevek is csak akkor keletkeznek, ha jelen van az ember és az objektum. Az E fogalma azonban itt annyiban módosul, hogy az előbbi esetben ismeretlen egyedekből álló közösséget jelentett, most azonban mindig ismert egyén vagy azonosítható egyénekből álló csoport (hatóság) vesz részt a névadásban ('E'). Vajon az elnevezés mechanizmusa lényegesen megváltozik-e a természetes nevek keletkezéséhez képest? Nem feltétlenül. A hatóság nem mindig tud elszakadni a vidék közösségi névrendszerétől, és annak hatására az előtte levő objektumoknak igen gyakran a természetes névadás

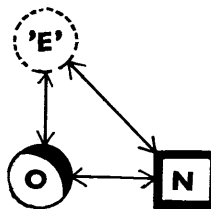
módján ad hivatalos nevet, vagyis figyelembe veszi az objektum természetes és egyéb tulajdonságait (helyzet, fekvés, alak, méret, jellegzetes építmény stb.). Sokszor pedig másféle kapcsolatok deríthetők ki az (O) és az (N), valamint az elnevező ('E') között.

A mesterséges nevek egy részében tehát fölfedezhető az igazodás az objektum valóságához, másik részében pedig nem. Ennek alapján választhatjuk szét mesterséges földrajzi neveinket a motivált és a motiválatlan nevek csoportjára. A szovjet irodalomban V. D. BELENYKAJA foglalkozott ezzel a kérdéssel. Az alábbiakban az ő meghatározását idézzük:

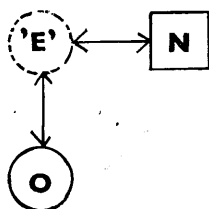
«Итак, существуют два основных типа микротопонимических наименований: мотивированные и немотивированные. Мотивированность обычно означает соответствие с называемым объектом. В молодых городах, например в Канберре, такие названия составляют большую часть (например, названия-ориентеры типа *Университетская ул., Парламентский сквер* и др.). Мотивированные названия могут указывать на характер объекта (*ул. Длинная, Широкая* и др.). К мотивированным названиям относятся также названия улиц, в которых используются фамилии общественных и политических деятелей, первооткрывателей и пр. И, наконец, к мотивированным же относятся названия эмоционально окрашенные (например, ул. *Счастья*, мост *Энтузиастов*). Немотивированные названия являются просто указаниями на объект.»

(O. Sz. АНМАНОВА, V. D. БЕЛЕНЬКАЯ, V. А. НЫКОНОВ szerk.: *Микротопонимия* Izd. Moszkovszkovo un-ta. Moszkva, 1967. 99—100.) Azokat a neveket tehát, amelyekben kideríthető valamiféle kapcsolat a név és az objektum között, vagyis az objektum valamilyen módon és mértékben determinálja a nevet, motivált neveknek hívjuk, és velük szemben csoportosulnak a motiválatlanok, amelyeket a hivatal az elnevezési kényszer hatására pusztán a nevet adás céljából ötletszerűen alkotott meg.

A motivált nevek keletkezését tehát az előbbihez hasonló sémával szemléltethetjük:

A motiválatlanok esetében megszakad az O-t és az N-et összekötő kapocs (tehát az objektum nem determinálja a nevet), illetőleg csak az emberen keresztül keletkezik összeköttetés a táj és a név között, azzal, hogy egy, a táj sajátosságaitól független nevet az ember az objektumra alkalmaz:

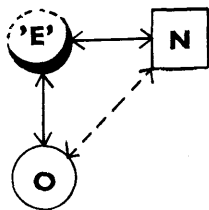
3. BELENYKAJA — amint az idézetből kitűnik — a motivált neveknek a megnevező-tájékoztató (*Egyetemi utca, Parlamenti tér*), a jellemző (*Hosszú utca, Széles utca*), az objektummal szoros kapcsolatban álló emberektől adott, valamint az érzelmileg színezett (*Boldogság utcája, Reménység hídjá*) nevekből álló csoportjait sorolja fel.

Úgy látjuk azonban, hogy a motivációnak több fokozata, a motivált neveknek pedig sokkal több csoportja létezik annál, mint amennyit BELENYKAJA megállapított. De bizonyítsunk példákon! Egy keskeny utcát közvetlenül a mérete, szélessége motivál, ezért nevezi el a hatóság ('E') *Keskeny utcá*-nak. A másiknak az alakja (*Görbe utca*), a harmadiknak a fekvése (*Kereszt utca*) a szembetűnő. A névalkotó tulajdonságok mindhárom esetben az objektumnak a tulajdonságai, ebben az esetben tehát a jel és a jelölt viszonya belső kapcsolat-ként fogható fel. A következőkben a megokoltságnak ezt a fajtáját *belső (intern)* motivációnak fogjuk nevezni.¹

A *Kossuth utca* név és (például) Nyíregyháza egyik utcája között már nem lehet ilyen belső kapcsolatot kideríteni. Semmi sem determinálja, hogy a városnak éppen ez az utcája viselje Kossuth Lajos nevét. Münnich Ferenc emlékének is ugyanúgy tisztelegtünk volna, ha a fővárosi *Nádor utca* helyett mondjuk a *Váci utca* nevét változtattuk volna meg *Münnich Ferenc utcá*-ra. Bizonyos fokú megokoltságot mégis találunk az előző két példában, mert a magyar mesterséges névadásban történetileg alakult ki az az eljárás, hogy a földrajzi nevek egy része a tájékoztatás funkciójának betöltésén kívül a nemzeti nagyjainkra való emlékeztetés eszköze, egyáltalán: a fennálló társadalmi rendszer ideológiájának kifejezője is legyen. Ez esetben viszont nem az objektum és a név, hanem a név és az elnevező ember között van szorosabb kapcsolat, majd az ember másodlagos kapcsolatot teremt az objektum és a név között is. Mielőtt a névalkotás folyamatát ebben az esetben is sémával szemléltetnénk, megmondjuk, hogy a motivációnak ezt a fajtáját a továbbiakban *külső (extern)* motivációnak fogjuk hívni.

¹ A motiváció bemutatandó rendszerét Nyíregyháza mesterséges földrajzi neveinek vizsgálatával állapítottam meg. Más település névanyagára nem lehettem tekintettel, mert a nevek motivált-ságának eldöntése csak alapos helyismeret és a név keletkezési körülményeinek kiderítése alapján történhet. E követelményeket pedig csak lakóhelyem névrendszerével kapcsolatban teljesíthettem. A földrajzi nevek a város történeti és jelenkori névanyagát tartalmazó kiadatlan gyűjteményemből valók.

És íme a séma:

Természetesen sem az intern, sem az extern motiváció nem homogén, a két nagyobb csoporton belül a megokoltság eltérő foka alapján további alcsoportokat lehet elkülöníteni.

A belső motiváció nem ritkán fordul elő a mesterséges elnevező gyakorlatban, ami érthető, hiszen a minimális helyismerettel rendelkező hatóságoknak is sokkal könnyebb a dolga, ha a tájra jellemző nevet választ. Másrészt a névalkotás aktusán kívül arra is kell gondolnia, hogy az érintett közösség elfogadja-e a lakóhelyének kiosztott nevet. Megfigyelhető, hogy a belső kapcsolatot kifejező név nagyon ritkán szokott surlódásokat okozni elnevezők és névhasználók között. (Kivéve, ha a jellemző név közszói jelentéstartalma sértő, gúnyos, kellemetlen. A közösség szívesen gúnyolódik önmagán, de azt nem tűri, hogy mások gúnyolódjanak rajta. A természetes eredetű *Gatyaszár utca*, *Tyúkszaros utca* neveket nem fogadná el hivatalos névnek.)

a) Elsődleges (vagy közvetlen) motivációról beszélhetünk akkor, ha a név az egész objektumra vonatkozó valamely tulajdonságot fejez ki. Így motiválja a földrajzi neveket 1. a helyzet, fekvés: *Belső körút*, *Beltér*, *Északi körút*, *Felső utca*, *Kereszt utca*, *Közép utca*, *Szélső utca*, *Vég utca*; 2. a méret, terjedeleme: *Keskeny köz*, *Keskeny utca*, *Kis tér*; 3. az objektum kora: *Ó utca*, *Új utca*; 4. az irányjelölés: *Bujtosi sor*, *Debreceni út*, *Debreceni utca*, *Fehértői utca*, *Kállai út*, *Kemecsei út*, *Kis Debreceni utca*, *Kis Kállai utca*, *Kis Orosi utca*, *Kisteleki utca*, *Kótaji út*, *Mandai út*, *Nagy Debreceni utca*, *Nagy Kállai utca*, *Nagy Orosi utca*, *Népkert utca*, *Orosi út*, *Pazonyi tér*, *Pazonyi út*, *Róka-bokori út*, *Simai út*, *Sóstói út*, *Szentmihályi út*, *Szentmihályi utca*, *Tokaji út*, *Tokaji utca*, *Vasgyári utca*, *Vasúti út* (az utcák, utak a megjelölt objektumok felé vezetnek); 5. az objektum korábbi természetes neve: *Bujtos utca* (a *Bujtos* nevű mocsár szélén épült), *Elető-telep* (az *Ele-tó* környékén helyezkedik el), *Epreskert utca* (a régi *Epres-kert* helyén ezt az utcát nyitották), *Erdő sor* (a *Sóstói-erdő* régen idáig nyúlott), *Érkert utca* (az *Ér* melletti kertségben épült), *Hímes utca* (a Hímesben épült utcák közül az egyik kapta a nevet), *Kert utca* (kert volt itt), *Ószőlő utca*, *Újszőlő sor*, *Újszőlő utca* (a városkörnyéki szőlőskertekben épültek); 6. az objektum alakja, formája: *Kéz utca*, *Kígyó utca*, *Sarkantyú utca*, *Síp utca*, *Véső utca*. — Az elsődleges motivációt tartalmazó nevek között feltűnően nagy a megterheltsége az irányjelölő neveknek.

(A típuson belüli arányuk 50%-os.) De a népi névrendszernek a mesterséges névadásra való hatását éppen ez bizonyítja a legjobban. Vidékünk természetes eredetű névrendszerében közönségesek az olyan utcanevek, amelyek azoknak a községeknek vagy egyéb földrajzi objektumoknak a nevéből alakultak, ahová az utcák vezetnek. A régiségben a megyei községek határában fordulnak elő a következő útnevek: Hodász, 1025: *Laskodiwth* (MAKSAI FERENC, A középkori Szatmár megye. Budapest, 1940. 230); Laskod, 1522 körül: *Bakthaywth*, *Besseneyewth*, *Laskadyewswen* (uo. 167), Nyírbátor, 1354: *Pothyulcha* ~ *Pochyucha*, *Wosvaryulcha* ~ *Vosuaryucha* ~ *Wosuarucha* (uo. 114); Nyírdersz, 1378: *Chazarwlche*, *Hodazwlche*, 1501: *Feyerthaywth* (uo. 128); Vaja, 1522 körül: *Dobosyuth*, *Ewrydobosywth*, *Ewryparaznyaywth*, *Ewrywczza*, *Ewrywth*, *Jarmywth*, *Madaywth*, *Naghdobosywth*, *Namenywth*, *Paraznyaywth*, *Warasdobosywth* (uo. 230); Vállaj, 1431: *Vadayvegh* (uo. 231). Az irányjelölő utcanevek Nyíregyháza újratelepítése után az idegen ajkú lakosság körében is hamarosan feltűnnek: *Fehertouszkej Ulica*, *Pazonszka Ulica*, *Orosszke Ulica* (SZOHOR PÁL szerk.: Nyíregyháza az örökválság századik évében. Nyíregyháza, 1924. 195—6).

Ugyancsak a népi névadás hatását szemléltetik azok a földrajzi nevek, amelyekben a terület korábbi elnevezése vált differenciáló tényezővé (megterheltségük 17,8 %-os). Más városokban ezek aránya bizonyára sokkal nagyobb, ugyanis az újjáélesztett Nyíregyháza olyan gyorsan fejlődött, hogy lakosságának nem volt ideje még települése közvetlen környezetének földrajzi nevekké váló tüzetes behálózására sem. Az objektum helyzete (14,2%) ugyancsak kedvelt névképző mozzanat a mesterséges névadásban is. (A természetes névadás köréből gondoljunk csak az országosan elterjedt *Alvég*, *Felvég*, *Alszeg*, *Felszeg* típusra!) A hatóság ezen a módon szívesen alkot új neveket is: Nyíregyházán az 1930-as években jött létre a *Belső körút*, az *Északi körút* pedig napjainkban épül. Ezzel szemben a kor (3,5%) ma már nem játszik szerepet az objektumok megkülönböztetésében, és ugyancsak visszaszorult a méret segítségével való névalkotás. A ma funkcionál nevek közül csak a *Keskeny utca* (1890 előtt *Jeruzsálem utca* volt a neve) és a *Keskeny köz* tartozik ide, pedig régebben kedvelt névképző tényező volt, hiszen másodlagos differenciáló elemként még hat névben fordult elő (*Kis Orosi utca* stb.), és ezek beszámításával már 16%-os a megterheltsége. Az alakmeghatározó nevek is teljesen visszaszorultak (8,9%). E csoportban a régebbiek megítélése roppant nehéz, hiszen az objektumok alakja nagyon könnyen megváltozik, elegendő, hogy néhány új ház épüljön az utcában.

b) Másodlagos (vagy közvetett) motivációnak nevezzük az olyan névalkotást, amikor az objektum valamely részlete, nem a legfontosabb, hanem másodlagos, de jelentős funkciója, az objektumnak egy másik földrajzi objektumhoz viszonyított helyzete alkotja a névadó vonást a keletkező új földrajzi névben. Amikor egy vásártérnek a *Búza tér* nevet adják, a megindokoltság

kétségtelen, pedig azon a helyen nemcsak búzát árulnak, hanem egyebet is, sőt — hogy a legfontosabbat utoljára említsük = házak is állnak a tér körül, amelyeket tulajdonnévvel kell lokalizálni. És a földrajzi névnek ez a lokalizálás a legfőbb funkciója. A *Malom utca*-t is hívhatnák bármilyen más néven, tehát az objektumból nem feltétlenül következik a név. Az utcában épült malom azonban másodlagosan, a név segítségével az utcát is determinálja.

Másodlagosan motiválja a nevet: 1. az objektumon belül vagy a szomszédságában levő másik objektum: *Árok utca* (a települést övező árok húzódott itt), *Csillag köz*, *Csillag utca* (itt volt régen a *Csillag* nevű kocsmá), *Egyház tér*, *Egyház utca* (templom volt a névadó), *Ér utca* (közelében folyik az *Ér*), *Gimnázium köz*, *Iskola utca*, *Kórház tér*, *Kórház utca*, *Laktanya tér*, *Malom utca*, *Megyeház utca*, *Morgó utca*, *Morgó zug* (közelében van a *Morgó*-nak is hívott temető, az utca sarkán állt a *Morgó* nevű kocsmá), *Pacsirta utca* (*Pacsirta* nevű kocsmá volt itt), *Salétrom köz*, *Salétrom utca* (salétromszérűk voltak ezen a környéken), *Serház utca*, *Stadion utca*, *Szegényház tér*, *Színház utca*, *Vármegyeház tér*, *Vármegyeház utca*, *Városház tér*, *Városház utca*, *Vasgyár utca*, *Vendég utca* (vendéglő volt a végén); 2. az objektum egy részén levő jellegzetes növényzet: *Akácfa tér*, *Akácfa utca*, *Csipke köz*, *Csipke utca*, *Jázmin utca*, *Körte utca*, *Nyírfa tér*, *Nyírfa utca*, *Szilfa utca*, *Zöldfa utca*; 3. az objektum funkciójával közvetett kapcsolatban álló fogalmak: *Búza tér*, *Búza utca*, *Felüljáró út*, *Köz utca*, *Mező utca* (a város szélső utcája volt, amelyen a mezőre hajtották az állatokat), *Széna tér*, *Vásártér*, *Vasút utca* (közelében van a vasútállomás), *Zöldség tér*; 4. az objektum jellegével rokon fogalmak: *Agyag utca*, *Jég utca*, *Nád utca* (a *Bujtos* nevű mocsár kiszáritott részén keletkeztek), *Fecske utca*, *Fürj utca*, *Galamb utca*, *Gém utca*, *Rigó utca*, *Szalonka utca* (a *Himes* nevű kertváros utcái), *Ibolya utca*, *Liliom utca*, *Mák utca*, *Nefelejcs utca*, *Szegfű utca* (a *Bujtos* délnyugati oldalán létesült kertváros utcái). — Másodlagos motivációval 61 nevet alkottak Nyíregyházán. A típuson belül legnagyobb a megterheltsége az 1. altípusnak (45,9%), majd ezt a 4. követi (22,9%). Az 1. altípus a természetes névadásban is közönséges, az objektum egy részét jelölő közsónak az egész objektum neveként való alkalmazása bizonyára éppen a hasonló természetes nevek mintájára terjedt el ilyen nagy mértékben a mesterséges névadásban is. Az objektum jellegével rokon fogalmaknak névbe foglalása azonban a mesterséges névadás találmánya. A hatóság napjainkban is igen szívesen él ezzel a módszerrel; az új településrészek keletkezésével az altípusba tartozó nevek számának gyors növekedése várható. Ezzel szemben a második (16,3%) és a harmadik (14,7%) altípusban ma már stagnálás, sőt fogyás figyelhető meg. A növényzet megváltozásával lassan elfelejtődik a 2. altípusba tartozó nevek motivált jellege, és átkerülnek a motívatlanok csoportjába. Az objektum funkciójával kapcsolatos fogalmaknak a nevekből való visszaszorulására pedig nem találunk más magyarázatot, mint azt, hogy a mellékes funkcióval is rendelkező objektumok a városok centruma

táján csoportosulnak, ezeknek pedig korunkban személyekre vagy eseményekre emlékeztető neveket szoktak adni. A Nyíregyházáról idesorolt nevek kétharmad részét ma már másfélék váltották fel, pusztán a *Búza tér*, *Búza utca* és a *Mező utca* tartja még magát.

c) A mesterséges földrajzinév-adás a tájékoztatás és tájékozódás biztosításán kívül arra is fel akarja használni a földrajzi neveket, hogy emléket állítson az objektummal szoros kapcsolatban álló vagy állt embereknek, az objektumban lefolyt különös jelentőségű eseményeknek. A név megválasztása ilyenkor is indokolt, de ez a motiváció az előző kettőtől minőségileg különbözik. Nem az objektum teljes valósága és a név, hanem az objektum valamely (a valóságán kívüli) vonatkozása és az elnevező ember (kegyeletérzése, múltjának megbecsülése) van szorosabb kapcsolatban, és ez a kapcsolat fejeződik ki a névben. A belső motivációnak ezt a fajtáját távoli motivációnak nevezhetjük.

Távoli motivációt fejez ki az elnevezés, ha a névadó 1. az objektum első lakosa: *Arnold utca*, *Nádor utca* (a településrész Báthori István nádor tulajdona volt); 2. a beköltözött lakosok korábbi településneve: *Csabai utca*, *Szarvas utca* (a Békéscsabáról, illetőleg Szarvasról érkezett telepések szállták meg a két utcát); 3. az objektumban született, élt nevezetes ember: *Benczúr tér* (Benczúr Gyula Nyíregyházán született, de szülőháza nem ezen a téren áll), *Bencs László tér* (a város millenniumi polgármesteréről), *Dessewffy tér* (a helység egykori birtokosáról), *Hatzel tér* (a város 1848=49-es polgármesteréről), *Jósa András utca* (a helyi múzeum alapítójáról), *Károlyi tér* (Károlyi Ferencről, Nyíregyháza újratelepítőjéről), *Krúdy utca* (Krúdy Gyula szülőháza nem itt, hanem a Vöröshadsereg útján van), *Szamuely tér* (Egy időben a Búza teret nevezték el Szamuely térnek, ahol a névadó szülőháza is van. Aztán ezt méltatlannak találták Szamuelyhez, és az állomás előtti, reprezentatívva most épülő térnek adták a nevét. Később itt állították fel Szamuely Tibor szobrát is); 4. az objektumban levő másik, közvetlenül motivált nevű objektum: *Petőfi tér* (itt volt a Petőfi-szobor), *Kossuth tér* (Kossuth-szobor), *Felszabadulás tér*, *Felszabadulás útja* (a téren áll a felszabadulási emlékmű), *Bessenyei tér* (Bessenyei-szobor); 5. az objektum korábbi nevével rokon vagy arra emlékeztető fogalmak: *Kürt utca* (korábban *Angyal zug* volt a neve); 6. az objektum lakóira közvetve utaló fogalmak: *Holló utca* (sok cigány lakott benne), *Csaló köz* (négy ügyvéd háza állt itt). — A távoli motiváció a mesterséges névadás legújabb szakaszában csupán a 3. és a 4. altípusban hoz létre újabb termékeket. Tanulságosan bizonyítja a szobroknak, emlékműveknek a névadásban játszott szerepét a nyíregyházi *Bessenyei tér* név sorsa (vö. MNy. LXV, 200—1). A Kallós Ede készítette Bessenyei-szobrot 1899-ben állíttatta a város a megye kiváló szülötte emlékére. 1928-ban a szobrot áthozták mostani helyére (az akkori Dessewffy térre), majd a felszabadulás után a név is átvándorolt, felváltotta a *Dessewffy tér* nevet. És az előbb már említett másik példa: A város emléket akart állítani Szamuely Tibornak, a Tanácsköztársaság egyik nagyszerű vezetőjének, aki

Nyíregyházán született. Előbb a Búza teret (itt áll Szamuely szülőháza) akarták elnevezni róla (térképen is kinyomtatták ezt a változtatást!), majd úgy döntöttek, hogy — mivel a szobra az állomással szemben épült új lakótelepre kerül — az *Állomás előtér* kapja Szamuely nevét.

A belterületi mesterséges nevek igen nagy része külső motivációval alakult. Az efféle elnevezések keletkezése nálunk megkezdődött már a múlt században, amikor felfedezték, hogy a földrajzi nevek nemcsak a tájékoztatás eszközeinek valók, hanem alkalmasak emlékéllátásra is. A típus kialakulásának menete bizonyára a következő volt. A hatóság észrevette, hogy a természetes eredetű belterületi névrendszerben közönségesek a személyek (legtöbbször az objektum első lakói) nevéből keletkezett földrajzi nevek. Ezek mintájára előbb az objektumban született, élt híres emberek nevét alkalmazták a földrajzi nevekben, s mivel ez esetben a motiváltság már nem szembetűnő, az újabb utcák, terek olyan emberek nevét is megkaphatták, akiknek semmi közük sem volt az illető objektumhoz. És amikor közönségesé és befogadottá vált a földrajzi nevek emlékeztető funkciója, már nemcsak személyeknek, hanem eseményeknek, elvont fogalmaknak is névvel kezdtek emléket állítani. (A típus kialakulásának folyamatát a valóságban természetesen nem lehet kronológiai szakaszokra bontani. A bemutatott linearitás csupán elnevezés-lélektani szempontból igazolható.)

A külső motivációval alakult nevek ideológiai tartalma a mesterséges névadás története folyamán mindig az uralmon levő osztály ideológiáját, kultuszát fejezte ki. A kiegyezés után sorra keletkeznek a részben önálló államiságot nyert nemzet múltját, a nemzeti sorsfordulók iránt való nosztalgiát kifejező nevek: 1. a honfoglaló vezérekről, fejedelmekről, királyainkról: *Árpád, Béla, Géza, István, László, Lehel, Szabolcs utca*; 2. hadvezérekről, a nemzeti felszabadító mozgalmak vezetőiről, hőseiről: *Báthori, Bercsényi, Bethlen Gábor, Bocskai, Damjanich, Hadik, Hunyadi, Kinizsi, Kiss Ernő, Kossuth, Rákóczi, Széchenyi, Toldi, Vay Ádám, Vécsey utca, Kossuth, Széchenyi tér, Vécsey köz*; 3. a katonaságra emlékeztető közszavakból: *Honvéd utca, Katona utca*; 4. a reformkor, a szabadságharc és a kiegyezés korának irodalmi és politikai személyiségeiről: *Arany János u., Deák Ferenc köz, Deák Ferenc u., Eötvös u. Jókai tér, Jókai u., Kölcsey u., Tompa Mihály u., Vörösmarty tér, Vörösmarty, u.*; 5. egyházalapítókról: *Kálvin tér, Luther tér.*

A két világháború között jöttek létre a rendszer személyi kultuszát (*Horthy tér, Rákosi Jenő tér*) és ideológiáját, irredentizmusát kifejező nevek (a trianoni békében Magyarországtól elcsatolt területek és városok neveiből alkották őket): *Arad u., Bácska u., Bánság u., Bártfa u., Brassó u., Dobsina u., Erdély u., Eszék u., Fiume u., Háromszék u., Igló u., Kárpátalja u., Kassa u., Kolozsvár tér, Lőcse u., Nagyvárad u., Pancsova u., Pozsony u., Rozsnyó u., Szabadka u., Szatmár u., Tatra u., Temesvár tér, Újvidék u., Verecke u., Zenta u., Zimony u., Zombor u.* A magyar fasizmus egyik jelképéről kapott nevet a *Turul utca.*

A felszabadulás után a város belterületén névtani szempontból az előzőkhöz hasonló, de más ideológiai tartalmú típusok keletkeznek: 1. a nemzeti felszabadító és parasztmozgalmak hőseiről: *Áchim András u., Budai Nagy Antal u., Dózsa György u., Esze Tamás u., Martinovics tér, Szántó Kovács János u., Tarpai Márton u.*; 2. a magyar munkásmozgalom hőseiről, mártírjairól: *Alpári Gyula u., Derkovits Gyula u., Fürst Sándor u., Hámán Kató u., Löwy Sándor u., Rózsa Ferenc u., Ságvári Endre u., Ságvári-telep, Sallai Imre u., Schönhercz Zoltán u., Soltész Mihály u., Szamuely tér, Zalka Máté u.*, 3. a nemzetközi szabadság- és munkásmozgalom hőseiről: *Beloianisz tér, Dimitrov u., Engels u., Garibaldi u., Gorkij tér, Guszev-telep, Kalinin u., Lenin tér, Makarenkó u., Malinovszkij u., Marx tér, Puskin u., Sztálin tér, Zója u., Zsdánov u.*; 4. a mozgalmi múltra és jelenre emlékeztető közszavakból: *Alkotmány u., Felszabadulás tér, Felszabadulás útja, Ifjúság útja, Komszomol tér, Mártírok tere, Szabadság tér, Szabadság u., Vértanúk útja, Vöröshadsereg útja, Tanácsköztársaság tér.*; 5. a nemzeti múlt katonai személyiségeiről: *Dobó István u., Gábor Áron u., Görgey Artur u., Kinizsi u., Thököly tér, Zrinyi Ilona u.*; 6. irodalmi és művészeti személyiségekről: *Ady u., Bartók Béla u., Dugonics u., Erkel Ferenc u., Gárdonyi Géza u., Irinyi János u., József Attila u., Juhász Gyula u., Kazinczy Ferenc u., Körösi Csoma Sándor u., Krúdy Gyula u., Liszt Ferenc u., Madách Imre u., Mikszáth Kálmán u., Móricz Zsigmond u., Munkácsy Mihály u., Munkácsy tér, Petőfi u., Táncsics Mihály u., Tóth Árpád u., Vasvári Pál u.*; 7. a szocialista országok városairól: *Bukarest u., Leningrád u., Moszkva u., Prága u., Szófia u., Varsó u.*

A külső motivációval keletkezett földrajzi nevek között túlsúlyban vannak a személynévből valók (111 = 69,81 %). Ha e csoporthoz még hozzászámítjuk azokat a neveket, amelyekben város- és tájegységnevű a megkülönböztető elem (34 = 28,38 %), szemünkbe tűnik, hogy a mesterséges névadás köznevekkel alig alkot külső motivációt tartalmazó földrajzi neveket (Nyíregyházán 14 név = 8,8 %). Éppen fordított a helyzet a belső motiválással. E csoportban elenyészően kevés a személynévi megkülönböztetőjű (12 = 8,75 %), nem sokkal több a földrajzi névi elemű (15 = 10,94 %), viszont a közszóval alkotott belterületi nevek megterheltsége 80,29 %-os (110 név).

A bevezetőben utaltunk arra, hogy a motivációban nemcsak az elnevező—objektum—név kapcsolat fejeződik ki, hanem a nevet használó közösségnek az objektumhoz és a névadóhoz (rajta keresztül pedig a névhez, és fordítva) való viszonya is. Az objektumnak vagy részeinek átformálódása, a névadás körülményeinek elhomályosulása, a névadó alany értékelő tevékenységének megváltozása bizonyos átrendeződést von maga után a motivációnak a közösség által való felfogásában is. A motiváltak közül a motiválatlanok csoportjába vagy fordítva történő átvándorlás a nyíregyházi névanyagban kizárólag a köznévi jelzőjű földrajzi nevekkal kapcsolatban figyelhető meg. Ha a Jázmin utcában sok jázminbokrot ültetnek a házak elé, bizonyos idő múltán azt fogja hinni a közösség, hogy ezekről kapott nevet az utca, tehát az eredetileg moti-

válatlan nevet átsorolja a motiváltak csoportjába. A személyneves elemű földrajzi nevek mozgása anyagunkban csak típuson belül történik. A belső motívációs minősített *Petőfi tér* a külső megindokoltással alakult nevek csoportjába kerül, mert azt a Petőfi-szobrot, amely a névadó volt, néhány éve lebontották, és ismeretlen helyre szállították. Ugyanilyen átrendeződés történne meg, ha a *Mező utcá-t* *Mező Imre utcá-nak* neveznék el.

5. A motiválatlanság a földrajzinév-adás folyamatában nem azt jelenti, hogy az egyént vagy hatóságot nem kényszerítik a körülmények az objektumok elnevezésére, vagy hogy minden esetben ok nélkül választja és jelöli ki éppen azt a névformát. A belterület részeinek közszói megnevezései szinte minden esetben elsődlegesen motiválják a neveket (vagyis az utcát csak valamilyen *utcá-nak* nevezhetik, nem pedig *tér-nek*). Kivételek persze itt is vannak (l. alább!). Ezeket azonban egy-egy nagyobb településen belül nem szoktuk névképző tényezőnek tekinteni, hiszen önmagukban nem alkalmasak az elkülönítésre, csak valamilyen egyénítő elemmel megtoldva, megkülönböztetve tudják azonosítani az objektumot. A motiválatlanság pusztán ezeknek az egyénítő elemeknek megválasztásában nyilvánul meg.

KÁLMÁN BÉLA említi, hogy külföldön (elsősorban az Egyesült Államokban, elterjedt szokás az utcák számozása és égtájak szerint való viszonyítása (A nevek világa 183). Megjegyezzük, hogy Budapest újabb kerületeiben vannak külön arab és külön római számmal differenciált utcák is. De az effajta „nevek”-ben legfeljebb rendszert, nem pedig motívációt lehet kimutatni. Kisebb városokban; így Nyíregyházán szerencsére még nem terjedt el ez a szokás.

Egyre inkább tért hódít azonban az objektummal kapcsolatban nem álló közszavaknak és tulajdonneveknek megkülönböztetőként való alkalmazása. Megfigyelhető, hogy az ilyen motiválatlan neveket elsősorban a külvárosi jellegű objektumoknak ítélik oda, vagyis a motiválatlan névben bizonyos mértékig az objektum és a közösség kapcsolatának minősége is kifejeződik. Ez azonban megint nem érinti a név motívációs jellegét (vagyis nem tekinthetjük őket motiváltaknak).

Nyíregyházán még eléggé kicsi, 32,38 %-os a megokolatlannak minősítendő hivatalos földrajzi nevek aránya. Ilyenek elsősorban a névadásnak a felszabadulás után következő szakaszában keletkeztek, amikor a helység rohamos fejlődésnek indult, s a hatóságnak iparkodnia kellett, hogy elnevező tevékenysége lépést tudjon tartani az új objektumok keletkezésével.¹ Az élet olyan objektumoknak is neveket követelt, amelyek korábban elnevezés nélkül is azonosíthatók voltak (a város közelében elszórt házak, házcsoportok a népszámlálás, posta, rendőrség stb. megváltozott igényeinek megfelelően utcaneveket kaptak). Így aztán nem tehetett mást a hatóság, mint hogy íróasztal mellett, legfeljebb

¹ M. N. MOROZOVA írja, hogy Moszkvában megközelítőleg 4500 földrajzi objektum van. Az 1964-ben megjelentetett Moszkva utcai Улицы Москвы c. kiadványában azonban csak 3923 nevet közölnek, tehát ekkor több mint 500 objektumnak még nem volt neve (Микротопонимия, 72).

térképismeretére támaszkodva „szülte” a földrajzi neveket. Helyismeret hiányában (a meglevő névrendszertől is akadályoztatva: nem adhat már lefoglalt megkülönböztetőt) csak motiválatlan neveket alkotott: *Acél u.*, *Alkotás u.*, *Árvácska u.*, *Barát u.*, *Berettyó u.*, *Bokréta u.*, *Bor u.*, *Csemete u.*, *Cserje u.*, *Csongor u.*, *Délibáb u.*, *Fillér u.*, *Gálya u.*, *Gömb u.*, *Gyík u.*, *Gyöngyvirág u.*, *Hársfa u.*, *Hegedű u.*, *Illés u.*, *Jázmin u.* stb. Mivel annyira optimisták nemigen lehetünk, hogy ezután a névtudomány eredményeit felhasználja, intelmeit megszívleli a hatóság, a motiválatlan nevek további gyarapodásával kell számolnunk.

6. Az alább következő táblázaton ismétlésképpen bemutatjuk a megvizsgált és megállapított típusokat, szemléltetjük megterheltségüket. A táblázat adatai maguk is kínálnak néhány következtetést, ezek levonására azonban most nem vállalkozhatunk, mivel más szempontú vizsgálatokat is igényelnek (a motiváció és a névismeret; a motiváció és a névadás korszakai; a jelenkori névrendszer értékelése stb.), így majd egy másik tanulmányt kell e kérdésekre szánnunk.

Típus		A nevek száma		Megterheltség aránya %	
Motivált nevek	Belső m.	közvetlen	56	137	13,23
		közvetett	61		14,42
		távoli	20		4,72
	Külső m.	149	35,22		
Motiválatlan nevek		137	32,38		
Összesen:		423	100,00		

Befejezésül a következőkre hívjuk fel a figyelmet.

Bár a motiváció vizsgálatából származó eredményeket bizonyára felhasználják majd a társtudományok, a legnagyobb haszon mégis az önelvű névtan számára csapódik le (segítségünkre van pl. a természetes és mesterséges nevek közötti pontosabb és árnyaltabb különbségtévesben). Nem hallgathatjuk el azonban az efféle vizsgálat és minősítés veszélyeit sem.

A megítélésben viszonylagos biztonságot csak az igen alapos helyismeret, valamint a név keletkezési körülményeinek tüzetes kiderítése adhat. Megtörténik, hogy a név csak a használat folyamán, adaptációval válik motiválttá. Ennek kiderítése pedig nem közömbös a névélettan számára. Továbbá! A földrajzi nevek éppen úgy, mint az objektumok, nincsenek egymástól hermetikusan elszigetelve. Az objektumok fejlődése, osztódása maga után vonja a nevek osztódását, jelentésének megváltozását is (pl. a *Debreceni út* név Nyíregyházán ma nem ugyanazt az útszakaszt jelenti, mint régebben: a város terjeszkedésével

egyre kijebb és kijebb vonul a név is). Az osztódásos nevek (más helyen más összefüggésben homogén névbokrosítással keletkezett neveknek hívtam őket: MNy. LXV, 201) második, harmadik stb. tagjának keletkezésekor már talán másfajta motivációt kellene feltennünk, mint az alapnévnel. Hogy világosabb legyen: a *Keskeny utca* nevet az objektum mérete közvetlenül motiválja, de amikor ezt az objektumot egy másikkal összekötő *köz* keletkezik, és ennek a *Keskeny köz* nevet adják, már nem a köz mérete a névképző tényező, hanem az előbbi *Keskeny utca* név. Még igen sok hasonló példánk van (vö. MNy. LXV, 201). Továbbá: noha a motiváció leggyakrabban a név keletkezésének síkján ragadható meg, sohasem szabad figyelmen kívül hagyni a névhasználat szempontját, mert — mint utaltam rá — a használatban igen sokszor megtörténik a motiváció átrendeződése, sőt a használat folyamán új motivációs típusok is keletkezhetnek.

Az előbb alig érintett, illetőleg figyelmen kívül hagyott elemi motiváció (a belterület részeinek minőségére utaló közsavak: *út*, *utca*, *tér* stb. használata) napjainkban — úgy látszik — már nem olyan következetesen érvényesül, mint régebben. Erre mutat az *út* és az *utca*, *körút*, *fasor*, *zug* stb. keveredése. Két azonos jellegű objektum közül az egyik a *zug*, a másik az *utca* szót tartalmazza nevében. Az *út* és az *utca* szónak a használat folyamán ugyanabban a névben való fölcserélése pedig már-már hétköznapi dolog. Ez a jelentéstani okokkal magyarázható folyamat — úgy vettem észre — eddig még csak a lineáris kiterjedésű objektumok nevével kapcsolatban érvényesül.

A motiváció a mesterséges földrajzi nevek más csoportjaiban is megvan, különösen és sajátos módon jelentkezik a községnévadásban. Ennek megvizsgálását azonban már egy másik írás feladatának tartom.

MEZŐ ANDRÁS

Мотивирование искусственных географических названий

Географические названия на основании своих способов возникновения мы зачисляем в группу искусственных и естественных названий. Естественное название данно стихийно через общность, и название в тесном отношении с объектом (в каждом случае мотивированное), в противоположность этому искусственное название сознательное сочинение какого-нибудь лица или органа власти, и название не безусловно в отношении с наименованным объектом (см. Л. Леринце: Жизнь наших географических названий, стр. 28; Б. Калман: Мир имен, стр. 178—81).

Автор в своем исследовании анализирует мотивирование искусственных географических названий. Те наименования, в которых объект определит наз-

вание в каком-нибудь способе и в какой-нибудь степени, он называет мотивированными названиями. Между не-мотивированными названиями и объектами нельзя обнаруживать никакого отношения.

Автор определяет в группе мотивированных названий внутреннее и внешнее мотивирование. В случае внутреннего мотивирования выражает название действительность объекта или его раздела, но во внешнем мотивировании называющий человек установит вторичное отношение между объектом и названием. Автор в внутреннем мотивировании устанавливает следующие группы: 1. прямое мотивирование (топонимика выражает какое-нибудь свойство целого объекта, напр. *ул. Узкая, ул. Новая, Маленькая площадь*), 2. посредственное мотивирование (в названии стоит какой-нибудь раздел, вторичный характер объекта, напр. *улица Мельницы, улица Лилии*), 3. «дальнее» мотивирование (назвали именем известного человека, рожденного и прожившего в этом объекте, или другого, непосредственно мотивированного названия объекта, находящегося в объекте, напр. *пл. Петефи* — тут была скульптура Петефи, *пл. Самуели* — на площади стоит родной дом Т. Самуели).

По внешнему мотивированию возникли те названия, которыми ставят память выдающимся личностям культуры и науки (*ул. Ади, ул. Й. Араня, пл. Бойаи*), героям национальных освободительных движений, историческим событиям и идеям (*ул. Л. Кошута, ул. Ф. Раковцы, пл. Освобождения, дорога Красной Армии, сквер Свободы*).

В не-мотивированных названиях находятся такие нарицательные и собственные имена существительные, которые не имеют никакого отношения с объектами (*ул. Стальная, ул. Вина, ул. Илии*).

Автор устанавливал вышеупомянутую систему по географическим названиям внутренних районов города Ниредьхазы.

А. МЕЗЁ

A krakkói magyar bursa regestrumának nevei

A középkor egyetemei nemzetközi intézmények voltak, amelyek idegen országok tanulni vágyó fiainak is tanulási lehetőségeket biztosítottak. Ha egy egyetem a középkorban valamilyen oknál fogva hírnévre tett szert, tömegesen keresték fel nemcsak a szomszédos, de még a távolabbi országok tudományokra szomjas ifjai is.

A magyarok a XV. sz. végéig főként Padova, Bologna, Róma, Ferrara és Prága egyetemét látogatják, majd ettől kezdve a bécsi és a krakkói egyetemet is. Míg az olasz egyetemeiket általában a főnemesség fiait, a magas állami és egyházi tisztségekre és hivatalokra pályázók keresték fel, addig a krakkói egyetemet inkább a közép- és kisnemesi származású ifjak, polgári foglalkozásúak, sőt még jobbágyok gyermekei is látogatták, akik többségükben kisebb kancelláriai hivatalok, alacsonyabb egyházi tisztségek várományosai voltak.

A középkor egyetemén az egy nemzetiségű diákok, ha számuk akkora volt, hogy más népek fiaitól elkülönítve is életképes közösséget alkothattak, nemzetiségük szerint egyesültek. Ezeket a nemzetek szerinti diákegyesületeket bursáknak nevezték. A bursák statutumok, alapszabályok szerint működtek, és saját külön házuk is volt.

A krakkói magyar bursa létezéséről 1493. előttről csak szórványos adatok vannak. 1493-tól kezdve azonban folyamatosan 1540-ig, majd az 1557–8. évekről egy nagybecsű kútfő, a *Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* híven tájékoztat bennünket a bursa tagjainak, a bursáriusoknak életéről. A regestrum (R) kéziratát a krakkói Jagelló Könyvtár őrzi; jele: Ms. P. 2751.

Első kommentátora és kiadója MILLER JAKAB: *Regestrum bursae Cracoviensis Hungarorum nunc primum ex autographo codice Bibliothecae Cracoviensis*. Budae typis Regiae Universitatis 1821. címen jelenteti meg.

Schrauf Károly az eredeti kézirat alapján készítette el a R második kiadását, s a vele kapcsolatos filológiai munkát gondos lelkiismeretességgel elvégezte. A munka címe: *A krakkói magyar tanulók háza lakóinak jegyzéke*:

Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. Az eredeti kéziratból közli és magyarázza dr. SCHRAUF KÁROLY, Budapest, 1893.

A R mikrofilm-másolatát a Jagelló Könyvtár volt szíves megküldeni, így az egykori szeniorok és skribák kézírását közvetlenül is tanulmányozhattam. Emellett felhasználtam a R-ba beírt studensek további tanulmányi menetét feltűntető kimutatást, amelyet szintén Schrauf állított össze i. műve 52—107. lapjain az alábbi források alapján:

Album Studiosorum Universitatis Cracoviensis tom. I. et II. Cracov. 1887—92. (AC);

Statuta nec non liber promotionum . . ab anno 1402 ad annum 1849. edidit Jos MUCZKOWSKI Cracov 1849. (LPC);

Liber diligentiarum. . . Universitatis Cracoviensis pars I. 1487—1563. dr. WLAD. WISLOCKI Cracov, 1886. (LDC);

Album Academiae Vitebergensis MDII—MCLX. ed. C. E. FOERSTEMANN, Lipsiae, 1841. (AV);

Matricula Universitatis Viennensis vol. III. 1451—1518. Cod. ms. . . (MV);

Matricula facultatis artium Universitatis Viennensis 1501—1575. Cod. ms. . . (MAV);

Liber nationis Hungaricae I. 1453—1629. Cod. ms. (NHV).

A R első bejegyzése az 1493. év téli szemeszteréből Várad Benedek szeniorsága idejéből származik. Az első 158 nevet a bursa egy régebbi lajstroma alapján másolta finom metszésű betűkkel az egykori deák. Hogy az 1493. évet megelőző időkből hány év tagságát öleli fel a névsor, pontosan nem tudjuk. A R adatait az AC-val és más dokumentumokkal összevetve megállapítható, hogy az 1485. évnél korábbiakról való név nem szerepel benne. Minden kétséget kizárólag a 159. névvel kezdődnek az egykorú beírások. Ezután folyamatosan jegyzik be félévenként a bursába felvett diákok nevét. 1540-ben a bursa első megszűnésekor a 807 névnel megszakad a névsor, majd újraalakulásakor, 1557-ben Telegdi Miklós szeniorsága alatt folytatódik, s 1558. téli szemeszterében a 823. névvel véglegesen megszűnt. A R egyéb bejegyzései között is találunk néhány nevet, így összesen 830 név alapján végeztem vizsgálódásaimat. A továbbiakban a nevek előtt levő számjegy a beírás évét jelzi.

A nevek leírásakor mai betűformákat használok, tehát a 3-et z-vel, az r-et s-sel helyettesítem, mert a betű alakja a névadás története szempontjából közömbös. A gyakran ismétlődő névelemeket és foglalkozást jelentő közszavakat gyakran rövidítve írták az R-ben. Az egyszerűbb rövidítéseket úgy oldom fel, hogy a hiányzó részt szögletes zárójelben pótolom, az erőteljesebb rövidítéseket pedig a rövidítés után teljes alakban közlöm, szintén szögletes zárójelben. A rövidítéseket ADRIANO CAPPELLI: Dizionario di abbreviature Latine et Italiane, Ulrico Hoepli, Milano, 1899. segítségével értelmeztem.

A 830 név megoszlása típusonként

1. Keresztnév, értelmezője az egyházi tisztség	2	0,24%
2. Keresztnév, értelmezője a tudományos fokozat vagy az egyházi tisztség + helynév	28	3,38%
3. Keresztnév + helynév magyarul <i>de praep</i> -val	541	65,18%
4. Keresztnév + helynévből <i>-i</i> képzővel képzett mn	52	6,25%
5. Keresztnév + helynév magyarul alanyesetben	5	0,60%
6. Keresztnév + helynév latinul <i>de praep</i> -val	75	9,04%
7. Keresztnév + helynév latinul <i>a praep</i> -val	12	1,45%
8. Keresztnév + a hely nevéből <i>-inus, -ius, -ensis</i> , képzővel képzett latin mn	47	5,67%
9. Keresztnév + tulajdonságnév	4	0,48%
10. Keresztnév + népnév	4	0,48%
11. Keresztnév + keresztnév	3	0,36%
12. Keresztnév + helynév + helynév	14	1,69%
13. Keresztnév + keresztnév + helynév	14	1,69%
14. Keresztnév + népnév + helynév	6	0,72%
15. Keresztnév + foglalkozásnév + helynév	8	0,96%
16. Keresztnév + tulajdonságnév + helynév	10	1,21%
17. Keresztnév + idegen név + helynév	5	0,60%
Összesen:	830	100,00%

1. A R-ban mindössze két olyan név fordul elő, amely a keresztnévből és a foglalkozást jelölő közszóból áll: 1510: *Stanislaus psbr [presbiter]*, 1510: *Ambrosius presbiter*. Itt a tulajdonképpeni név csak a keresztnév: a *Stanislaus* = *Szaniszló* és az *Ambrosius* = *Abmrus*. Presbiternek az olyan deákat nevezték, aki már lelkészlekedett, és lelkészként tanult az egyetemen. Így joggal illette meg a presbiter jelző. A presbiter itt a név értelmezője. Bár azonosító és megkülönböztető funkciót tölt be, mégsem név. Magyarra így fordíthatók e neveket: *Szaniszló, a presbiter, Ambrus, a presbiter*.

2. 1493: *Thomas Bacclarius¹ de Miscolch*, 1493: *Johannes presbiter de Kewres*, 1493: *Bartholome[us] Bacclari[us] de Mayssa*, 1493: *Valentin[us] sace[r]dos de Bodolo*, 1509: *Venceslaus mgr [magister]² Cassoui[us]*, 1511: *D[omin]us fabian[us] psbr [presbiter] de derzs*, 1521: *Gregorius rector de*

¹ Baccalaureus, baccalarius tudományos fokozatot nyerte a párizsi egyetemen 1215-ben kezdődő, s a középkor valamennyi európai egyetemén bevett szokás szerint az a tanuló, aki a latin iskola elvégzése után az egyetem *facultas artium*-ában valamely magiszter előadásait a megállapított éveken át hallgatta, és a szabályszerű vizsgálatokon megfelelt.

² Magister: A középkor egyetemein a szabad művészetek, *artes liberales* előírt vizsgákhoz kötött legmagasabb tudományos fokozata, amely a *facultas artium*-ban előadások tartására jogosított.

Kamonch, 1521: *Anthonius canonius Gywlen[sis]*, 1526: *Joanne presb[ite]ro pl[e]bano de ffelhewwyz*.

Ilyen típusú név 28 van a R-ban.

A tudományos fokozat: magister, baccalarius valamint az egyházi tisztség: presbiter, sacerdos, rector, canonicus, plebanus a hozzá tartozó helynévvel együtt a keresztnév értelmezője. A helynevet jelölő elem a baccalariusok és magisterek esetében a lakóhelyet, a presbiterek, sacerdosok, rectorok, canonicusok, plebanusok és más egyházi tisztségek viselőinek nevével azt a helyet jelzi, amelyben krakkói tanulmányaik megkezdése előtt a nevezettek egyházi tisztségüket betöltötték. Itt a tisztség és a tudományos fokozat semmiképpen sem fedi a második névelemet, s a helynév is csak a pontosabb megjelölést szolgálja, s így az sem tekinthető a név részének. Ezek a nevek tehát valójában egyelemű nevek.

3. A keresztnév mellett második elemként leggyakrabban a lakó- vagy születési hely vagy a birtok neve szerepel magyarul és *de* prepozícióval. Ebbe a típusba tartozik az összes neveknek majdnem kétharmada: 1493: *Nicolaus de Zikzo*, 1493: *Paulus de Thamas* (a *Thamas* utólagos beírás), 1493: *Barthol[meus] de Halabor*, 1493: *Philippus de pesth mgr [magister]*, 1494: *Thomas de Zalahaza Bacc[larius]*, 1494: *Petrus de Debrenchen Bacc[larius]*, 1498: *Michael de Zentgal*, 1500: *Lucas de Dees*, 1515: *Augustinus de Kyswarda*, 1515: *Andreas de Nagymihalyfalwa*, 1520: *Gregorius de Heyche*, 152–: *Michael de eadem*, 1523: *Mathias de Dewa*, 1527. *Joannes de Mathywsfewlde*, 1533: *Lucas de emod*, 1535: *Demetrius de Zenthmaria*, 1536: *Matthews de Thyza Varsany*, stb.

A *de* + helységnév az egész XV. századon át rendkívül divatozott, sőt átment a XVI. századba is. (BENKŐ: A régi magyar személynévadás, 1949. 18). Benkő Lóránd megállapítását a R nevei megerősítik. Ez a forma még a XVI. sz. harmadik évtizedében is általános és a negyvenes években is gyakori, ekkor azonban már más formák is jelentkeznek. Az 1557–8-ból való 13 magyar név között már egy sincs *de* + helynév alakú névelem.

A bursalakók nevét vizsgálván semmi bizonyítékunk sincs arra, hogy a *de* + helynév típusú vezetéknévet a bursariusok apjuktól örökölték volna, hogy gyermekeik is viselték volna. Arra azonban számos bizonyítékunk van, hogy a *de* + helynév forma funkciója még a XVI. sz. harmadik és negyedik évtizedében is — legalábbis az esetek tekintélyes részében — kizárólag a pontosabb körülírás, a valóságos születési vagy lakóhely vagy birtok megnevezése, amely névi szerepet — olyan formában, hogy öröklődött volna — nem töltött be. Pl. a *Mathias de Dewa* nevet a R-ba 1523-ban írták be. Ugyanez a név ugyanebben az évben az AC-ban *Mathias Stephani de Unadiensi dioc Albe Regalis*. (Az *Albe Regalis* elírás, tévedés, helyesen *Albe Juliensis*). Ugyancsak ez a név 1529-ben az AV-ban *Mathias Biro de Way!* Hogy a *de Dewa* még nem név, csak a pontosabb megjelölést szolgálja, bizonyítja, hogy a *de Unadiensi*-val váltakozik, s hogy az

egyházmegye, a diocesis megjelölése is ott szerepel. Telegdi Miklós 1557-ben egyszerűen csak Mátyásnak nevezte, amikor a neve mellé írta: Hic *Mathias* pestem Lutheranam invexit, homo peccati, filius perditionis. (Ez a Mátyás hozta be a lutheranus pestist, a bűn embere, a pusztulás fia.) Dévairól teljes bizonyossággal tudjuk, hogy 1500 körül született Déván.

A 607. és 608. sorszámú nevet 1520-ban írták bea R-ba. Az előbbi *Gregorius de Heyche*, az utóbbi *Michael de eadem* (ugyanonnan). Világos, hogy itt sem valóságos névről, hanem csak lakóhelyről van szó.

A 74. sorszámú név 1493-ból *Petrus de . . .*, majd később valaki utána írta: *Thamas*. Ez a név az AC-ban *Petrus Alberti de Tamasi dioc. Quinquecclesiensis*. Bizony itt sem név a *de Thamas* vagy *Tamasi*.

A 154. név 1493-ból *Georgi[us] de Racha a [lias] de Kamöch*. A 631-es név 1522-ből *Georgius de veressmarth alias de Karanch*. (Az *alias de Karanch* más kéztől való.) A helynévi elem vagylagossága is arra mutathat, hogy az itt még nem valóságos név, csak a pontosabb körülírás eszköze.

Hogy a baccalaureusi és magisteri promóció a 149. névtől kezdve a harmadik helyen, illetve a teljes név után szerepel, semmiképpen sem jelenti azt, hogy itt kiforrott, szilárd kételemű nevekről lenne szó. Ez azért van így, mert a bursába való belépéskor a nevezetteknek még nem volt tudományos fokozatuk, évek múlva azonban megszerezték, s utólag be is írták R-ba. Nem írhatták más-hova, csak az utolsó helyre. Ha már a bursába való belépéskor megvolt a promóció, akkor a keresztnév után írták, s a harmadik helyre került a helynévi elem.

Az 1515: *Andreas de Nagymihályfalwa*, 1535: *Demetrius de Zenthmaria*, és az 1536: *Matthews de Thyza Varsany* típusú nevek *de* + helynév elemei feltehetőleg a valóságos lakhelyet jelzik, mert vezetéknevvé inkább *Mihályfalvi*, *Marjai*, *Varsányi* alakban váltak.

A 7. sorszámú név 1493-ból *Bartholo[meus] bacclarius de Mayssa* ugyanez az LPC-ben 1487-ben *Bartholomeus de Alsomayssa*, s a R 23. neve ugyancsak 1493-ból *Blasius de Pathak*, ő az AC-ban 1496-ból *Blasius de Zarosch Pathak de dioc Agriensi*. A kétféle írásmód szintén azt mutatja, hogy a helynévi elem a lakóhelyre való utalás, amit csak megerősít a diocesis megjelölése.

A 306. név 1505-ből *Johannes bacca[larius] de pesth*. Ugyanez az AC-ban 1505-ben *Johannes Sasko Alexy de Pest bacclarius Viennensis dioc. Strigoniensis*. Hogy a *de Pest* lakóhelyre utal, és nem tekinthető valóságos névnek, nemcsak az egyházmegye megnevezése mutatja, de teljességgel bizonyítja is az a tény, hogy az apa Saskó Elek, s a fia mégis Pesti János.

4. A keresztnévhez kapcsolódó második névelem, a helynévből -i (y) képzővel képzett melléknév teljesen magyarul íródott: 1493: *Benedictus Varadi*, 1493: *Joannes Zondi*, 1501: *Michael pewkry canonicus*, 1521: *Michael chaki*, 1521: *Michael Kecskeméti*, 1525: *Joannes Beregzazi*, 1531: *Michael Zalay*, 1531: *Blasius Nímethi*, 1534: *Benedictus Abady*, 1535: *Joannes Zecheni*, 1535: *Georgius Kakasffalwssy*, 1536: *Michael Wylaky*, 1558: *Andreas Szamoskezy*.

A vezetéknev magyaros írására főként 1522. után találunk példát. Talán egyéni ízlés és szokás dolga is volt, ki hogyan írta a neveket. 1531-ben a nyári szemeszterben hét ilyen típusú nevet találunk egymás után, 1534-ben pedig négyet. A *de* prepozíciós alak a leggyakoribb még ekkor is. 1557–58-ban Telegdi Miklós már egyáltalán nem használja a *de* prepozíciós alakot, csak a magyar *i* (*y*) vagy a latin *-inus*, *-us* melléknévi változatot. Hogy a vezetéknev magyar és latin változatát egyaránt használta ugyanazon személy, számos példa mutatja: Az 1531. évi szenior latin szövegben is magyarul írja nevét: „*Michaele Zalay senioris officio fungente...*” ugyanő egy évvel előbb mint belépő diák „*Michael de Zala*”-nak mondja magát. A 759. név 1535-ből „*Georgius Kakasffalwssy*”, négy sorral lejjebb pedig 1536-ból: „*sub senioratu Georgy de Kakasffalwa*” olvasható.

Igaz ugyan, hogy ezt a magyaros formát változtatják latin változatok is, mégis ez a névforma vált uralkodóvá, a szóbeli érintkezésben is bizonyára ezt használták. A másodlagos névelem ebben a típusban vált el leghamarabb konkrét tartalmától, köznévi jelentésétől, s lett a család öröklődő vezetékneve. Feltehető, bár bizonyítani nem tudjuk, hogy a nevek egyrésze már öröklődő név.

5. Van a latin *de* + helységnév formának egy másik megfelelője: a birtok neve minden képző nélkül válik második névvé (BENKŐ, i. m. 16.). Ezt a formát említi MELICH J. (MNY. XXXIX, 273; *Bethlen, Jenő*) és BÁRCZI G. (MNY. LII, 149: *Buda, Tolna, Szala, Mohács*). A R-ban is van öt név, amelyek egyes nomi alakban szerepelnek másodlagos névelemként: 1493: *Emericus gerwchen*, 1493: *B[e]nedict[us] Agzamyth*, 1494: *Benedictus Edelyn Bacc[larius]*, 1510: *Martinus Abrogh bannya*, 1535: *Joanes Munkach*.

”A képzőtlen helynevek egyike-másika talán nem is volt élő név, hanem csak a latinos névhasználat következtében keletkezett a kétfajta jelölésmód keveredésével (*Joannes Chery* x *Joannes de Cher* kontaminációjából: *Joannes Cher*)” KÁLMÁN BÉLA: MNYj. VII. 35.

Feltehető azonban az is, hogy az íródeák figyelmetlen volt és kifelejtette a *de* prepozíciót, mert ugyanezek az elemek az AC-ban: *de Gewchen*, *de Edelyn*, *de Obrodbannya* és *de Munkacz* alakban fordul elő.

6. A latinul írott keresztnév után másodlagos elemként a lakóhely vagy birtok neve szerepel *de* prepozícióval és latinul: 1493: *Joannes de Zeghedino*, 1493: *Franciscus d'Termis supror [superioribus] Bud [ensibus]*, 1493: *Thomas de Quinqueecclesiis*, 1493: *Matheus de Transsz[il] uanien[sibus]*, 1493: *Martinus de Bachya*, 1493: *Augustin[us] de Alba*, 1494: *Joannes de Sabaria*, 1494: *Gaspar de lyptouia*, 1494: *Philippus de Vacia*, 1501: *Gallus de Strigonio*, 1502: *Sthnus [Stephanus] de Transsilvania*, 1504: *Emericus de Calocia*, 1515: *Thomas de veteri Buda*, 1517: *Joannes de Cassouia*, 1519: *Lucas de Nythria*, 1524: *Joannes de Rivulo Dominarum*.

Ezt a névtípust elsősorban azok használják, akik nagyobb városokból, püspöki székhelyekről mentek Krakkóba tanulni. Latin neve sokáig csak a nagyobb, jelentősebb városoknak volt, a XVI. sz. közepétől kezdve azonban találkozzunk kisebb helyek latinosított nevével is. Megyék, és Erdély neve is előfordul e típusban másodlagos névelemként. Ha az egyházmegye és a város neve egyezik (pl. Esztergom, Nyitra, Pécs) a R-ban levő név alapján nem lehet eldönteni, hogy a bursarius a megyébe vagy magába a városba való-e. Az AC-ben levő név azonban eldönti, mert ha a városról van szó, ilyen formában jelzik: 1493: *Thomas Clementis de Quinquecclesiis dioc eiusdem*, 1519: *Lucas Valentini de Nitria dioc eiusdem*. A latinul írott helynévi jelentésű másodlagos névelem tehát még nem valóságos név, hanem csak a lakóhely neve, amely ezekben az esetekben is a pontosabb meghatározás eszköze. Ehhez még egy bizonyíték: 1501: *Gallus Strigoniensis* az AC-ben *Gallus Georgy de Jazow Strigoniensis diocesis*. Tehát ez az *Esztergomi Gál* tulajdonképpen Jászóra való. A *Strigoniensis* előbb a megye, utóbb az egyházmegye neve.

A *de Termis superioribus Budensibus* (Felhéz), *de Rivulo Dominarum* (Asszonypataka, Nagybánya), *de Transilvaniensibus* (az erdélyi részekre való) -féle nevezetet még magyar fordításban is nehéz lenne valóságos névnek elfogadni. Csak a pontosabb azonosítás eszköze volt. Az 1509: *Andreas de brazouia, alias de Corona* (Kronstadt) név vagylagossága is arra utal, hogy ez a helynév még nem vezetéknev, mert azzá *Brassai* formában vált.

Sem az előző, sem a jelen típusú nevek második helynévi eleme általában e korban még nem vált örökletes családnévvé. Ennek bizonyosságául még két példa: 1493: *Urbanus de Zeghedino* 1495-ben az AC-ban *Urbanus Luce parui de Segyedino*, azaz *Szegedi Orbán*, a *Kis Lukács fia*, vagy *Szegedi Kis Lukács fia Orbán*, és 1493: *Philippus de pesth*, aki 1499-ben az AC-ban *Philippus Gregory magni de Pest Strigoniensis*. A fiú *Pesti Fülep*, az apa *Nagy György*. Világos ebből, hogy ebben az időben a vezetéknevek, mégha tulajdonságnevek is, legtöbbször egy személyhez kötöttek, nem öröklődnek.

A 652. név 1524-ből *Stephanus de Kerestwr*, ugyanez az AC-ban *Stephanus Joannis Solga de Kereschtur*. Ez a név, amely magyarul így hangzanék: *Kereszturi István* a *Szolga János fia*, még azért is érdekes, mert bizonyítja, hogy szolgasorból származó magyar diákja is volt a krakkói egyetemnek.

MILLER sem tartja a helynévi elemeket a név öröklődő tartozékának: „Nomina bursariorum ab oppidis et civitatibus liberis aut privilegiatis accepta non censentur de gentilibus habenda” (i. m. 6. l.).

7. A név második elemeként helynév szerepel a prepozícióval és magyarul: 1536: *Michael a Dabrona*, 1536: *Michael a crasso*, 1536: *Andreas a nagymyhaly*, 1536: *Gallus a Banryw*, 1537: *Franciscus a Kyde*, 1536: *Joannes a Mezew There*, 1540: *Cristpherus a Beyey*.

Erre a névtípusra 1536-tól kezdve találtam példákat. Általánosan nem terjedt el, inkább valamely szenior vagy skriba egyéni írásmódja lehetett. A hely-

név e típusban is csak oly fokban és akkor válhatott vezetéknevévé, mint az előbbieken. Ezt is váltogatták a magyaros formával. Az 1537: *Franciscus a Kyde* a következő lapon sub senioratu *Francisci Kydey* alakban olvasható. Hogy ebben a típusban is csak a kialakulás folyamatában levő családnévre gondolhatunk, mutatja az 1536: *Joannes a Mezew There* név, amely egy évvel előbb *Joannes de Tereem* formában fordul elő.

8. A második névelem a város latin vagy magyar nevéből *-inus* vagy *-ensis* képzővel képzett melléknév: 1494: *Paulus Rivulinus*. 1509: *Venceslaus Cassouinus*, 1515: *Johannes Pestiensis*, 1515: *Mathias Colosurarieñ[sis]*, 1519: *Michael Colochieñ[sis]*, 1521: *Anthonius canonicus Gywleñ[sis]*, 1521: *Emericus de ead[em]*, 1525: *Ludovicus Zegedinus*, 1531: *Emericus Ozorinus*, 1531: *Lucas Turinus*, 1532: *Petrus Chanadinus*, 1537: *Andrea Nagimihalino seniore*, 1538: *Georgius Colosuarieñ[sis]*, 1539: *Joannes Rosnavieñ[sis]*, 1557: *Thomas Beltekinus*, 1557: *Andreas Karolinus*, 1558: *Franciscus Krasznanus*, 1558: *Franciscus Cegledinus*, 1558: *Franciscus Agriensis*.

Ez a típus főként 1522. után fordul elő. Telegdi Miklós 1557—58-ban latinosan már csak ezt a névformát használja, városok és kicsiny falvak nevével egyaránt. Ő maga magát is Nicolaus Telegdinusnak írja. Hogy a valóságos helynév vált vezetéknevévé, bizonyítja az ő példája, ugyanis a Bihar megyei Telegden született. De hogy ebben a névtípusban 1521-ben a második elem a keresztnévvel megnevezett pontosabb megkülönböztetésének eszköze; igazolja a 618. és 619. név. Az előbbi *Anthonius canonicus Gywlensis*, az utóbbi *Emericus de eadem*. Hogy a *Gywlensis* nem névelem, még az is bizonyítja, hogy a *canonicus* értelmezőnek a tulajdonságjelzője. Itt tehát valójában egyelemű névről van szó.

9. A keresztnév mellett a másodlagos név tulajdonságot jelölő közszó, amely vezetéknevévé vált: 1493: *Franciscus Czontos*, 1506: *Nicolaus Byka*, 1516: *Joannes Hadus*, 1557: *Joannes Szwnyogh Bacclari[us]*. A *Czontos* név kapcsán BÁRCZI GÉZA (MNy. LII, 149) felveti, vajon testi adottságra vonatkozik-e (ez a valószínű) vagy foglalkozásra (csontszedő, enyvfőző). A *Nicolaus Byka* névhez széljegyzetben MILLER ezt írta: *Filius Joannis Byka tabulae regiae assessoris sub Wladislao II. A forrásra nem hivatkozik. Ha ez a bejegyzés hiteles, akkor a Byka név már öröklődő. Joannes Szwnyogh* neve mellé az AC-ban odaírták; Ungarus nobilis.

Ezek a nevek már a ragadványnevek típusába tartoznak, és bizonyosan öröklődők. Egy 20—25 éves fiatalemberre még nem igen ragad rá az ilyen név, vagy ha rá is ragadt, nem használja. Csak akkor vállalja, ha örökölte, ha apját is ezen a néven nevezik és ismerik, s a névhez már pejoratív hangulat nem tapad.

10. A keresztnévhez másodlagos elemként valamely nemzetiség neve járul: 1493: *Lukas Croatus*, 1529: *Stephanus Siculus*, 1521: *Uludovicus Aleman[nus]*, 1536: *Martinus Dalmata*.

A Horváth családnév a magyarban gyakori. Hogy Horváth Lukács nemzetisége szerint magyar volt-e vagy horvát, nehéz eldönteni. A horvátok is katolikusok, és Horvátország is Magyarországhoz tartozván abban az időben, nem volt akadály a annak, hogy a magyarok bursájának horvát tagja is legyen, bár az ilyesmi kivételesen történt meg. *Székely István*ról tudjuk, hogy ő nemzetisége szerint is székely volt, az Udvarhely megyei Bencéden született. *Chronica* ez világnac jeles dolgairól MDLIX. címlapján is *Szekel Estvännak* mondja magát. Hogy azután ez a név már akkor öröklődő neve lett volna a csanak, nem tudjuk. Telegdi Miklós a *Stephanus Siculus* név mellé oda írta: *Is successu temporis sacramentariorum nefandissima heresi infectus aliosque plurimos infectit.* (Ő, idő telvén, a szakramentáriusok istentelen eretnekségétől megfertőzve sok másokat megfertőzött.) *Uludovicus Alemanus* másodlagos néveleme a valóságos nemzetiséget jelzi, mert az AC-ban 1511-ben *Lodouicus Petri de Zalczburga dioc eiusdem* néven írták be. *Martinus Dalmata* az AC-ban 1536-ban *Martinus Viti de Coruacia dioc Zagrabiensis*. Valószínű, hogy ő dalmát, de az is lehet, hogy horvát volt.

11. A keresztnévhez második elemként keresztnév kapcsolódik: 1532: *Paulo Zolthano seniore*, 1534: *Albertus Karoly*, 1536: *Joannes Zolthan*.

A nomen patrium inkább olyan nevekben fordul elő, amelyekhez harmadik elemként helynév is csatlakozik. A fenti *Paulus Zolthanus* a R más helyén 1531-ben *Paulus Zoltan a Chepe dioc Transsilvaniensis* alakban fordul elő. Ugyanez a név az AC-ban (az egyetem anyakönyvében, amelybe lengyel szokás szerint írták a neveket) *Paulus Mathei de Chepe*. A lengyelek első helyre mindig a nomen baptismalét, másodikra a nomen patriumot, harmadikra a nomen habitationist írják.

A *Zoltán* itt már öröklődő családi név, mert :1. nominativusban áll, s már a grammatikai viszony nem utal az apa-fió kapcsolatra. 2. az AC beírásából világos, hogy Pál apja Máté, Zoltán pedig egy korábbi ő.

A *Csepei Zoltán* család egy tagját 17. sorszám alatt már 1492-ben megtaláljuk a bursa tagjai közt: *Blasius de Chepe* néven. Ugyanő az AC-ban *Blasius Fabiani Zoltan de Chepe dioc Albensis*. Mit mutat ez a két változat? Hogy ennek a Csepére való Balázsnak az apja Fábián, s a Zoltán egy korábbi őse, s hogy a *Zoltán* név ekkor van az örökletes családi névvé válás kezdődő szakaszában, mert el is maradhat. (Ugyanezt tapasztaljuk a R-ban előforduló *Török* névnél 1493—95-ben.) Hogy ugyanarról a *Csepéről* van szó, mutatja, hogy mindkét bejegyzés a gyulafehérvári egyházmegyébe teszi, amelyet egyszer *Transsilvaniensis*nek, másszor *Albensis*nek írnak.

12. "Megjelenik a háromelemű név is, mégpedig a század (XVI.) közepe tájáról való forrásokban is, így a székesfehérvári kincstári boltösszeírásban 1559—60: Kalmár Kubul Lőrinc, Kalmár Szabó János. Ezekben a Kalmár a foglalkozásból eredő ragadványnév, amelynek megkülönböztető szerepe van azonos vezetéknevek mellett." (BÁRCZI: MNy. 149.) Ezekben a példákban

tehát a kételemű névhez csatlakozó Kalmár jelző még nem valóságos név, csak a pontosabb megkülönböztetés eszköze, s személyhez kötött

A R-ban 1506—1539-ig 56 olyan nevet találunk, amelyben már három elem szerepel. A harmadik elem mindig helynév vagy helynévi származék.

A nevek egyik csoportjában a keresztnévhez csatlakozó második és harmadik elem egyaránt helynév latinul. 1511: *Lucas de Deche T[ra]nsiluanus*, 1516: *Nobilis Martinus T[ra]nssz[ilua]nus d[e] Coppan*, 1531: *Benedicto Transilvano a Kerestwr seniore*, 1535: *Lodovicus de Hunyad Transilvanieñ[sis]*, 1535: *St[e]ph[a]nus Albensis Transsilvanieñ[sis]*, 1535: *Gallus Bistriciensis Trns [Transiluanus]*. E hat névben valóságos név csak a keresztnév. A két helynév közül az egyik a szűkebb, a másik a tágabb hazát jelzi. Második helyre az a név került, melyet a nevezett fontosabbnak tart. Az 1531. évi szenior a *Transsiluanust* tartja fontosabbnak, mert 1530-ban a bursaba való belépéskor csak *Benedictus Transsiluanusnak* írta nevét, a *Keresztwr* névelem itt nem szerepel. Az 1516-ban beírt név tulajdonosa is a *Transsiluanust* írja második helyre. A többi névnél ez a harmadik helyen szerepel, s csupán azt jelzi, hogy a nevezett lakóhelye Erdélyben van. A *Transiluanusnak* harmadik elemként való írása lehetett egy-egy íródeák egyéni szokása is, pl. az 1535. év téli szemeszterében minden Erdélybe való diák neve után odaírták, *Transsiluanus*. Ebbe a típusba sorolhatók: 1519 *Emericus de Simigio Seggosdiensis* és 1519: *Martinus Simigi-en[sis] de Segesdino* nevek is.

1506: *Johannes mohoray d[e] Zayol*, 1510: *Georgius warday de Kyswarda*, 1510: *Joannes Kewzeghy de Kewzogh*, 1510: *Franciscus Zenyesy de hetheny*, 1513: *Stephan[us] pestyeny d[e] Marthonos*, 1535: *Paulus Banay Varadiensis*, 1535: *Joannes Hwzthi de Torna*, 1539: *Ladislau a foolt Zalay*. Az „a foolt” át van húzva, s a név végére írva így: *Ladislaus Zalay a foolt*.

Az e csoportba tartozó nevek viselői mind birtokos nemesek lehettek, akiknek kiforrott, öröklődő vezetéknevük van (a második elem), amelyhez a harmadik elem, a lakóhely vagy birtok neve csak a pontosabb meghatározás céljából kapcsolódik.

13. A keresztnévhez második elemként az apa neve kapcsolódik, s ehhez csatlakozik harmadikul a lakóhely neve. Ez a típus értékes eligazítást ad az apai név vezetéknevvé válásának folyamatáról. Tudnunk kell, hogy a lengyelek minden nevet három eleműnek írtak. Első a keresztnév, második a törvényes édesapa neve, harmadik a lakóhely megnevezése.

A R-ban 14 olyan háromeleműnek mondható név fordul elő, amelyben az apai név gen.-ban szerepel. Ha a lengyel és magyar apai név egyezik, akkor az csak az édesapa neve lehet, amely még nem vált örökletes névelemmé: 1493: *Franciscus Martini de Zeghedino*, AC 1594: *Franciscus Martini de Segedino*, 1501: *Mathias Bernhardi de epperies*, AC 1501: *Mathias Bernhardi de Aperias*. (Az előbbinek például András nevű fiát nevezhetik *Andreas Francisci de . . .*-nak, s az utóbbinak Mihály nevű fiát *Michael Mathiae de . . .*-nak.)

Ha a R-ban szereplő apai név és az AC-ba beírt apai név különbözik, akkor a magyar apai név már örökletessé vált vezetéknev, amely egy régebbi ősnak volt a keresztnéve. Az édesapa neve a lengyel beírásban szerepel: 1509: *Ladislaus Mikola de Zamosw[il]la*, AC 1509: *Ladislaus Francisci de Szamoszvilla*; 1511: *Joannes Abramfye de Gerla*, AC 1511: *Joannes Abramfy Francisci de Gerla*; 1511: *Gregorius de Sancto Ma[r]ti[n]o*, *petewrfy* (a *petewrfy* utólagos beírás). MAV 1511: *Gregorius Peterfi de Sentmarton*, AC 1517: *Gregorius Michaelis de Sancto Martino*; 1525: *Johannes Pelbarth de Berekzaz*, AC 1525: *Johanes Thome de Berexaszch*; 1526 *Joannes Siluester de Zynyrwaralya*, AC 1524: *Johannes Amborsii Siluestri de Senirwaraer*, 1528: *Georgius Tamasi Transiluanus d[e] Naznanfalua* 1527: *Georgius Bernardi de Transilvania*; 1531: *Paulus Zolthani de czepe*, AC 1531: *Paulus Mathei de Chepe*.

A fenti nevekben a *Mikola*, az *Abramfie*, a *Petewrfy*, a *Pelbart*, a *Siluester*, a *Tamasi*, a *Zolthani* már örökletes név, valamely korábbi ősnak volt a keresztnéve. Az édesapa neve ugyanebben a sorrendben *Franciscus*, *Franciscus*, *Michael Thomas*, *Ambrosius*, *Bernardus*, *Matheus*, s az ő fiúk második néveleme már nem az édesapai név, hanem öröklődően *Mikola*, *Abramfie*, *Petewrfy*, stb.

1519: *sub senioratu petri ferenci de Waradino*, MV 1513: *Petrus Ferentzi ex Varadino*; 1527: *Joannes Barrabasy de Trässilvania* nevekben az apai név már örökös név-e vagy csak az édesapa neve, adatok híján eldönteni nem tudjuk. A 1534: *Sebastianus Boldinus a Karoly* névben a második elem eredete nem világos.

Az alábbi neveket kételemű névként írták be eredetileg, majd utólag más kéz újabb névelemmel vagy névelemekkel egészítette ki őket: 1510: *Franciscus de Pesth Pauli Zighedi*, AC 1510: *Franciscus Pauli de Pesth*, MV 1508: *Franciscus Zighedi de Pest*; Ez a példa bemutatja azt a folyamatot, amikor a lakóhelyi eredetű névelem örökletes névvé válik. Az első változatban az apa *Szegedi Pál*, a fia *Pesti Ferenc*, a harmadikban már a fiú is *Szegedi Ferenc*, s a neve mellett ott van a pontosabb megjelölést szolgáló *de Pest*: 1517: *St[ep]h[a]nus de Zegedino petri fewdes*, MAV 1511: *Steffanus Feudes de Segedino*, AC 1516: *Stephanus Petri Feudes de Zegedino*; 1517: *Thomas de Naghhany briccy olah*; AC 1517: *Thomas Briccy de Nagyhany*. Hogy a nevek írása ilyen tarkaságot mutat, jelzi a nevek nagyobb részének labilitását, kiforratlanságát. Az apa *Földes Péter*, a fia *Szegedi István*, az apa *Oláh Briccius*, a fia *Nagyhányi Tamás*, s az apa és fia nevét még másképpen is kombinálják. Jó lenne tudni, melyik lett a család öröklődő neve: a Földes vagy a Szegedi, illetve az Oláh vagy a Nagy hányi?

Hogy a harmadik, a helynevet jelentő elem még a valóságos lakóhelyet jelenti, s csak a pontosabb meghatározás eszköze, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a lengyelek az AC-ban gyakran utána írták az egyházmegye nevét: *dioc. Varadiensis*, *dioc. Transilvaniensis*, *dioc. Baciensis* stb.

14. A második elem népnév, a harmadik helynév: 1493: *Albertus sicul[us] de Nagylak*; 1506: *Petrus olah de Kerezthwth*; 1515: *Blasius Illirus de Modrusa*; 1525: *Emericus terekh de Babafalwa*; 1527: *Blasius siculus de Trässyuania*; 1535: *Dom[inus] Stephanus Zaaz de Wdvary*. A második elemként szereplő népevek közül az *oláh*, *terekh*, *Zaaz* valóságos örökletes neveknek tekinthetők. Viselői magyarok, katolikusok és a magyar bursa tagjai. Aki nagylaki és erdélyi, az lehet székely, a modrusi is illir.

15. A második névelem foglalkozásnév, a harmadik helynév: 1506: *Franciscus sartoris de Waradino*; 1506: *Lachus L[ite]rati de Bekes*; 1506: *Joannes de pesth warga*; 1507: *Franciscus de pesth l[ite]rati*; 1515: *Valentinus de Zegedino Bacc[alaureus] filius Stephani pictoris*; 1523: *seniore agenti Volfango Syluas seu Hiller ex Buda*; 1524: *Paulus Zekeres berekzazy*; 1528: *Laurentius feyw d[e] Nagyhalaz*; 1535: *Matheus figulus de Tarkany*. (1506. névnél a *warga*, az 1507-nél a *lrati*, a 1515-nél a *filius pictoris* utólagos beírás). Évszám nélkül fordul elő az AC-ban a *Franciscus mercatoris de Pesth*.

A fenti nevek viselőjének apja a nevek sorrendjében *sartor* = szabó; *literatus* = deák, írásértő; *warga*; *literátus*; *pictor*; *szilvás* (?); *szekeres* = fuvaros; *rózsás*, *rózsákhoz értő*, *rózsakertész*; *sutor* = csizmadia; *fejő* (?); *figulus* = fazekas, *mercator* = kereskedő. E foglalkozást jelentő névelemek nom.-ban sem jelenthetik a nevezettek foglalkozását, mert az ő foglalkozásuk egyetemi diák, *studiosus*, *studens*, s ha gen.-ban állnak, akkor félreérthetetlenül az apa, esetleg egy korábbi ős foglalkozását, mesterségét jelzik. Tudjuk, az *effajta* nevek tömegesen váltak öröklődő családnévvé. Hogy ebben a korban öröklődtek-e már ezek a foglalkozást jelző névelemek, nem tudjuk biztosan. Az utólagos bejegyzések azt mutatják, hogy nem, legalább is általában nem. Feltehető azonban, hogy a nom.-ban álló nevek, amelyek már — legalább is grammatikailag — nem utalnak az apa-fiú közvetlen kapcsolatra, öröklődtek. Maga a diák mondotta magát *Szekeresnek*, *Rózsásnak*, *Szilvásnak*, *Fejőnek*, *Figulusnak*, jöllehet az már nem az ő foglalkozása volt, hanem az apjáé, vagy korábbi őséé.

A 600. név a R-ban 1520: *Franciscus de Tholna*. Ez Schrauf szerint az NHV-ban 1519-ben a *Franciscus Boczkor de Tholna* néven beírt deákkal azonos. Aligha képzelhető el, hogy azért nevezték volna így, mert bocskorban járt, inkább azért, mert apja bocskorkészítő volt. Állandó jelleggel nem használta e névelemet, mert az mint látjuk, egy évvel később a R-ban már nem szerepel. E típusba tartozó nevek arról árulkodnak, hogy a keletkezőben levő városi polgárság fiai is eljutottak Krakkó egyetemére.

16. A keresztnévhez kapcsolódó második névelem tulajdonságot jelentő szó, a harmadik helynév: 1511: *Blasius Chaazar de Madaras*; 1515: *Benedictus Bak Buden[sis]*; 1534: *sub senioratu Joannis Izbeegh de dyaky*; 1538: *Lucas Syke de Munchach*; 1539: *Franciscus Kothyo de Zewlews*; 1557: *Gregorius macer Szepsius*; 1558: *Michael Libocz Wylmanus*;

Bár e nevek más változatai, amelyek bizonyítanak, nem fordulnak elő, mégis feltehetjük, hogy a második névelem már öröklődő vezetéknev. Hogy milyen asszociáció alapján kapta *Madarasi Császár Balázs* a *Császár* nevet, nem tudjuk. Ez a név amelioratív hangulatú, természetes, hogy vállalta viselője. Vannak e típusban olyan névelemek is, amelyek köznyelvi jelentésükben pejoratív hangulatúak. Ezek névvé csak akkor válnak, ha pejoratív hangulatukat elvesztették, ha konkrét tartalmi és jelentésbeli vonatkozásuk a megnevezettre már nincs. Ilyen lehet a *Bak*, de méginkább az *Izbeegh* = *üzbég* név, amely a NySz. adatai szerint mint közszó: facinorosi ad aliquot die inviolabiles; szökött szolgál, akit üzenk; id est perfugus, facinorosis sed aliquot die liber; tehát olyan ember, akit valamely gaztett miatt üldöznek, de még nem fogtak el. A *syke*-nek mint közsónak a jelentése: siket, félsiket. CzF. A *kotyó*: kótyagos, kotyós, félrészeg, mámoros (MTsz.), aki a kotyós üveget szereti szopogatni. Az 1557-ből való *macer* név szerintem Telegdi Miklós szenior önkéntes alkotása olyan formában, hogy a magyar *vékony*, vagy a vele rokon jelentésű más szót latinra fordította.

A *Libócz* név a *bibic*, *bébic* (vanellus) közsavunkkal azonos (MTsz.), amelyben *libuc*, *lipuc* változata is él, ez utóbbi családnévként is. Az NHV-ban szerepel 1529-ben *Franciscus Abstemius e Tholna*, akit Schrauf szintén a R. fenti 1520: *Franciscus de Tholná*-jával azonosít, azt hiszem, nem minden alap nélkül. A név azonban önmagában is érdekes. *Abstemius* = *bornemissza*. Hogy azután maga a nevezett nem itta volna a bort, személy szerint az ő jelzője volna, nehezen hihető, mert ilyen csak hosszabb ismeretség alapján lehet valakiről állítani. Valószínű, a család örökös neve volt a *Bornemissza*, amelyet a kor szokása szerint köznévi jelentésében latinra fordítottak.

A 777. név 1536: *Matheus de Thyza Varsany*. Viselőjét Schrauf azonosítja az MV-be 1535-ben beírt *Matheus Kintsches de Tyssa varschan* és az NHV-ban 1535-ben szereplő *Matheus Kinschesch de Thisauarsan*-nyal. A két utóbbi név egy és ugyanazon személyé, de az már nem biztos, hogy az R 777-es nevével is azonos. A név azonban érdekes. Köznévi jelentése alapján bizonyosra vehető, hogy öröklött név, mert egy krakkói bursarius aligha lehetett *kincses*.

Az 1557-ből való *Martinus Dobo Thokainus* név *Dobó* elemének köznévi jelentése bizonytalan, ezért nem soroltam be egyik csoportba sem.

17. A második névelem német szó, a harmadik helynév latinosan. 1512: *Petrus Briger de Cassouia bacc[alarius] Cracoviensis*. (A Briger utólagos betoldás.) Az NV-ben ezt olvassuk: 1519: *Mag[ister] Petrus Briger de Caschouia*; 1513: *Sebastianus henckel de leutzouia*; 1521: *Georgius peterman de Wlak*; 1534: *Albertus Wurmloch Transiluanus*, u. ö. 1536: *Albertus Tssnien [Transsilvaniensis]* és AV 1543: *Albertus Formloch Transiluanus*; 1535: *Franciscus Wyer pankotanus*, az NHV-ban *Franciscus Wier Panchothanus*. A magyarországi németek inkább a bécsi egyetemet frekventálták, a szepességi németek és az erdélyi szászok azonban Krakkó egyetemét is szívesen felkeresték. Náluk is

csak kialakulóban van az örökletessé váló vezetéknevi elem: a *Henckel*, *Wurmloch*, *Wyer*, talán már annak is tekinthető. (A *Henckel* család a magyarországi humanizmus történetéből ismerős.) A *de Leutzouia*, *de Brazovia*, *de Caseo foro*, *Bistriciensis* névelemek a hazai németek származási vagy lakóhelyét jelzik, és náluk is a „keresztnev + helynév latinul” névtípus dominál.

Magnificusok, egregiusok, nobilisek

A magyar főnemeselek, mágnások gyermekei ebben az időben főként az olaszországi egyetemeket látogatták. Néhány főrangú diák azonban Krakkóban is tanult. Ezek a jómódú studensek inkább magánházaknál béreltek szállást, vagy saját házban laktak. Mégis akadt néhány magnificus (ez volt a főnemeselek titulusa), akik a bürsába is beléptek: 1519: *Magnificus Nicolaus Banffy*, kinek nevét az AC-ba 1519. május 12-én jegyezték be: *Nicolaus Stephani Banffy de Bonczida dioc Albensis*. A *Stephani*, az apai név gen.-a lengyeleknél a megjelölés fontosabbik eszköze, és ez a magyarban elmarad. Természetes, hogy a nagyságos *Bánffy Miklós* névben a *Bánffy* már örökletes vezetéknev. „Az ő méltósága, hivatala nevéből származik a Bánffy név. 1388—9-ben Tamás fia Dénes horvát bán volt” (MELICH: MNy. XXXIX, 265).

1525: *Ludovicus*

de Zelesthe fratres magnifici

1525: *Joannes*

Az ő nevük az AC-ban: *Ludovicus Francisci de Zelesthe dioc Jaurinensis* (germanus *Joh. Francisci de Zelesthe*). (Germanus = édestestvér). *Johannes Francisci de Zelesthe dioc Jauriensis* (germanus *Ludovici de Zelesthe*.) Bizony, itt a névből nem derül ki, hogy e mágnás családnak a *de Zelesthe* = *Zelesthei* örök-lődő neve volt-e, vagy csak lakóhelyének neve, vagy mind a kettő. Mindenesetre a magnificus cím pontosan megkülönböztette őket minden más Zelesthére való Lajostól és Jánostól.

Szerepel néhány *egregius* is a R-ban. 1506: *Egregius dominus Johannes de Korlathkew*. Ugyanez a név az AC-ban 1506: *Johannes magnifici Oswaldi de Corlathkew Ungariae regis tunc nunc[us] ad Regem Poloniae*. A lengyelek előzékenyek, az egregiust magnificussá léptették elő. Az *egregius* megfelelő magyar fordítása: vitéz (PAPP LÁSZLÓ szíves közlése), és a középnemesség általánosan használt titulusa. Pl. a Kállaiak is egregiusok, tehát voltak köztük mágnásokkal vetélkedő birtokosok is, s amint látjuk, a királytól diplomáciai megbízásokat is kaptak. 1507-ben Zsigmond lengyel király koronázásán II. Ulászló magyar királyt a fentebb nevezett *Korlátközi Jánosnak* az apja, *Korlátközi Ozsvát: Oswaldus de Korlathkew*, vir inquam egregius et humanissimus követként képviselte, majd 1510-ben szintén. Világos, hogy itt már örök-lődő név a *Korlátközi*. *Korlátközi* Nyitra megyei község, s *Korlátközi Ozsvát* és követtársa: *Bélay Barnabás* bani perstrenni terrarum inferiorum Hungariae,

alsó-, azaz dél-magyarországi bánok; 1507: ... „senior cum egregio Nicolao de Lapispatak litteras privilegiales... exceperunt; 15–9: *Egregius dominus Andreas de Nyoythodh*, AC 15–9: *Andreas Nyoytody egregius*; 1525: *Georgius polyani egregius*. Feltehető, hogy ezeknek az *egregiusoknak* már öröklődő vezetéknevük volt, bár bizonyíthatóan ez csak a *Korlátkőiek* esetében áll fenn. Ha a nevezettek második néveleme még ekkor nem is volt öröklődő, *egregius* címük elég volt az azonosításhoz és megkülönböztetéshez.

A nemességet a névsor csak néhány esetben tünteti fel. Bizonyos azonban, hogy sokkal többen, talán többségükben is nemesek voltak a krakkói egyetem magyar diákjai: 1512: *Petrus nobilis de Polyanka*; 1516: *Noblis Martinus T[ra]nssz[ilua]nus de Coppan*; 1521: *Michael nobilis Sitkey*. A névelemek és a nobilis jelző szórendje alapján talán csak az 1516-ból való név második eleme tekinthető örökletes vezetéknevek. E nevet magyarra így fordíthatnánk: *nemes Koppányi Székely Márton*. Az 1512-ből és 1521-ből való neveket magyarul inkább így mondhatnánk: *Péter, a polyankai nemes* és *Mihály, a sitkei nemes*, és kevésbé így: *nemes Polyankai Péter* és *nemes Sitkey Mihály*. Ez utóbbi alak talán egy későbbi névfejlődés eredménye.

Hogy a magyar névrendszer még ebben az időben nem szilárdult meg, hogy a névelemek száma sem volt meghatározva sem általában, sem az egyes családok nevében, mutatják az eddig bemutatott példák mellett az alábbiak is: 1519: *Emericus de Simigio Seggosdiensis*, 1519: *Martinus Simigien[sis] de Seggosdino*, 1521: sub senioratu *Emerici de Segusdino*. Az 1519-ből való két nevet ugyanaz a kéz ugyanazon a napon, ugyanarra a lapra írta. Mind a két név háromelemű, a második és harmadik elem azonban eltérő formában ismétlődik és egymás mellett lévén, a két név chiasztikus szerkezetet mutat. *Segesdi Imre* neve mellől szeniorsága évében a *Somogyi* elem elmarad. Végeredményben sem a második, sem a harmadik elem nem más, mint a pontosabb körülírás eszköze, tehát még nem valóságos név. 1518: *Dominus franciscus pr[es]biter Waradinus*, 1519: sub senioratu *petri ferentzi de Waradino*; 1524: *Joannes de Kalotch[a]*, 1526: *Johanne Petro Colociano seniore* agente; 1524: *Laurentius de nagyhalaz*, 1528: *Laurentio feyw de Nagyhalaz seniore* agente; 1493: *Michael de Themesuar* AC 1495: *Michael Terekh de Temesvar*.

A fenti nevek két és három elemmel is előfordulnak. A példák azt mutatják, hogy nemcsak az apai név és a tulajdonságot vagy foglalkozást jelentő név lehet még esetleges, hanem az olyan nemzetiséget jelentő névelem is (*Terekh*), amellyel a nevezett már semmilyen konkrét vonatkozásban nincs.

Ugyanazt a nevet, ha az elemek száma nem is változott, helyesírási szempontból általában kétszer egymásután ugyanúgy nem írták le. Még ugyanaz a kéz ugyanazon a napon és ugyanazon a lapon sem. Ez nem annyira a név kiforratlanságát, mint inkább a helyesírásban, hangjelölésben uralkodó bizonytalanságot és sokféleséget mutatja: 1523: *Martinus de Kalmanchei*, 1524: *seniore Martino Kalmanthehy*, 1558: *Calmanchei*; 1527: *Michael de Zala*,

Michaele *Zalay* bacc[alarior] senioris officio fungente; 1531: Anthonius *de Zeer*, 1533: sub senioratu Anthony *Zeery*, ugyanezen a lapon jegyzetben: sub senioratu Anthony *Zeri*: 1533: Lucas *de emod*, 33: Luca *Emewdy* seniore; 1535: Domin[us] Stephanus *Zaaz de Wdwary*; 1535: St[e]ph[a]no *Zaasz ab Vdvari* seniore; 1535: Georgius *Kakasffalwssy*, 1536: sub senioratu Georgy *de Kakasffalwa*. Ő szeniori évének letelte után Wittenbergbe ment át, s ott nevének szószerinti latin fordításaként felvette a humanista *Georgius Gallipaganus* nevet; 1536: Andreas *a nagymihaly*, 1537: Andrea *Nagimihalino* seniore; 1535: Mathias *de Thyhemer*, 1538: sub senioratu Mathie *de Tyhemer*; 1538: sub senioratu Mathie *de Tyhemer*; 1537: Franciscus *verbwcinus*, 1539: Francisco *Werbwczyo* senioris officio fungente.

A Regestrum keresztnevei

A R.-ba bejegyzett 830 személy keresztneveinek statisztikai vizsgálata abszolút számokban és százalékosan az alábbi eredményeket mutatja:

Sorsz. N é v	Előfordulás száma	%-os részesedés
1. János	104	12,53
2. Ferenc	57	6,87
3. Mihály	50	6,02
4. István	41	4,94
5. Miklós	36	4,34
6. György	35	4,22
7. Péter	34	4,10
8. Gergely	32	3,85
9. Benedek	31	3,74
14. Tamás	27	3,25
11. András, Pál	16,2—32	6,27
12. Balázs	24	2,89
13. Márton, Mátyás	22,2—44	5,31
14. Imre, Máté	21,2—42	5,07
15. Lukács	17	1,99
16. Bálint	15	1,81
17. Gáspár	14	1,69
18. Antal, László	13,2—26	3,13
19. Ambrus	11	1,33
20. Demeter	9	1,08
21. Albert, Kelemen, Lőrinc	7,3—21	2,53
22. Bertalan, Kristóf	6,2—12	1,45

Sorsz. Név	Előfordulás száma	%-os részesedés
23. Sebestyén, Simon, Zsigmond	5,3—15	1,81
24. Domján, Gál, Fülep, Illés	4,4—16	1,93
25. Ágoston, Domokos, Lajos, Tóbiás, Vince	3,5—15	1,81
26. Bernát, Dénes, Fábián, Farkas, Gábor, Jakab, József, Lachus, Menyhért, Szaniszló, Urbán Boldizsár	2,12—24	2,91
27. Ádám, Alajos, Barabás, Barnabás, Dávid, Egyed, Ézsaiás, Flórián, Herubin, Ignác, Ilbert, Jeremiás, Jeromos, Kálmán, Kilián, Lázár, Leó, Márk, Nikodémus, Ozsvát, Róbert, Sándor, Sixtus, Tibor, Vencel, Vilmos	1,26—26	3,13
Összesen: 79 név	830-szor	100,00

A nevek nagy többsége bibliai eredetű. Legnépszerűbb közöttük a *János*. KARÁCSONYI SÁNDOR ZSIGMOND (MNy. L, 382) a *János* névnek más nevekhez képest való nagy elterjedtségét azzal magyarázza, hogy „*János* az Apokalipszis szerzője; a török e században dúlja Magyarországot és így e könyvet mint jövődőlést többen forgathatták.”

A R-ban szereplő *Jánosok* nevét 1490—1540 közt írták be, amikor is a nevezettek a bursába felvétettek. Az első bursa tagok 1460=70-es esztendőkből születtek Mátyás uralkodása idején, s akik az első megszűnés évében (1540) léptek a bursa tagjai sorába, azok is Mohács előtt látták meg a napvilágot. A bursát megegyszer 1557—8-ban életre keltették. Ez idő alatt 16 tagja volt. Ez olyan kicsiny szám, amelyből semmiféle következtetést levonni nem lehet. Mégis megemlítem, hogy a 16 közül csak egy volt János, az is lengyel: *Johannes Smolka Polonus*. Ekkor már kevés lévén a magyar diák Krakkóban, három lengyelt is felvettek a magyarok bursájába.

A *János* név a középkor folyamán, de később is az egész keresztyén világban népszerű volt, maga az egyház is favorizálta. Nemcsak az evangelista, a *János* nevű szentek is segíthették elterjedését. Pápa is sok uralkodott ezen a néven. Nagy gyakoriságában a szokásnak, a divatnak is szerepe lehetett. A név nagy kedveltségét szemléltetően mutatja, hogy a táblázatban az utolsó helyen szereplő 50 név 96-szor fordul elő (11,56%), ugyanakkor a János egymaga 104-szer (12,53%).

BÁRCZI GÉZA (MNy. LII, 150) felveti a kérdést: „a keresztnevek adásában a szülők nevének volt-e szerepe? Azaz szokás volt-e a fiút az apa nevére keresztelni?” Az általa vizsgált forrásokban 16 esetben van jelezve az apa és fia keresztneve és a kettő egyetlen esetben sem egyezik.

A krakkói magyar bursa tagjainak neve kevés kivétellel az AC-ban is szerepel. Lengyel szokás szerint a név második eleme az apa nevének gen-a. Összevetve a R névsorát az AC lajstromával, 15 olyan nevet találtam, amelyekben az apa és fia neve azonos:

Ugyanaz a név

a R-ban	az AC-ban
1493: Nicolaus de Zikzo	1493: Nicolaus Nicolai de Sixo
1493: Michael de Daro	1494: Michael Michaelis de Daro
1495: Johañes de Alpar	1500: Johannes Johannis de Alpar
1504: Wolfgangus de Cassouia	1504: Wolfgangus Wolfgangi de Cassovia
1505: Andreas a Brazouia alias de Corona	1506: Andreas Andreae de Corona
1510: Nicolaus Morghay	1509: Nicolaus Nicolai de Morga
1510: Rupertus de Buda	1506: Rupertus Ruperti de Buda
1510: Joannes de Buda	1510: Johannes Johannis de Buda
1510: Bartolomeus de Buda	1510: Bartholomeus Bartholomei de Buda
1510: Gregorius de Zeghedino	1510: Gregorius Gregory de Zeghedino
1517. Petrus de Gywla	1518 Petrus Petri de Julia
1512: Petrus de Cassouia	1512: Petrus Petri de Cassovia
1523: Joannes de Rivulo Dominarum	1523: Johannes Johannis de Rivulo Dominarum
1524: Joannes de Mindzenth	1524: Johannes Joannis de Mynczenth
1537: Franciscus Werbwcinus	1537: Franciscus Francisci de Verbovicz

Elmondhatjuk tehát, megvolt az a szokás, hogy a fiú az apja nevét kapta a keresztségben, ha nem is olyan mértékben, mint manapság.

A 218. sorszámú név az AC-ban *Emericus Sandrini de Kalunda*. Csak azért közlöm, mert némi támpontot adhat a *Sándor* név kialakulásához. Meg kívánom jegyezni, hogy szülővárosomban Hajdúhadházon van a *Sándornak* egy éppen nem kedveskedő becézett formája, a *Sándri*.

A krakkói magyar bursa regestrumába bejegyzett magyar nevek vizsgálata nagyjában és egészében megerősíti és igazolja az eddigi névtani kutatások eredményeit. Úgy gondolom azonban, hogy hozzá is járul néhány új hasznos adattal ahhoz, hogy a mai magyar névrendszer kialakulásának felderítéséhez

közelebb jussunk. Azért is figyelemre méltó még a R névsora, mert éppen a mai magyar névtípusok kialakulásának időszakát dokumentálja, nagyjából azonos korú és azonos foglalkozású emberek neve alapján.

É. KISS SÁNDOR

Die Namen der Registratur der Krakauer ungarischen „Burse“ (1490—1558)

Der Verfasser untersucht die 830 Namen der Registratur der Krakauer ungarischen „Burse“ von dem Gesichtspunkt der Geschichte der ungarischen Personennamensgebung aus. 814 Namen stammen aus der Zeit zwischen 1490 und 1540, die übrigen 16 Namen aus den Jahren 1557—58.

In der Registratur sind insgesamt zwei aus einem Element bestehende Namen zu finden, in denen das Wort, das das kirchliche Amt bezeichnet (presbiter) als alleinstehende Apposition zum Personennamen hinzugefügt wird. In 28 Fällen kommen das kirchliche Amt des Genannten (rector, canonicus, plebanus, presbiter), und der Name seines Wirkungsorts oder die Bezeichnung seines wissenschaftlichen Grades (baccalareus, magister) und der Name seines Wohnorts als Apposition zu dem Personennamen. Diese Apposition ist aber noch kein Name.

Die riesige Mehrheit der Namen: insgesamt 734 Namen stellen eine solche Gruppe dar, in der der Name des Guts, des Wirkungs- oder Wohnorts als zweites Element zum Personennamen hinzugefügt wird, entweder in verschiedenen lateinischen Varianten oder — in 52 Fällen — ungarisch.

Man könnte annehmen, daß es in dieser Gruppe auch schon erbliche Zunamen zu finden wären, dafür liegt aber kein Beweis vor. Wir haben aber reichlich Beweise dafür, daß dieses ortsbezeichnende Element an die Person des Genannten gebunden ist, es bezeichnet nur den Wohnort es ist nur ein Mittel der genaueren Bestimmung und im heutigen Sinne genommen kann es nicht als Name betrachtet werden. Es wurde erst in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts bzw. im folgenden Jahrhundert zu einem echten Namen.

Unter den aus zwei Elementen bestehenden Namen gibt es 11 Beispiele in denen das zweite Element entweder eine Eigenschaftsbezeichnung oder ein Tiername, ein Volksname oder ein Personenne ist. Einen Teil der diesem Typ angehörenden Namen betrachtend haben wir aber Beweise dafür, daß das zweite Element einen erblichen, vom Vater auf den Sohn übergehenden Zunamen darstellt.

Es gibt in der Registratur 56 Namen, die aus 3 Elementen bestehen und die in verschiedene Typen einzureichen sind. Die Namen, in denen zum Perso-

nennamen als zweites Element die Bezeichnung der engeren Heimat (Stadt, Dorf, Gut) und als drittes die der weiteren Heimat (Komitat, Landteil) hinzugefügt wird, sind eigentlich nur aus einem Element bestehende Namen, da das zweite und dritte Element nur Mittel für die genauere Umschreibung ist.

In allen Typen der aus drei Elementen bestehenden Namen ist das dritte Element entweder eine Ortsbezeichnung mit der Präposition *de* oder ein daraus mit dem Suffix *-us*, *-inus*, *-ensis* gebildetes Eigenschaftswort. Dieses Element bezeichnet immer den wirklichen Wohnort, oder das Gut und ist nicht erblich, daher also kein Name, sondern nur eine der näheren Bestimmung dienende Angabe.

Das zweite Element, das zum Personennamen hinzugefügt wird, kann entweder ein aus einem Ortsnamen gebildetes ungarisches Adjektiv, ein Volksname, eine Berufsbezeichnung oder Eigenschaftsbezeichnung (evt. Tiername) sein, oder aber ein Name von fremder, am häufigsten deutscher Herkunft. Zahlreiche Beweise liegen dafür vor, daß bei einem Teil dieser Namen das zweite Element schon ein wirklicher Zuname ist, den der Genannte vom Vater ererbte hatte und den von ihm auch seine Söhne ererbten.

Die Namen einiger in der Registratur erscheinenden „magnificus“, „egregius“ und „nobilis“ sind in dieser Epoche zumindest zum Teil erbliche Namen, obwohl wir einen endgültigen Beweis nur in zwei Fällen haben.

Unter den Personennamen ist der Name *János* am meisten beliebt. Er ist der Name von 104 Personen — das bedeutet 12,53%. Ihm folgen *Ferenc* (57=6,87%), *Mihály* (50=6,02%), *István* (41=4,94%), *Miklós* (36=4,34%). Häufige Namen sind noch: *György*, *Péter*, *Gergely*, *Benedek*, *Tamás*, *András*, *Pál*, *Balázs*, *Márton*, *Mátyás*, *Imre*, *Máté*, *Lukács*, die alle unter den vorkommenden Namen über 2% Anteil haben. Von den insgesamt vorkommenden 79 Namen erscheinen die letzten 50 Namen alle zusammen 96-mal, das bedeutet 11,56%, also weniger, als der Name *János* allein.

Es existierte schon auch die Sitte, daß der Sohn den Personennamen des Vaters erhielt. In 15 Fällen haben wir Angaben dafür.

S. É. KISS

Ragadványnevek Tiszacsegén

A ragadványnevek összegyűjtésekor több forrásra támaszkodtam. Adatközlőim Kovács Gyula 83 éves parasztgazda, Nagymáté László református lelkész, Papp József 68 éves nyugdíjas távirdamunkás és Szalontai József anyakönyvvezető (egykori kisbíró) voltak. Ezen túl felhasználtam az 1749-től vezetett egyházi matrikulák, a falu legöregebb, 1752 től 1860-ig írott dáriuma, az úrbérrendezés 1773-as névsora, az 1787-ben készült és a Hajdú–Bihar megyei Levéltárban őrzött U.64. jelzetű térképen feltüntetett háztulajdonosok, valamint az 1828-as összeírás adatait. A régebbi időből származó adatok előfordulásának első időpontját a nevek után írt évszámok jelzik. A több, mint kétszáz évre visszamenőleg összegyűjtött ragadványneveket a következőképpen csoportosítottam:

1. Foglalkozás, mesterség után adott (108),
2. jelenlegi vagy előző lakhelyre utaló (51),
3. testi vagy egyéb tulajdonság miatt (50),
4. más személy, szülő, házastárs vezeték- vagy utónevéből létrejött (34),
5. vagyoni, társadalmi, politikai, vallási helyzete miatt (16),
6. gúnyolódó, csúfolódó (44), és
7. ismeretlen okból kapott ragadványnevek (9).

A ragadványnevek közel egyharmada a foglalkozásra, mesterségre utal, amelyek között különösen sok (108-ból 47) a pásztor foglalkozást jelentő vagy az állattartással összefüggő ragadványnév. Ennek a magyarázata abban keresendő, hogy a falu közel 24 ezer holdnyi határában mindig sok állatot tartottak (1895-ben pl. 31 534 db. számos jószágot írtak össze), de a pásztorokodásra alkalom nyílt a közeli Hortobágyon és a környékbeli uradalmakban is.

Az egykori lakhelyre utaló ragadványnevek nagyrésze a XVIII. században keletkezett (51-ből 39 ilyen). Ismeretes, hogy a XVII. század 80-as éveiben a török ellen indított harci cselekmények következtében ennek a tájéknak a lakossága is alaposan megfogyatkozott. Az elpusztult jobbágytelkek benépesítése a XVIII. század első felében indult meg nagyobb arányokban. Az azonos nevűek megkülönböztetése ebben az időben tehát többnyire az eredeti lakóhely szerint

történt. Később azonban ezek a ragadványnevek nagyrészt feledésbe merültek, legfeljebb csak a kezdőbetűi maradtak meg, pl. *Csé* (< *csáti*) Nagy, *Ká* (< *keszi*) Hajdu, *Pé* (< *polgári*) Nagy stb.

A testi vagy egyéb tulajdonság miatt adott ragadványnevek között kevés a régi eredetű (50-ből 10), ma ezekből is mindössze kettő ismert, (*Kis Vígh*, *Máros Nagy*).

A más személy vezeték- vagy utónevéből alakult ragadványnév eseteknél elsősorban a szülők vezeték- és utónevei a gyakoribbak és csak egyetlen olyan eset fordul elő, amikor rokoni kapcsolat nem áll fenn az ilyen jellegű ragadványnév keletkezésénél (*Patóy* Tóth esetében, aki Pathó Lajos birtokán volt cseléd).

Az írásbeli forrásokból vett adatok között csúfolódó ragadványnevet alig találunk (mindössze 5 ilyen van), pedig ezek, mint ahogyan ma is, a régi időben is nagy számban léteztek. Erre utal a múlt század végén már ismert alábbi mondóka is. „*Vóút nekem három szíp vőüm: Butykos Barta, Gerhës Tanka, még Vasagár Barna.*” A csúfnevet senki se szerette s ezért az anyakönyvekbe is csak ritkán jegyezték be.

Az előzőkben csoportosított ragadványneveken túl természetesen vannak olyan nem tartós, hanem csak alkalomszerűen használt jelzők is, mint pl. *alvígési* Tóth, *félvígési* Pap, *kertekési* Nagy, *hatajosi* Szabó. Ilyen a „*gyöttmënt*” vagy a „*matyóy*” jelző is. Az előbbit a faluba újonnan betelepültekre, az utóbbi pedig a katolikus vallásúakra mondják sokszor sértő szándékkal is. A *matyó* elnevezés történeti gyökere a XVIII. századra nyúlik vissza, amikor a szomszédos Egyeket és Polgárt Mária Terezia rekatolizáltatta és a birtokos egri káptalan mindkét helységbe egyúttal matyó telepeseket költöztetett. Az egyébként tiszta református lakosságú Csegére az első katolikusok a múlt század elején e két községből települtek át. Ma azonban a matyó elnevezést függetlenül használják attól, hogy az illető katolikus vallású honnan származik.

Valamilyen cselekedet nyomán keletkezett ragadványnevekhez olykor szólás-mondások is kapcsolódnak, Pl. „*Mëgpërszëlte, mint Barna a baronát.*” (Lásd Baronás Barna Lőrinc adatait.) „*Ugy gerhëlsz, mint Tanka.*” (Lásd Gerhës Tanka János adatait.) Aki köhécsel, arra azt is mondják hogy „*në mondëlkëggy mán!*”. (Mandel Ignác toll és bőrkereskedő volt a faluban, és mindig köhögött, köszörülte a torkát.)

Egy-egy nagylétszámú és összetartó családra használják még a „*had*” jelzőt. Pl. *Kun-had*, *Nagygyörgy-had*, *Nímët-had*.

Foglalkozás, mesterség alapján adott ragadványnevek

Kovács Anitz János (1809). Kovácsmester volt, a család a múlt század közepén elköltözött a faluból.

Gujás Bak Ferenc (1773). A ragadványnév nem öröklődött. *Óvrás* vagy *Mízes Balázs János*. Órásmester volt és méheket is tartott. *Csendőür* Balogh

Antal. Méhkerékről került a faluba, mint csendőr, majd leszerelt és itt nősült meg. *Rívész* Balogh Imre. „*Hosszu idejig vóut a Tiszánál ribíróú.*” *Csikóús* Bana János (1832). Ma ismeretlen ragadványnév. *Gujás* Bana János. „*A Banák sokáig vóutak gujások a Hortobágyon.*” *Halász* Bana József. Régi halász család, utódaik már nem folytatják a mesterséget, de a ragadványnevet viselik. *Halász* Baranyi János (1752). Ismeretlen. *Halász* Bartha András. Őse már a XVIII. században halászattal foglalkozott. András és János ma révész a Tiszánál. *Bába* Bencze Antal. „*A felesége vóut bába, ű még csak otthon főözött, mint egy asszony.*”

Útkaparóú Derzsényi János. A foglalkozása útkaparó. *Kizsbíróú* Derzsényi Mátyás. Kisbíró volt, a fiai nem örökölték a ragadványnevet. *Malmos* Dózsa Albert. A csegei malomban volt mázsáló. *Bóutozs* Dózsa Gyula. Vegyeskereskedése volt a Kossuth utcában. *Távirdász* Dózsa János. A faluból sokan vannak a posta alkalmazásában s ezeket távirdászoknak nevezik. *Kizsbíróú* Dózsa Mihály. Kisbíró volt, gyermekei nem örökölték. *Orsóús* Dózsa Mihály. A fonóasszonyoknak ő csinálta az orsót.

Szabóú Emődi József. Szabómester volt.

Majoros Fábíán Mihály (1809). A Vayak kismajori birtokán szolgált, mint majoros. Utódai nem örökölték a ragadványnevet. *Kaskötőü* Farkas Imre. Kaskötéssel foglalkozik. *Kondás* Farkas Mihály, alias Kondás Kovács (1786). Ismeretlen. *Kondás* Ferge Mihály. Nem öröklődött.

Bacsu Gál János (1773). Ma ismeretlen. *Halász* vagy *Kis Gerőcs* Mihály. Elődjei a XVIII. századig visszamenőleg mind halászok voltak.

Kurátor Hajdu András. A református egyház kurátora volt. *Bornyucsordás* Hajdu Bálint. Nem öröklődött az utódokra. *Káposztacsőűsz* Hajdu György. Utódai nem örökölték. *Csikóús* Hajdu János (1811). Nem öröklődött. *Csizmadia* Hajdu János (1776). Ismeretlen. *Gulyás* Hajdu János (1786). Nem öröklődött. *Juhász* Hajdu János (1773). Ismeretlen ragadványnév. *Lovas* Hajdu János (1773). A múlt században *L. Hajdu* változatban ismert (1863). *Rívész* vagy *eskütt* Hajdu János (1763). Később *R. Hajduként* ismert. *Vasutas* Hajdu Mihály. A MÁV-nál volt pályaoőr. *Kapás* Juhász Sándor. A XVIII. és XIX. században a matrikulákban több zsellér neve után a foglalkozásrovatban a „kapás” foglalkozást tüntették fel. Az ilyen módon keletkezett ragadványnév azonban csak a Juhász-családon maradt rajta olyannyira, hogy a Juhász vezetéknévet gyakran el is hagyják és csak *Kapás Sándor*, *Kapás Lidinek* mondják.

Juhász Kis János (1810). Ismeretlen. *Kondás* Kis György (1781). Nem öröklődött. *Kondás* Kovács Gábor. Öröklődő ragadványnév. *Futurás* Kovács Gábor, másképp „*Futurás Gabri*”. A Futurában volt árukiadó. *Bacsu* Kovács György (1787). A ragadványnevet fia István örökölte, (1828), később azonban ismeretlen. *Számadóú* Kovács Imre. A Hortobágyon volt sokáig számadó. *Csordás* Kovács István (1846). Nem öröklődött. *Juhász* Kovács János (1787). Juhász Kovácsok ma is ismertek. *Égyházfi* Kovács János (1761). Nem örök-

lődött. *Csikóus* Kovács József (1859). Ma élő utóda *Csikós Kovács Imre*. *Gulyás* Kovács István (1859). Nem öröklődött. *Csürhéjs* Kovács László. A falusi csürhét őrizte a legelőn. *Molnár* Kovács Sámuel (1774). A Vayak szárazmalmában volt molnár. *Lámpagyútogatóú* Kun János. A század elején a falu egyetlen, a vasúthoz vezető kikövezett útja mentén petróleum lámpák világítottak s ezeket gyűjtögetta esténként.

Harangozóú Lévay Mihály. „*Ú vout a református harangozóú.*” *Kizsbíróú* Lévay Zsigmond. Apja is kisbíró volt s ezt a családot ma is „*Kizsbíróú Lévajjak-nak* hívják.” *Útkaparóú* vagy *Tollas* Lévay István. Útkaparó volt s most öreg korában is darutollat visel a kalapjánál. *Hadnagy* Losonczy János. Nagyapja a múlt században a mező- és éjjeliőrök (patrolyok) hadnagya volt.

Bacsu Molnár János. Apja juhász ember volt. Ő a csegei tanács Végrehajtó Bizottságának elnöke. *Bikás* Molnár Mihály. A Paptován őrizte a kisújszállási közbirtokosság bikáit.

Papi Nemes Nagy András (1787). A falu református papja volt. *Bacsu* Nagy István (1839). A ragadványnév nem öröklődött. *Bírés* Nagy István (1760). Nem öröklődött. *Csikóus* Nagy István (1759). Utódai nem örökölték a ragadványnevet. *Gulyás* vagy *Póúgári* Nagy János (1763). Utódai a mai „*Pé Nagyok*”. *Juhász* Nagy István (1752). Nem öröklődött a ragadványnév. *Mihisz* Nagy János (1858). A földesúr méhésze volt. *Hámoros* Nagy János (1778). Valószínűleg vashámorban dolgozott. *Miszáros* Nagy János (1888). A falusi mészárszéket bérelte. *Kapás* Nagy József (1774). (Lásd *Kapás Juhász Sándor* adatait.) Ez esetben nem öröklődött az utódokra a ragadványnév. *Sőúris* Nagy György (1761). Az urasági sőrre marhákat őrizte.

Bírés Oláh János (1752). A Vayak bérese volt a Majorban.

Juhász Pap Mihály (1789). Nem öröklődött a ragadványnév. *Kocsis* Pap István (1789). Községi kocsis volt, utódai nem örökölték. *Bírés* Pap János (1761). Nem ismeretes. *Gujás* vagy *Gépés* Pikó János. Gulyás volt a Hortobágyon, majd 1867-ben Aisnitz Jakab özvegyétől megvásárolta a szárazmalmot. Unokájának Sándornak már cséplőgépeje volt. *Bóútos* Pucskok Albert. Vegyeskereskedése volt a Zátonyban. *Gátóúir* Pucskok János. A tiszai gátnál volt gátőr Keszi alatt.

Kocsmáros Remenyik János (1805). A Vayak kocsmáját bérelte. *Csikóus* Rózsa Sándor. A Hortobágyon volt hosszú ideig csikós. *Kopec* Rózsa Sándor. Lovakkal kereskedett „*kopeckedétt*”.

Gujás Simon Gábor. Több, mint egy félévszázadot töltött a Hortobágyon gulyásként. Fiai a mesterséget és a ragadványnevet is örökölték. *Kerülőú* Simon István (1750). Nem ismert ragadványnév. *Rívész* Simon Mihály (1763). A Tiszánál volt révész, ma az „*Er Simon*” változata ismert. *Kizsbíróú* Soltész János. Kisbíró volt a községházánál.

Birkás Szabó Ferenc, másként „*Birkás Ferus*”. Malomtulajdonos volt. A család ragadványneve XVIII. századi keletű. Juhászok, bacsuk voltak és a

környékbeli uradalmakban szolgáltak. A múlt század 80-as éveiben önállósították magukat és azóta a *Bacsu Szabókból Birkás Szabók* lettek. *Csaplár Szabó István* (1770). A Vayak Nagykocsmaparti kocsmájában volt csapos. *Katona Szabó János* (1844). Apja a csegei sóház őrzésére kirendelt katonák egyike volt és a faluba nősült. Utódai a „*Ká Szabók*”. *Csikóus Szabó Márton* (1848). Falusi csikós volt, nem öröklődött a ragadványnév. *Csordás Szabó Márton* (1859). A falu csordása volt. Ma nem ismeretes. *Gujás Szabó Márton* (1761). Utódai is gulyások voltak, a mai „*Gé Szabókkal*” azonosak. *Bába Szalontai Péter* (1810). Anyja volt bábaasszony. Utódai valószínűleg a „*Béhóú Szalontajiak*”. *Csordás Szemán Ferenc* (1846). A pásztor mesterség apáról fiúra szállt. A ma ismert *Gulyás Szemán János* az előbbi dédunokája. *Tojásos Szilágyi Imre*. Tojással kereskedett, utódai is örökölték. *Halász Szilágyi Mihály*. A család férfi tagjai a XVIII. század közepe óta halászok s ragadványnevük is ekkor keletkezett. *Csikóus Szőke János* (1788). Ma nem ismeretes. *Kizsbíróú Szűcs János*. „*Kizsbíróú vóút a kössíkházánál.*”

Juhász Tóth János (1754). A ragadványnév ma is ismert. *Kondás Kis Tóth György* (1782). Ismeretlen. *Bíróú Tóth Mihály* (1808). Nem öröklődött. *Vincellér Tóth György* (1794). A Vayak vincellére volt. *Szűcs Tóth Ferenc* (1786). Szűcsmester volt. *Kocsis Török Pál* (1750). Ő volt a falusi kocsis. *Törvínbíróú Turi Albert*. Törvénybíró volt.

Gátóúr Veres Mihály. Gátór volt a Tizánál. Nem öröklődött. *Csőüdörös Vigh István*. „*A falukertben vóút csőüdörös.*” *Gujás Vigh Mihály* (1773). Ismeretlen. *Juhász Vigh János* (1785). Ma is ismeretes. *Kondás Vigh Imre*. „*Falusi kondás vóút az elsőü háboru előtt.*” *Móynár Vigh András* (1789). A Vayak szárazmalmában volt molnár. *Bírēs Vigh Mihály* (1750). Az uraságnál volt béres. *Susztēr Vigh Mihály*. Mestersége cipész, apját *Vērēs Vigh Mihálynak* ismerik.

Jelenlegi vagy előző lakhelyére utaló ragadványnév

Mádi Dienes Mihály (1770). A Tokaj melletti Mádról jött Csegére. *Nagyúti Dózsa János*. A jelenlegi Fő utcát régen Nagyut néven ismerték s a család itt lakott.

Dorogmaji Emődi János. Dorogmáról költözött Csegére.

Zala Hajdu János (1811). Valószínűleg Zalából került a faluba. *Keszi Hajdu István* (1773). A Borsod megyei Kesziről költöztek Csegére. Ma „*Ká Hajdu*” néven ismert. *Csáti Hajdu János* (1773). A Borsod megyei Mezőcsátról jött a faluba.

Füredi Kis István (1760). Tiszafüredről költöztek Csegére. *Szőülőüsi Kis Mihály* (1773). Előző lakhelye Tizzaszőlős volt. *Őürsi Kis István* (1757). Tiszaörsről jött Csegére. *Cserepēsi Kota János*. Cserepes tanyán volt konvenció cseléd. *Csáti Kovács Ferenc* (1787). A család Mezőcsátról került a faluba.

Keszi Kovács Ferenc (1756). Armalista és a Vayak tiszttartója volt. Valószínűleg Tiszakeszről költözött a faluba.

Majoros Lajos István (1750). A Vayak majorjában lakott kint, mint konvenció cseléd.

Tarjányi Molnár János (1897). Tiszatarján lehetett előző lakhelyük.

Dédési Nagy Anna (1772). A Heves megyei Dédesről költözött a faluba.

Máji Nagy István (1760). A Borsod megyei Májiból került a faluba.

Poroszlai Nagy István (1770). Poroszló volt előző lakhelye.

Póugári Nagy János. A XVIII. század elején akkor költöztek falunkba, amikor Polgár hajdú kiváltsága megszűnt s az egri káptalan ismét birtokba vette. Ekkor több család költözött a liberális érzelmű Vayak csegei birtokára.

Szalontaji Nagy János (1787). A Bihar megyei Nagyszalontáról költöztek falunkba.

Szőllősi Nagy János (1787). Előző lakhelyük Tiszaszőlős volt.

Ujvárosi Nagy János (1750). Balmazújvárosról jött Csegére.

Tőüti Nagy József. A tiszai gát mellett lakott, mint gátőr.

Csáti Nagy (1750). Mezőcsátról költözött a faluba. Utódai a „*Csé Nagyok*”

Csengeri Nagy Mihály (1787). Előző lakhelyük, Csenger után kapták a ragadványnevet. Ma ismeretlen.

Füredi Nagy Mihály (1776). Tiszafüred volt előző lakhelye.

Keszi Oláh István (1787). Tiszakeszről jött Csegére.

Póugári Oláh Mihály. (Lásd a póugári Nagy Jánossal kapcsolatos megjegyzéseket.) Utódai a „*Pé Oláhok*”.

Csáti Papp Mihály (1787). Mezőcsátról került a faluba.

Csengeri Pap István (1757). Csenger volt előző lakhelye.

Hataj Pap István (1787). A Hataj-szálon lakott, mely rész a Hataj patakról kapta a nevét.

Amerikás Pikó Imre. A két világháború között az Észak-amerikai Egyesült Államokban járt szerencsét próbálni.

Keszi Szabó András (1750). Utódai nem örökölték.

Átányi Szabó István (1758). Ma ismeretlen ragadványnevén.

Őüirsi Szabó István (1774). Tiszaörs volt előző lakhelye.

Kismajorosi Szabó János. A Kismajorban volt konvenció cseléd.

Nagyútsi Szabó János. A Nagyúton, a jelenlegi Fő utcán lakik.

Ujvárosi Szabó János (1847). Balmazújvárosról jött a faluba.

Csáti Tóth János (1773). Mezőcsát volt előző lakhelye.

Dorogmaji Tóth István (1787). Utódai a „*Dé Tóthok*” voltak.

Kerti Tóth István (1787). A Kertek első lakója volt.

Fehértóúji Tóth István (1776). Fehértóról költözött Csegére.

Ladányi Tóth György (1798). Püspökladányból jött a faluba.

Majorbeli Tóth János (1754). A Vayak majorjában cseléd volt.

Polyé vagy Poë Tóth Mihály. A család a török kiűzését követően valamely szlovák közösségből került a faluba.

Ragadványnevük mező, mezőséget jelent. A család minden férfi tagja a mai napig pásztor, mégpedig juhász volt.

Szalontai Tóth György (1751). A család Nagyszalontáról jött a faluba.

Szlovenszki Tóth János (1831). Mészáros volt s valószínűleg szlovák lakta területről költözött a faluba, de onnan

tovább ment néhány év múlva. *Szöülőüsi* Tóth Mihály (1813). Előző lakhelye Tiszaszőlős.

Csengeri Vigh János. Csengerből jött Csegére. *Paptovasi* Vigh Mihály. Elszegényedett nemesi család. A múlt század végén a Paptovánál volt kerülő. Utódai a „*Pé Vígék*”.

Csengeri Zagyva János (1813). A család valószínűleg Csengerből költözött Csegére. Ma nem ismert név. *Keszi* Zagyva János (1819). Tiszakeszi lehetett a család előző lakhelye.

Testi és egyéb tulajdonság miatt kapott ragadványnevek

Nagyórru Baja Imre. Nagy orra volt. *Vörös* Baja Imre. „*Ű is, még az apja is piros, vörös emberek vóútak.*” *Nagy* Balogh András. „*Nagy dërik embër vóútt, a fija is az.*” *Siket* Balogh István. „*Mán fijatalon mëgsiketült, azír híjják siketnek.*” *Dadri* Balogh Sándor. „*Mindik hadart, a beszíggýit csak nehezen lehetëtt mëgërteni.*” *Nagybajuszu* Balogh Sándor. „*Szíp nagybajusza van.*” *Nagy* Bana Mihály. „*A fijait is Nagybanáknak híjják, pedig azok mán nincsennek olyan nagyok, mint az apjok vóútt.*” *Kis* Barna István. Kis termetű ember. *Kis* Butor Mihály. „*Kis szütyőü embër.*” (A kicsi emberekre szokták még mondani: „*anynyi, hogy ëty szütyőübe belefërne*”.)

Füstös Dózsa János. „*Fekete, füstös embër.*”

Kis vagy *mestër* Ferge József. Fia is örökölte a ragadványnevet.

Féllábu Gerőcs Mihály. Az első világháborúban veszítette el a fél lábát.

Kis Juhász Imre. Kis termetű ember.

Nagyórru Kovács István. Nagy orra van. *Siket* Kovács István. „*Erőüsen rëst vóútt a filire.*” *Kis* Kovács József. Kis termetű ember. *Nagy* Kovács József. Magas ember. *Tarkás* Kovács Mihály (1784). Valószínűleg májfoltos volt.

Kis Lévay András. Kicsi ember. *Nagy* Losonczy József. Magas ember volt.

Vak Nagy György. Az egyik szemére vak volt. Ezt a családot egyébként „*Nagygyörgy-hadnak*” is nevezték, mert „*ëty hadra valóü fiju vóútt a családban.*” Valószínűbb azonban, hogy a XVIII. században a palóc vidékről költözött a család a faluba, ahol a had, mint családszervezeti forma ma is létezik. *Csonka* Nagy Mihály (1764). Öröklődött. *Kankós* Nagy Péter (1789). Nem öröklődött.

Nagy Oláh János, másként *Sőüiris* Nagy Oláh (1830). Nem ismert.

Félkezü Papp János. Az első világháborúban veszítette el az egyik kezét.

Füstös Simon Mihály. Fekete ember volt. *Nagyállu* Simon Mihály. „*Előüire ugróü nagy álla vóútt.*” *Kis* Soltész János. Kis termetű ember.

Botló Szabó István (1778). Nem öröklődött. *Ősz* Szalontai Péter (1787). Valószínűleg haja színe miatt kapta a ragadványnevet. Nem öröklődött. *Kis* Szemán József, másként „*Ká Szëmán*”. „*Ű vóútt a dorogmaji pap, mert annyit tudott prézsmítálni, mintha pap létë vóúna.*” *Csonkafilü* Szilágyi Ferenc. „*A veji-vel összeveszett, oszt az lëharapta a filit.*” *Gugás* Szilágyi János. Nagy golyvája

volt. *Kis Szilágyi János*. Kis termetű ember. *Nagybajusszu Szilágyi János*. Nagy bajusza volt. *Kis Szűcs János*. Kis termete miatt kapta a ragadványnevet. *Nagy Szűcs János*. Magas ember.

Gerhős Tanka János. „*Mindíg gerhült*”, köhécselt. *Kis Tóth György* (1787). *Magos B. Tóth György* (1777). *Dallos Tóth István* (1778). *Kisfilü* vagy *eskütt* Turi Péter. „*Kis filei vóutak, mint az egernek, még eskütt is vóut, ezír hun így hitták, hun úgy.*”

Bőüddör Vigh János. „*Nagy darab, olyan bőüddör embër.*” *Siket Vigh József*. Nagyothalló ember. *Kis Vigh Mihály* (1850). A ragadványnevet a család azóta is viseli, függetlenül attól, hogy milyen termetűek. *Nagy Vigh Mihály*. Magas ember volt. *Szöke Veres András* (1776). *Pöszi Vigh Mihály*. „*Pöszén, sejpitül beszil.*” *Sete Vigh Mihály*. Balkezes ember. Öröklődő ragadványnév, másként „*Es Vigh Mihály*”. *Vörös Vigh Mihály*. „*Nagy vörös embër.*”

Más személy, szülő, házastárs vezeték- vagy utónevéből keletkezett ragadványnév

Kisrózsa Barna Sándor. A felesége *Kis Róza*. — *Szőür Dózsa Margit*, másként „*Szöür Margit*”. Őse valószínűleg azonos *Ször Mihállal* (1776). — *Jakus Ferge József*. Az anyja *Jakus Margit* volt. — *Lisztkaji Juhász István* (1832). *Lisztkai József* veje volt. *Baracc Juhász Mihály*. *Baracc Mihály* ismert 1800-ban, valószínűleg tőle eredő a ragadványnév. — *Varga Kovács András* (1772). Felesége *Varga Juliánna* volt. *Kányási Kovács Ferenc*. „*Kányási jány vóut az annya.*” *Marci Kovács Sándor*. „*Apja Kovács Marci vóut.*” — *Samu Nagy György* (1781). *Nagy Sámuel* volt az apja. *Daku Nagy Imre*. „*Az annya Daku jány vóut.*” *Salamon Nagy István* (1793). *Mihály Nagy István* (1814). Apja *Mihály* volt. *Varró Nagy József*. Anyja *Varró leány* volt. *Miklós Nagy Mihály* (1787). Apja *Miklós* volt. *Kálmán Nagy Sándor*, másként „*Ká Nagy*”. Felesége *Kálmán leány*. — *Kóuti Szabó András* (1779). Anyja *Kóti Mária* volt.

Vajda Szabó Erzsébet (1808). *Pál Szabó Mihály*. Apja *Szabó Pál* volt. *Pětërnák Szabó Bálint*. A felesége *Peternák leány* volt. *Kucug Szücs Mihály* (1783). Anyja *Kuczug Sára* volt. *Tóubjás Jakab Márton* (1786). Apja *Tóbiás Jakab* volt. Később a matrikulákban a *Jakab* név lemaradt. *Peti Tóth András*. Anyja *Peti leány* volt. *Balázs Tóth Antal*. Apja *Bundzsír Tóth Balázs*. *Csontos Tóth András* (1773). Felesége *Csontos György leánya* volt. A „*Csontos Tóutok*” ma is ismertek a faluban. *Baracc Tóth János*. Nevelőapja *Baracc Juhász Mihály* volt. *Márton Tóth János* (1814). Apja *Márton* nevű volt. *Patóu Tóth József*. *Pathó Lajos* alsórétesi tanyáján volt cseléd. *Snájder Tóth József*. *Schneider* nevű volt a nagyanyja. *Szűcs Tóth József* (1822). Felesége *Szűcs Sára*. *Lőrinc Tóth Margit*, másként „*Lőrinc Margit*”. Apja *Lőrinc* volt. — *Vig Lesi*, más-

ként *Lesi Víg János* (1828). Később a két vezetéknev egybeolvadt és a család *Viglesi* néven szerepel a továbbiakban. *Pikóú Víg János*. „*Pikóú jányt vett el feleségül*”. *Regőüci Víg Mihály*. Felesége *Regőczi* leány. *Fazekas Víg Mihály* (1849). Mostohaapja *Fazekas György* volt.

Vagyoni, társadalmi, politikai, vallási helyzete alapján kapta a ragadványnevet

Cigány Balogh Aladár. *Cocilista Balogh Sándor*. A Tanácsköztársaság idején direktóriumi tag volt, 1945 után pedig a Nemzeti Bizottság elnöke lett. *Cigány Botos Imre* (1787). — *Disznóús Horváth cigány* (1760). *Cigány Horváth György* (1787). — *Hivőü Kota Mihály*. A Jehovista szektához tartozik. *Pízés Kóti Mihály*. „*A ládafijába gyűjtötte a píst és ha éhen halt vóna sē köütött vóna belőle. Még beteksége idejin is csak a kisházba feküt lē, oszt amikor monták neki, hogy mír nem mēgy a natyházba, akkor aszt monta, hogy csak nem fekszek ki az uccára*”. A díszes nagyszobát mindig az utca felől építik. *Gazda* vagy *kulák Kovács Gyula*. 80 hold földje volt. *Hivőü Kovács Sándor*. „*A felesége a hivőü, de ütet is uty híjják*.” — *Ó Hitü Pap Ferenc* (1835). — *Cocilista Simon János*. 1919-ben direktóriumi tag volt. *Gazda Simon Mátyás*. 100 hold földje volt. — *Bibliás Szabó János*, másként „*Bibliás Szabók*.” Az öregapjuk mindig a bibliát olvasta. *Rab Szabó Márton* (1768). Lopásért be volt csukva. Utódai is örökölték. *Kincses* vagy *kocsmáros Szalontai János*. „*Ugy mongyák, hogy amikor kocsmája vóüt, megszált nála egy embēr, aki sok kincset hordott magánál, oszt azt megszerēzte. Azír lett gazdag embēr*.” — *Jehova Zagyva János*. A Jehovista szektához tartozik.

Csúfolódó ragadványnevek

Pujka Bana Gábor, másként „*Pujka Gabri*”. Gyerekkorában „*mindig csüngött a taknya, mint a pujkának*”. *Rütyőü Bana Gábor*. „*Össze-vissza beszélő, értetlen embēr vóüt*”. *Lajbis Bana Imre*. Az előbbi apja. Mindig lajbiba járt, melyen ezüst gombok voltak. *Baronás Barna Lőrinc*. „*Gajbul kiszített baronája nagy vóüt, oszt, hogy kisebb lēgyen, szalmát rakott rá, hogy egy kicsit megcsapassa, de bizony az elígett. Azóta is mongyák, ha valami nem sikerül: mēkpērzselte, mint Barna a baronát*.” *Vasagár Barna Sándor*. „*Sovány vóüt, mēg a bür is rá vóüt sülve, oszt ugy nízēt ki, mint egy vasagár*.” *Butykos Bartha János*. Nagyon szerette a pálinkát, amit régen kőbutykosból ittak. Örökölte fia is a ragadványnevet. *Fafilü Butor Mihály*. „*Nagy lécschapóu file van*”. — *Kutya Dózsa János*. „*Ojan nagyindulatu, kutya embēr vóüt, hogy amikor a lovai nem indították eccerre a szekeret, akkor a vasvillával agyonütötte őket*.” — *Kulibi Hajdu András*. „*Gyēnge elmijü embēr vóüt, oszt amikor mēgkérdeztik tülle,*

hogy mit ettél, a krumpli helyett kulibit mondott.” Pinu Hajdu Imre. Iskolás gyermek volt és a társaitól kapta a ragadványnevet. Kása Hajdu József. „Mindik kását ettek, mert másra nem futotta a sok gyerek miatt.” — Cupor Kovács Albert vagy másként „Cupor Berti”. Kicsi korában csupor helyett „cuprot” mondott. Testvéreire is ráragasztották a nevet. Muszka Kovács József. 1849-ben a cári orosz seregből maradt a faluban és a magyaros Kovács József nevet vette fel (1876). Utódait ma is „muszka” névvel illetik. Tyukszar Kovács Margit. Finomkodó, aki még a tyukszart is „tyukizének” mondta. Lármás Kovács Mártonné. „Veszekedőüs, pèrlekedőü asszony vóüt.” Szütyü Kovács János. „A szütyőüt szütyünek monta.” Zsidóü vagy másként Kovács Miska (1811). Tekergetőüs Kun József. Csipőficamos ember volt és a derekát tekergette amikor járt. — Kapa Mihály Vencel, másként „Kapa Vencel.” A testvére gyermekkorában nem tudott jól beszélni és ha feldühösítették akkor csak annyit tudott kimondani, hogy „kapa-ë-ë, kapa-ë-ë.” A család minden tagja viseli a ragadványnevet. Hagyma Molnár József (1844). Nem öröklődött. — Mákos Nagy István (1773). Ma is ismert család, „Mákos Margit, Mákos Feri”. Bibic Nagy Mihály. A Bíbic-parton laktak. — Cugi Oláh Gábor. Ismeretlen eredetű csúfolódó név. Gurdíny Oláh Mihály. „Nem vóüt jóü gazda, mert a vetíse mindig gurdínyos vóüt, még a beszígyge is mindig olyan szuróús vóüt, mint a gurdíny.” — Bürkös, másként Bé Papp János. A Tiszaszélen laktak és a házuk körül sok bürök termett. — Lutyu Simon Albert. „A Lutyu fijuk otthon mindig segítettek az anyuknak sütni, főzni, takarítani, oszt azír kapták a nevet.” Hihihí Simon István. Mosolygó, nevetős ember. Kajzër Simon József. „Azt a szót hajtogatta mindig, hogy kajzër, kajzër, oszt rajtamaradt.” Tökös Simon József. „Sérve vóüt, oszt láccott neki nagyon.” — Nyézsnyám Szabó István, leánya „Nyézsnyám Észtër”. Ha valamit nem értett, akkor csak azt mondta: nyézsnyám. Az első világháborúban az orosz fronton volt és ott ragadt rá ez a szó. — Szőürmóyc Szabó János (1772). Ma is mondják a mogorva emberre Csegén, hogy „szőrmóc”. Nosza Szalontai Sándor, másként „az öreg Nosza”. Szavajárása volt, hogy nosza. Slambuc Széles János. Mindig slambucot evett volna, Héjja Szemán Imre. „Héjja szemüek vóütak”. Bögöly Szilágyi Sándor. Kidülledő szemei voltak, mint a bögölynek. Puszu Szilágyi Imre másként „Puszu Imre”. Gyerekkorában a pucut „puszunak” mondta. Muszka, vagy kismuszka Jóska. Szűcs József kapta ezt a ragadványnevet, akinek dédapja volt az előbbieken említett Muszka Kovács József. — Bundzsír Tóth Balázs. „Nagy kerek fejü embër vóüt, a fijai is örököltik a nevet.” Pille Tóth Eszter, másként „Pille Észtër”. Ismeretlen eredetű csúfolódó név. Girín Tóth Imre. „Az iskolában mindig büdös vóüt körülötte.” Görösös Tóth Mihály. Ismeretlen okok miatt kapta a ragadványnevet. Bërëtvás Tóth Zsuzsi, másként „Bërëtvás Zsuzsi néni”. Az ura nyakát beretvával akarta elvágni. Matyër Tóth István, másként „Matyër Pista, Matyër Lidi”. Ismeretlen eredetű ragadványnév. Fikás Turi

József. Gyerekkorában mindig taknyos volt. *Csikari Vigh Ferenc.* „*Zsugori vóút, oszt a borábul azír nem kínált még sënkit, hogy ahogy ű mondta, még në árcson valakinek.*” *Kolompír Zagya József.* „*Iszákos embër vóút, oszt az óra olyan lét, mint egy kolompír.*”

Ismeretlen eredetű ragadványnevek

Ráveri Hajdu István, másként „*Ráveri Pista.*” *Béhóú Kis József.* „*Béhóú Jóúskának*” is mondják. *Kaffán Kovács Dezső,* másként „*Kaffán Dezső.*” *Csëndi Kovács Mihály.* Talán a csengeri Kovácsok utóda lehet. *Boszor Nagy Zsófia* vagy „*Boszor Zsófi néni.*” *Rotyész* vagy *rotyáré Papp Mihály.* *Purpuly Simon János.* *Béhóú Szalontai József.* *Tiri Tóth Márton.*

PAPP JÓZSEF

Surnames in Tiszacsege village (Hungary)

Tiszacsege is a village in the Polgár-district of Hajdú-Bihar County built near the river Tisza. The number of inhabitants in the village is 7,000. It is a widespread custom in this village to give surnames (by-names, nicknames) in addition to the official surname. The author of this paper has collected not only the names encountered in present-day life, but those found in the texts of ecclesiastical registers, diaries, lists of taxpayers as well. Thus he extended the chronology of his work well over 200 years; this collection of data also allows of an historical investigation of surnames (a study of their origin, transfer, etc.)

The purpose of this paper is to give a classification of present day and old surnames (by names) in Tiszacsege and explain their origin. The author classifies them into the following groups:

1. Surnames (by-names) given through profession, trade (108 names).
2. Surnames referring to present or former place of residence (51 names).
3. Surnames given on the basis of some physical characteristic feature or some other quality (50 names).
4. Surnames formed from the surname or Christian name of some other persons, e.g. parents, husband or wife, etc. (34 names).
5. Surnames given through social, political, ecclesiastical position or property status (16 names).
6. Mocking, derisive nicknames (44 names).
7. Other names whose origin is not known (9 names). Te grouping of the various types of names also allows of a statistical, numerical evaluation of the data.

J. PAPP

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

(I. rész: 1—192. térkép. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: Benkő Loránd, Deme László, Imre Samu, Kálmán Béla, Kázmér Miklós, Keresztes Kálmán, Lőrincze Lajos, Végh József. A munkálatok során közreműködtek: Balogh Lajos, Farkas Vilmos, S. Meggyes Klára, Szépe György. A munkaközösség elnöke Bárczi Géza. Szerkesztette Deme László és Imre Samu. — Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó.)

1. Több mint nyolc évtizeddel az első, Wenker-féle nyelvatlasz után, 1968-ban végre a magyar nyelvjárástudomány is eljutott első általános, nemzeti nyelvatlaszunk publikációjának megindulásához. Ijesztően nagy késés. Magyarázata persze meglenne: kötetre menő tudománytörténeti, sőt társadalomtörténeti fejtegetés kellene hozzá. Hiszen a magyar nyelvjáráskutatás a XIX. században az európai fejlődés élvonalában haladt. Nemcsak a Tudományos Gyűjtemény híres nyelvjárásmonográfiái és közlései jelzik ezt, hanem az 1838-as Tájszótár, a század második felében meginduló nyelvészeti folyóiratok népnyelvi rovatai, Simonyi, Balassa munkássága, a Szinnyei-féle hatalmas, máig is elsődleges forrásnak számító tájszótár, és sok más mű.

A nyelvöldrajzi gondolat is korán gyökeret vert nálunk. Hiszen Balassa József alig négy-öt évvel Wenker atlasza után úgy gyűjtötte össze nyelvjárási kézikönyvéhez anyaga javát, hogy kérdőíveket töltetett ki tanítványaival, falusi tanítókkal, papokkal szinte az ország minden részéről. Horger Antal századunk első éveiben, a Gilliéron féle első igazi tudományos atlással egy időben eredményesen kísérletezett nyelvjárasterületek izoglosszás, térképen szemléltetett elhatárolásával. Csúry Bálint az 1920-as évek végén hasonló módon szemléltette a szamosháti, tiszaháti és ugoccai nyelvjárások érintkezéseit. Stb.

A harmincas évek óta számos regionális és egy-két országos atlaszterv is született, de legtöbbjük nem jutott túl a terepmunka elkezdésén vagy a mutatónyelvi lapokon. Így máig is csupán egy-két egészében valóra váltott kisebb at-

laszunk van. Ennek részben oka, részben következménye, hogy nyelvtudományunkban nem tudott megizmosodni a nyelvöldrajzi kutatás. Nincs atlaszkultúránk: szinte még a meglevő térképezett anyag sem forog közkézen: a szakirodalomban alig idézik őket, s csak igen ritkán használják fel tanulságaikat a dialektológiai vagy egyéb vizsgálatokban.

Vajon mindez azt jelenti-e, hogy napjainkban a nyelvátlasz már nem időszerű, nem korszerű tudományos műfaj? Talán a mai nyelvtudomány számára semmit se tudna mondani az a nyelvi tényanyag, amelyet a nyelvátlaszok kínálnak? — Bizonyára nem erről van szó. Egy-egy tudományos szakterület irodalmának el kell érnie egy bizonyos kritikus nagyságot, hogy önálló mozgásba lendüljön. Nyelvöldrajzunkban eddig ez nemigen volt meg. Talán éppen az országos nyelvátlasz adja meg majd ezt a lendületet. Arra is gondolhatunk, hogy nyelvtudományunk frontvonalai az utóbbi évtizedekben másfelé húzódtak: kutatóink figyelmét és energiáját más területek és feladatok kötötték le. A felszabadulás után a hagyományos történeti, leíró és alkalmazott nyelvészeti diszciplínák terén imponáló eredmények, hézagpótló művek születtek. Tudományos terveinkből nem maradt ugyan ki a nyelvöldrajz sem, de — a terepmunka természetéből eredően — az országos nyelvátlasz munkálatai igényelték a leghosszabb időt.

Meggyőződésünk, hogy a nyelvöldrajz, s a nyelvátlasz, mint műfaj ma sem veszítette el jelentőségét és időszerűségét. A nemzeti és általános dialektológián túl mind a hagyományos, mind a strukturális nyelvkutatás számára nagy értékű új, friss vizsgálati anyagot, illetőleg tanulságokat kínál: olyan forrás, amelyből „élő vizet” meríthet magának bármilyen nyelvtudományi irányzat kutatója. (Hogy az ún. modern irányzatok számára is új lehetőségeket kínál a nyelvöldrajz, azt jól mutatja néhány újabb ilyen jellegű tanulmány. Vö. pl. SZÉPE GYÖRGY: Néhány, a szinkron dialektológiával összefüggő kérdésről. MNyj. VII, 45—57; HUTTERER MIKLÓS: Nyelvöldrajz és dialektológia. Telegdi Zs. szerk. Ált. ny. tan. I, 143—59; stb.)

2. Elfogadva, hogy a nyelvátlasz ma is korszerű, hasznos és szükséges nyelvészeti műfaj, mindjárt egy sor egyéb kérdés ötlük elénk: Első: lehetséges-e ma nyelvátlaszt készíteni, illetőleg milyen lehetséges? Közhely, hogy nyelvjárásaink fejlődésük utolsó, egyre gyorsulva változó szakaszát éljük. Ennek megvan a jelentősége az atlasz jelenség-listájának, kérdőívének, kutatópont-hálózatának, közlési technikájának kidolgozásában egyaránt. Még alapvetőbbnek érezzük azonban annak eldöntését, mennyire átfogóan tükrözze az atlasz a társadalom nyelvhasználatát. A generációs eltérések a művelődési és civilizációs különbségek miatt olyan jelentősek lehetnek, hogy emiatt sokan csak a legöregebb korosztály nyelvét tekintik igazán nyelvjárásinak. A középső, de különösen a fiatal generáció bevonása a kérdezettek sorába köznyelvi adatok tömegét eredményezheti. Ez ugyan jellemző lehet a közösség általános nyelvhasználatára, de az atlasz térképlapjait esetleg áttekinthetetlenül kuszálttá változtat-

hatja, ahol a valódi nyelvjárási jelenségek csak a köznyelvi szupersztrátum alól tűnnek elő, vagy diglosszia elemeiként vannak jelen. Aligha lehet véletlen, hogy hasonló okokból sok nyelvjárási atlasz és hangszalagarchívum, illetőleg néprajzi atlasz csak az idős generációból válogatja adatközlőit, még akkor is, ha ezzel mintegy 40—60 évvel ezelőtti állapotot kodifikál.

Ilyen és hasonló kérdésekről, az atlasz célkitűzéseiről, eljárásairól, munkálatainak történetéről, menetéről, szerkesztési elveiről, technikájáról szívesen tájékozódna az olvasó, mielőtt a térképlapok olvasásába belemerül. Sajnáljuk, hogy ezúttal erről le kell mondanunk. Igaz, a hazai szakemberek előtt nem ismeretlenek azok a híradások, amelyek a munkálatok menetéről megjelentek (évkönyvünk is többször adott helyt ilyeneknek: MNyj. I, 145—55; II, 182; III, 191—3), illetőleg az az informatív kötet, amely Bárczi Géza szerkesztésében az atlasz különböző kérdéseiről tájékoztatott (A magyar nyelvatlasz munkamódszere. Bp., 1955). Mindezek azonban még a tervezés, alakulás fázisában mutatják az atlaszt, és nem pótolhatják a megjelent forma megoldásainak indoklását, arról nem is beszélve, hogy nem tartalmazhatják a szerkesztés szakaszának problémáit.

Mindezt természetesen az atlasz szerzői, szerkesztői is jól tudják, és ennek megfelelően már készítik is azt a tanulmánykötetet, mely minden szükséges információt tartalmazni fog. Remélhetjük tehát, hogy hiányérzetünk ilyen módon rövidesen megszűnik majd.

3. A fentiekből következik, hogy az atlasz a térképlapok előtt csak nagyon kevés, az alapvető tájékozódáshoz elengedhetetlen utalást tartalmaz. Így közli az adott kötet, az ún. I. rész címszavainak betűrendes jegyzékét, a térképlapok számára való utalással (4. oldal). Itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy kívánatos lenne összeállítani az egyes lapokon található teljes szóanyag listáját is valamilyen formában — talán az atlasz zárókötetében —, hiszen némely szótérképen több tucat lexikálisan eltérő adatváltozat fordul elő, s ezek „leltározása” nagy hasznára lehetne a nyelvjárási szókincskutatásnak.

A jelzések magyarázata (Explication des signes) magyar és francia nyelven található meg összesen két oldalon (5—6), rendkívül tömören, de nagyon világosan. A hangjelölések mellett kitér a térképlapok fejlécében használt jelzésekre, valamint a kutatópontok számjele mellé írt nyelvi adatok társadalmi értékelésében alkalmazott nem fonetikai jelzésekre is. Ezután a kutatópontok jegyzéke következik, előbb a hálózati betű—szám rendjében (7—8), majd a községek betűrendje szerint (9—10). A kutatópontokat lokalizálva is megtaláljuk két térképlapon: egyik a szótérképek hálózatbeosztásában fekete színű nyomással, a másik színes térképen a külföldi kutatópontok elhelyezkedését is lokalizálva ábrázolja a kutatópont-listát, részletesebb hegy- és vízrajzi háttérrel. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk: kár, hogy a szótérképekre az országhatáron belül csak a Duna és a Tisza vonala, meg a Balaton kontúrja került rá, más, kisebb folyóé nem. Az egyes lapok szövegében gyakran találunk ilyenféle álta-

lános eligazítást: „A Zagyva—Tisza—Körös vonalától északkeletre...” (6. térkép); „Somogy és Baranya megye egy részében...” (33. térk.), stb., de sem a Zagyva, sem a Körös, sem az említett megyék határvonala nem szerepel a szóban forgó lapon, s ez még az itthoni olvasó munkáját is megnehezíti, nem beszélve a külföldiekről. Ugyanakkor persze tudjuk, hogy a folyók vagy köz-igazgatási határvonalak jelzése rendkívüli módon megnehezítette volna az egyes kutatópontok mellé való adatbeírást. — Sajnos, az említett két térképlapon arra sincs utalás, hogy mely kutatópontokon kérdezték ki mindkét kérdőívet, s melyeken csak az egyiket.

4. Az atlasz első részét képező 192 térképlap egy $33,5 \times 49$ cm belső méretű, vászonborítású, erős kartondobozban található. Az egyes lapok tükörmérete ennek megfelelően $31,5 \times 46$ cm. Ha a térképezendő adatok száma vagy terjedelme megkívánta, kétszeres méretű, felébe túrt lapokat is alkalmaztak a szerkesztők; ezek tükörmérete $41,5 \times 62$ cm.

Az egyes lapok bal felső sarkában található a fejléc vagy téma. Ez tartalmazza a térképlap sorszámát, a címszót és annak francia megfelelőjét, a tematikai alapjelleg jelzését (*lex.* = szóföldrajzi; *fon.* = hangtani; *morf.* = alaktani); valamint a címszó kérdőívetbeli sorszámát, és a begyűjtéshez alkalmazott kérdés szövegét. Olykor rajz is szerepel itt, ami igen hasznos a fogalom azonosítása szempontjából. Kár, hogy az esetek többségében nem éltek evvel a lehetőséggel, pedig a gyűjtéshez használtak rajzot, mint a kérdés után jelzik is.

A térképlapokon az országhatár kontúrvonalán kívül, a természetes elhelyezkedést szimbolizálva találjuk meg a szomszédos államok magyarlakta területein készült felvételek anyagát: az északi oldalon a 26 csehszlovákiai, az északkeleti sarokban a 4 Szovjetunió-beli, a délkeleti sarokban a 22 romániai, a déli oldalon, illetőleg a délnyugati sarokban a 12 jugoszláviai, és a nyugati szélén a 4 ausztriai kutatópontról gyűjtött adatokat. A lapok keleti oldalán külön keretbe kerülnek a „Megjegyzések”, amelyek a fejrészhez és az egyes kutatópontokhoz tartozó tudnivalókat, meg a helyszűke miatt lemaradt adatokat tartalmazzák. Ha a laphoz sok megjegyzés tartozik, egy részük a térkép hátlapjára kerül. Fontos megjegyezni, hogy ezek a megjegyzések nem kommentálják a térkép adatait, nem kívánnak levonni semmiféle tanulságot, hanem abból a feltétlenül helyes elvből kiindulva, hogy az atlasz adattár, csak az egyes adatok valós értékére, a kért fogalom és a kapott szóalak kapcsolatára, illetőleg az adat hangalakjára és szociális érvényére nézve nyilatkoznak.

Az említett általános információk híján nem tudjuk meg, hogy a szerkesztők milyen alapelv szerint válogatták össze az első kötet címszóanyagát. Az világos, hogy nem a kérdőívek rendjében haladtak, mivel a lapok közt találunk az első és a második kérdőív anyagából valókat is. (Ez azért lényeges mozzanat, mert tudvalevő, hogy a két kérdőív hálózatának sűrűsége eltérő, így a szólapok egy részére 327 hazai és 68 külső kutatópontról vannak adatok, más részére viszont csak kb. ennek feléről.) Nem lehetett alapszempont a tematikus jelleg

sem mivel a 192 térképlap közül — a fejlécek jelzése szerint — 172 szöföldrajzi 14 hangtani és 6 alaktani. (Érdekes megjegyezni, hogy a mű egyik külföldi ismertetése hiányolja a jelentéstani témák felvételét. Valójában a lapok között több ilyen jellegű, vagy ilyen oldalról is felhasználható van, ha ez nincs is külön jelezve.) A címszók áttekintéséből mégis kitetszik, hogy a szerkesztők elsődlegesen a falusi életvitel tematikus kereteibe, fogalmi körébe vágó kifejezéseket gyűjtötték e kötetbe: természetett mezei és kerti növények, gyomnövények, gyümölcsfák, erdei fák; mezőgazdasági munkák.

5. Jellegét tekintve atlaszunk nemzeti, általános nyelvatlasz, tehát az egész nyelvterületre kiterjedő kutatóponthálózattal rendelkezik, és a nyelv egész rendszerére tekint a vizsgálat alá vont jelenségek terén. Így túllép a klasszikus, szöföldrajzi atlaszok gyakorlatán. Ugyanakkor azonban azt is tudjuk, hogy mondattani jelenségeket aligha sikerül majd rögzítenie, a gyűjtés technikájából eredően.

Adatközlési módszerére nézve a szemléltetés nélküli adatbeíró atlaszok sorába tartozik. Vitathatatlan, hogy evvel az eljárással lehet a leggazdagabb, visszakereshető és ellenőrizhető adattárat összeállítani, amelyből némi fáradtsággal bárki készíthet magának bármilyen szempontú áttekintő vázlatokat vagy összesítéseket. Ezért eljárását helyeseljük, még akkor is, ha a gyors áttekintést, az egy pillantásban való tájékozódást nem teszi lehetővé.

Nagy értéknek tartjuk az atlasz kiforrt, precíz fonetikai jelölését, melynek révén lehetővé válik, hogy bármely lapot, még ha témája nem hangtani jellegű is, hangtani vizsgálatokra is felhasználhassa a kutató. Ez a tény ugyanakkor szinte fölöslegessé teszi a *lex.* és *morf.* témamegjelölést, hiszen minden lap egyben hangtani is. Illetőleg: a témamegjelölés csak azt jelzi, hogyan válogattak a szerkesztők a térképre kerülő adatok között, melyeket részesítették előnyben, melyeket hagyták el. A fonetikus adatbeírás igen jól olvasható, esztétikus megjelenítésű. Talán csak a szórványosan előforduló hehezetes mássalhangzók rajza töri meg kissé a betűsor folyamatosságát. A térképlapok technikai kivitelezése általában állja a versenyt nemzetközi összehasonlításban is, és dicséretére válik az eddig effélet nemigen produkáló Akadémiai Kiadónak.

6. Azt, hogy egy nyelvatlasztól mit várhat, adataiban mennyire bízhatik meg az ember, két módon lehet közvetlenül ellenőrizni. Egyrészt úgy, hogy egy-egy kutatóponton megpróbálunk kikérdezni a gyűjtők módján kellő mennyiségű adatot, és az eredményt szembesítjük a térképlapok beírásaival, másrészt és főleg úgy, hogy anyanyelvjárásunknak bennünk élő emlékeit, saját beszédünk nyelvjárási jelenségeit hasonlítjuk tömegesen az atlasz azonos pontjáról vagy területéről közölt adatokhoz. Magam mindkét módszert megpróbáltam, és arról győződtem meg, hogy az atlasz adatai teljes bizalmat érdemelnek. A megbízhatóság nemcsak azt jelenti, hogy a térképlapok minden adata valós, kétségbevonhatatlan: ezt eleve elvárjuk. Fontosabb, hogy csak rendkívül ritkán és elvétve talákoztam olyan esettel, hogy a térképlap nem tartalmazott egy-

egy olyan adatot, amelyre pedig magam mint létezőre emlékszem vissza. Ilyenkor is gondolni lehet arra, hogy kihaló, megszűnő nyelvi formáról van szó.

Az ellenkező jelenség az, ami gyakrabban okoz gondot nekem. Sokszor úgy érzem, nem csak nyelvjárási adatok kerültek a térképre, hanem mellettük, rajtuk kívül sok köznyelvi változat, hangszín is. Ilyen módon az atlasz nemcsak a nyelvjárást mutatja, hanem a normanyelv behatolását is, anélkül, hogy a kettőt el tudnánk különíteni. Sajnos, a köznyelvi—nyelvjárási diglosszia ma már annyira elterjedt jelenség a legkisebb településen is, hogy a több adatközlővel dolgozó, mindhárom generáció nyelvhasználatát tükröztető atlaszok szinte kikerülhetetlenül kevert jellegűekké válnak.

Tanulságos a kontroll másik módja is. Köztudomású, hogy atlaszunk a többi európai nemzeti atlaszhoz mérve aránylag sűrű kutatópont-hálózattal készült. Ennek ellenére gyakran tapasztaljuk, hogy egymással szomszédos, néha csak 10—15 kilométerre fekvő kutatópontok között olykor éles lexikai eltérések mutatkoznak: teljesen eltérő, a szomszédos ponton még változatként sem jelentkező különböző szók. Néhány ilyen eset megvizsgálása arról győzött meg, hogy a gyűjtőknek igazuk van: valóban ez a nyelvi valóság. S a tanulság: akár milyen jó érzés is, hogy végre van nyelvatlaszunk, bármennyire megbízhatók is adatai, nem mérítheti ki a nyelvjárást teljes gazdagságát, nem menthet fel bennünket a teljes hálósűrűségű regionális kis atlaszok készítésének feladata alól. Mint BÁRCZI GÉZA írja: „Ezekben táruul fel ugyanis igazában a nyelvnyüzsgő élete: szavak és formák (sőt szólások és szerkezetek) áramlása, harca, szomszédos nyelvjárástok eltérő jelenségeinek összecsapása, területi nyelvváltozatoknak kölcsönös egymásba hatolása, a köz- és irodalmi nyelv hatásának módja, mértéke, fokozatai, a helyi nyelv ellenállása, a keletkező, folyton változó kompromisszumok, a nyelvi rétegződés finomabb árnyalatai, nemek és korok eltérő nyelvhasználata stb. . . . Ilyen táji nyelvatlaszok éppen olyan fontosak és szükségesek, mint a nagy, összefoglaló térképsorozatok. . . .” (előszó VÉGH JÓZSEF, Őrségi és Hetési Nyelvatlasz c. művéhez. Bp., 1959. 4).

Az atlasz adatainak megbízhatóságára van még egy önmagából vett negatív bizonyítékunk is. Ez pedig az, hogy a szerkesztők rendkívül alaposan és őszintén jelzik mindazokat az eseteket, amikor a gyűjtés és ellenőrzés folyamán nem sikerült egy-egy kérdést egyértelműen vagy maradéktalanul tisztázni. Legtöbbször a szóalakok jelentésének pontos fogalmi tartalma maradt tisztázatlan, vagy a tárgyi eltéréseknek a nyelvi szinonimikához kötődését nem sikerült megnyugtatóan felderíteni. A „megjegyzések” rovat jelentős része ilyen természetű információkat tartalmaz. Ha ezek nehezítik is a szókincs kutatójának dolgát, rámutatnak a gyűjtők és szerkesztők lelkiismeretességére, erősítik bizalmunkat a többi adat iránt, sőt végső soron tanulságosak lehetnek a szójelentésnek egy-egy közösség tudatában előforduló bizonytalansági tényezői szempontjából is, hiszen az efféle ellentmondások mögött nem mindig a felderítő munka hiányossága mutatkozik meg.

7. Az egyes szótérképek tanulmányozása a nem szakember számára is érdekes, az érdeklődő számára pedig gyakran izgalmas felfedezésekkel jár. Érdektelen lap talán nincs is. Igaz, a szóföldrajzának minősített lapok közt elég sok van, amely lexikális megoszlást egyáltalán nem mutat, vagy csak egy-két elütő adat tarkítja (számuk 40—50 közt van). Elképzelhető volna, hogy az ilyen lapok szigorúbb szerkesztői rosta esetén nem kerültek volna be a térképezett anyagba, csak utalással, szövegesen tartották volna nyilván ezek anyagát a jelenségösszesítés számára. Mégis örülünk e lexikálisan „semmitmondó” lapoknak, mert pontos adatbeírásuk révén gazdagítják a hangtani lapok anyagát.

A lapok többsége változatos, sokatmondó. Klasszikusan szépnek és mintaszerűen jónak találjuk például a 18. 'aranka; cuscute', a 26. 'napraforgó; tournesol' (csaknem harminc lexikális változat, még több hangtani árnyalattal!), 31. 'kukorica; maïs', 77. 'csalán; ortie' (a napraforgóéhoz hasonló tarkaság!), 100. 'mézga; gomme (des arbres fruitiers)', 137. 'göröngy; motte de terre' (helyes, hogy itt szétválasztották jelentésanilag a vele párhuzamosan élő *hant* 'nagyobb földdarab' adatait, így a térképlap rendkívül tiszta, egyszerű és mégis beszédes lett). Stb.

Érdekes, bár spekulatív is várható, hogy legnagyobb nehézségeket az összefoglaló, általánosító fogalmak megnevezései okoznak. Ilyen például a 6. 'gabona; céréale', vagy a 78. 'gaz; mauvaise herbe', stb. Az előbbiben bizonyára a köznyelvből vagy más nyelvjárásból való fogalombehatolás is fokozza a bizonytalanságot, a másodikban pedig a kapott szóváltozatok fogalmi jelentésének árnyalati eltéréseit nem sikerült a gyűjtőknek mindenütt kellő pontossággal felderíteni.

Néhány lexikális lap esetében nem világos a térképlap címszavának megválasztása. Bár itt lényegében fogalomra kérdés történt, címszóként vagy a köznyelvi, vagy valamely nagyobb területen élő nyelvjárási szó használatos. Néha mégis csekély elterjedtségű, sokadik gyakoriságú szó kerül a lap fejlécébe (pl. 9. 'bajusza; sa barbe' a *szálkája, toklásza* helyett). A szerkesztők olykor törekedtek a kérdőívhez képest korrigálni az efféle problémát (a 184. 'kaparék; glane' térképlap anyaga a jegyzőfüzetben még *kusza* címszó alatt szerepelt). Az is előfordul, hogy a térkép címszava magán a lapon adatként elő sem fordul, mint például a 174. 'vállfa; pièce principale (du joug)' esetében.

Nem lehet célja ismertetésünknek az egyes lapok kapcsán előbukkanó gondolatok, megjegyzések, helyeslések vagy kétkedések elősorolása. Csupán egy általános megjegyzést még! Nem egyszer szinte megdöbbenő az a lexikális összecsengés, amely — minden hangtani különbség ellenére — távoli kutatópontok egy-egy adata között kiugrik: erdélyi és dunántúli, szatmári és szlavóniai egyezések bukkannak elénk, „adják fel a leckét”, hogy vajon miként magyarázzuk meg őket. S ez már önmagában is azt bizonyítja: atlaszunk betölti célját, felkelti a figyelmet, ötleteket ad, kutatást provokál, termékenyít.

8. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Nemcsak a magyar nyelvöldrajzi kutatások, hanem az egész magyar dialektológia eddigi legnagyobb szabású alkotásának ígérkezik. Nagyszerűen hasznosítja a külföldi atlaszok tanulságait, mégsem azok utánzása vagy ötvözete: sajátos arculata van mind tematikájában, mind pedig gyűjtési és térképezési módszereiben. Megbízhatósága állja a legszigorúbb kritikát is. Már első pillantásra látszik, hogy a nyelvjárási adatoknak olyan kincsestárát nyitja fel, amilyenről szinte nem is álmodtunk. Bizonyosra vehető, hogy nyomában felvirágozik a nyelvöldrajz és a nyelvjáráskutatás sok, eddig elhanyagolt területe. Ezt a művet méltán sorolhatjuk az egész magyar nyelvtudomány legjelentősebb alkotásai közé.

De — miközben a nyelvatlasztól nyelvjáráskutatásunk fellendülését várjuk — arról sem feledkezhetünk meg, hogy ennek a műnek már múltja is van, nemcsak jövője. A hosszú, másfél évtizedes adatgyűjtés során már eddig is számos olyan eredmény született, amely a nyelvatlasz munkálatok nélkül talán hiányozna.

A nyelvatlasz munkaközössége több mint egy tucat addig is kiváló szakemberünk számára biztosította a legmagasabb színvonalú „továbbképzést”: a rendszeres kollektív munkát és a tudományos, gyakorlati kérdések permanens vitáit, elvek kicsiszolódását, összehangolódását. A munkák során „mellékesen” cikkek, tanulmányok, könyvek sora jelent meg a munkatársak tollából, legjavaként e korszak nyelvjárástanulmányainak.

A nyelvatlasz munkaközösségének köszönhető az a fonetikus feljegyzési rendszer, amely a munkálatok során kikristályosodva nemcsak az atlasz adatainak jelölésére szolgál, hanem az egész magyar nyelvjárási átírás normájává lett, általánosan elfogadottá vált.

Nem lebecsülendő az sem, hogy az atlasz munkatársai a gyűjtések és ellenőrzések során a kutatópontokról magnetofonfelvételeket is készítettek, és evvel egy országos hangszalag-archívum bázisanyagát gyűjtötték össze. E gyűjtemény jelentősége és értéke évről évre nő: a nyelvjárási sajtóságok háttérbe húzódása, elnémulása egyre becsesebbé tesz minden ilyen adalékot. Néhány évtized múlva egy fejlettebb eszközfonetika talán már csak ilyen anyagon tanulmányozhatja a ma még valós nyelvjárási sajtóságokat.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Atlasul Lingvistic Român pe Regiuni Maramureş

Editura Academiei Republicii Socialiste România. 1969. De Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan.

1. Weigand Gustav viszonylag szerény kérdőfüzettel készült román nyelv-atlasza (Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes) 1909-ben jelent meg. Mintegy két évtized múlva a kolozsvári Muzeul Limbii Române nevű intézet Puşcariu Sextil irányításával előkészítette a minden szempontból korszerű második román nyelv-atlasz két sorozatának (Atlasul Lingvistic Român I. és II.) munkálatait. Az atlasz kiadását 1938-ban kezdték meg, s mint ismeretes, még napjainkban is folyamatban van. Ennek ellenére az RSZK. Akadémiájának 1957 januárjában tartott ülészakán Petrovici Emil javaslatot tett egy új román nyelv-atlasz előkészítésére és megszerkesztésére. Miután az Akadémia az elgondolást magáévá tette, a VIII. Osztály 1958 áprilisában több nyelvjáráskutató bevonásával vitatta meg a kérdést, majd utána sor került az atlasz tervének kidolgozására. Az elgondolás az volt, hogy az új atlasz nyolc, azonos módszerrel készült tájnyelvi atlaszból fog állani. Közülük hét a dákóromán nyelvjárások atlasza lesz, a nyolcadik pedig a Balkán félszigeten beszélt három román nyelvjárást mutatja be. A dákóromán nyelvterületet az alábbiak szerint osztották föl: Olténia (100 kutatóponttal), Munténia és Dobrudzsa (250), Moldva és Bukovina (225), Erdély (250), Bánát (100), Krisána (120) és Máramaros (20). Mint ismeretes, Petrovici Emil és Cazacu Boris irányításával elkészült a kérdőív, majd utána kijelölték a ponthálózatot. Mivel az új atlasznak szervesen kapcsolódnia kellett az előző román nyelv-atlaszokhoz, a 2000 kérdést felölelő általános és 543 kérdést tartalmazó speciális kérdőív anyagába beiktatták az Atlasul Lingvistic Român I. és II. kérdéseinek egy részét is, a kutatópontokat pedig úgy jelölték ki, hogy a nem abszolút sűrűségű, de az előző nyelv-atlaszénál 3,5-szer sűrűbb ponthálózat Weigand és az ALR. I—II. kutatópontjait mind tartalmazza.

A próbagyűjtés megejtése után két tájnyelvi atlasz anyaggyűjtését kezdték meg. A bukaresti Fonetikai és Dialektológiai Központ (Centrul de cercetări fonetice și dialectale) három munkatársa (Teaha Teofil, Ionică Ion és Rusu Valentin) Olténia területén kezdte meg a terepmunkát, a kolozsvári Nyelvtudományi és Irodalomtörténeti Intézet három munkatársa (Neiescu Petru, Rusu Grigore és Stan Ionel) pedig Máramarosban. Időközben a két atlasz anyaggyűjtése befejeződött. A Cazacu Boris irányításával készülő Olténiai Nyelv-atlasz I. kötete már 1967-ben megjelent (magyar nyelven Kelemen Béla ismertette: NyIrK. XII, 341—4), ezt követően 1969 tavaszán napvilágot látott a Máramarosi Atlasz I. kötete.

2. Amint az a Bevezetésből (Introducere—Introduction) megtudható, a Máramarosi Nyelv-atlasz anyagát két év alatt: 1962-ben és 1963-ban gyűjtötték.

A három gyűjtő együtt haladt és megosztott kérdőívvel dolgozott. Mindössze két ponton gyűjtött csak két gyűjtő. A kérdőívzet általános, 2000 kérdést felölelő részét mind a húsz kutatóponton kikérdezték. A speciális rész fejezetei közül a szőlőművelésre vonatkozó fejezetet sehol, a méhészkedésre és kismesterségekre vonatkozó fejezeteket pedig csak bizonyos pontokon kérdezték ki. A szőlőművelés ugyanis teljesen ismeretlen foglalkozási ág e vidéken, a méhészkedéssel és kisiparral sem foglalkoznak mindenütt.

A bevezetésben tájékoztatnak a szerkesztők bennünket arról is, hogy atlaszuk hat kötetből és egy függelékéből fog állani. Az első három kötet az általános kérdőív szövegdrajzi térképalapjait tartalmazza fogalmi körök szerinti csoportosításban, a IV. kötet a speciális kérdőív szövegdrajzi vonatkozású anyagát. Az V. kötet alaktani jelenségeket, valamint a máramarosi nyelvjárás legjellegzetesebb sajátosságait összesítő térképlapokat közöl, a VI. kötetbe pedig a térképezetlen anyag kerül. Az atlasz függelékében a kutatópontok magnetofonszalagra fölvelt szövegeket kapja majd kézhez a kutató fonetikus lejegyzésben.

Módszertani szempontból különösen figyelemre méltó az atlasz következő, a kutatópontokat és adatközlőket bemutató fejezete (XIII—XXVII). A szerzők a szakirodalom, saját helyszíni tapasztalataik, valamint a kérdőív bevezető kérdéseire kapott válaszok felhasználásával mutatják be a húsz kutatópont földrajzi fekvését, közvetlen környékét, a lakosság számát, nemzetiségi összetételét, foglalkozását, kapcsolatát a legközelebbi várossal, általában a köznyelv hatását közvetítő tényezőkkel stb. Egyben közlik a falvak és részeik népi nevét, a kutatópontokon átfolyó patakok vagy folyók népi nevét, a fontosabb keresztnéveket és ragadványneveket, a falvak lakóinak közös ragadványnevét, a szomszédos falvak nevét, valamint az adatközlőknek falujuk és a szomszédos falvak nyelvjárására vonatkozó észrevételeit. Nem hiányzik az alfejezetekből a kutatópontok településtörténetére vonatkozó fontosabb adatok felsorolása sem. Az egyes kutatópontok bemutatása után az adatközlők adatai következnek.

Az atlasz ponthálózata nem abszolút sűrűségű, de lényegesen sűrűbb az ALR. ponthálózatnál. Az ALR. I. hat máramarosi pontot tartalmaz, az ALR. II. pedig mindössze kettőt. Weigand is csak nyolc máramarosi helységet keresett föl. Ezek szerint a Máramarosi Atlasz ponthálózata majdnem háromszor sűrűbb az ALR. ponthálózatánál. Nyolc olyan kutatópontot tartalmaz, mely nem szerepel sem az ALR., sem Weigand atlaszának ponthálózatában. A szerzők nem mutatnak rá külön a kutatópontok kiválasztásában követett szempontokra, a tanulmányozott helységeket bemutató leírásból azonban megállapítható, hogy a vidék hagyományos nyelvjárását leginkább megőrzött falvakat igyekeztek fölvenni a ponthálózatba.

Az adatközlőkre vonatkozó tájékoztatóból kitűnik, hogy a gyűjtők minden kutatóponton több adatközlőtől jegyezték le adataikat. A húsz kutatóponton összesen hatvankét adatközlővel dolgoztak. Nemzedékek szerinti meg-

oszlásuk: 20 és 40 év közötti egyén 13; 40 és 60 év közötti 39; 60 éven felüli 10. A férfi adatközlők száma 60, nő kettő.

A kutatópontokat és adatközlőket bemutató fejezet után a rövidítések jegyzéke található (XXIX), ezt a térképlapok címszavainak betűrendes jegyzéke követi (XXXI—II), utána következik a térképlapok tartalmazta szókincs betűrendes jegyzéke (XXXIII—VIII), a máramarosi és olténiai tájnyelvi atlasz I. kötete közös térképlapjainak jegyzéke, majd végül a máramarosi atlasz térképlapjainak és az újlatin nyelvek nyelvatlaszai azonos térképlapjainak jegyzéke, beleértve az ALR-t is. E mutatók közül különösen hasznos a térképlapok tartalmazta szavak jegyzéke, valamint a más atlaszokkal való kapcsolatokat felüntető táblázat.

3. A Máramarosi Atlasz I. kötete 245 térképlapot tartalmaz. Az első térkép a tájnyelvi atlaszok területi felosztását mutatja be, a második Máramaros fizikai térképe. A harmadik térképlap a kutatópontok hivatalos nevét, a negyedik népi nevét tartalmazza, az ötödik a falu lakóinak, a hatodik pedig a vidék lakóinak kollektív nevét. Ezeket követi 239 szótérkép. A szorosabb értelemben vett szótérképek két fontos fogalomkör szókincsét tartalmazzák. Az első fejezet 167 térképlapja az emberi testrészek, betegségek, a fontosabb fizikai és morális tulajdonságok népi szókincsét mutatja be, a második rész 72 térképlapja pedig a család (rokon) kapcsolatok, születés, házasság, halál) szókincsét.

Mivel az Új Román Nyelvatlasz kérdőívét úgy állították össze, hogy az ALR. kérdőívének egy részét is tartalmazza, módszertani szempontból talán az érdeklő leginkább a szakembereket, hogy az első kötet térképlapjai közül hány tartalmaz az ALR. két kérdőívében nem szereplő nyelvjárási tényeket. A Máramarosi Atlasznak a többi újlatin atlaszsal való kapcsolatait feltüntető jegyzékből könnyen megállapítható, hogy az I. kötet első fejezetének 167 térképlapjából ilyen 27, a második fejezet 72 térképlapjából pedig 21. Ezek szerint az első kötetben 48 olyan térképlap található, mely az ALR.-hoz viszonyítva többletet jelent. Az ebbe a csoportba sorolható adatok egy része szó, más része szóalak, azaz morfológiai jelenség.

A térképlapok mind adatbeírók. A címszó mellett francia nyelvű értelmezés található, alatta pedig szögletes zárójelben a kérdés száma. Minden egyes térképlapon rajta van a kérdés pontos szövege is. A térképlapok egy részén jegyzetanyag is található.

4. Az Új Román Nyelvatlasz, így a Máramarosi Nyelvatlasz is talán a francia tájnyelvi atlaszokhoz áll célja és rendeltetése szempontjából legközelebb. Fő rendeltetése az, hogy kiegészítse az ALR.-t. E célnak a készülő román tájnyelvi atlaszok tökéletesen meg is felelnek. Mint láttuk, a Máramarosi Atlasz ponthálózata lényegesen sűrűbb az ALR. ponthálózatánál, kérdőíve is tekintélyes számban tartalmaz új kérdéseket. A terepmunka módszerével szintén egyetérthetünk. Különösen jó módszertani eljárás szerintünk az, hogy a három gyűjtő együtt gyűjtött, s hogy munkájukhoz több adatközlő segítségét vették

igénybe. Ezzel kapcsolatban mindössze annyit jegyzünk meg, hogy — a jól ismert okokból — talán nem ártott volna több nő adatközlő segítségét igénybe venni. Egyébként az adatközlők nemzedékek szerinti megoszlása a lehető legjobbnak minősíthető. Nem hagyták figyelmen kívül a gyűjtők a fiatalabb nemzedék nyelvhasználatát sem, mégis arra törekedtek, hogy a falu, a vidék hagyományos nyelvhasználatát leginkább képviselő egyénekekkel dolgozzanak. Az adatok jegyzésében alkalmazott impresszionista elvvel szintén egyetértünk. A térképlapok átnézése lépten-nyomon arról tanúskodik, hogy a gyűjtőknek valóban sikerült rögzíteniük a tanulmányozott nyelvjárás legfinomabb hangtani sajátosságait. Mind a gyűjtött anyag, mind a megszerkesztett és közzétett térképlapok nagy hozzáértésről és lelkiismeretes munkáról tanúskodnak.

A Máramarosi Nyelvatlasz a tiszteletre méltó hagyományokkal rendelkező román nyelvöldrajz egyik értékes alkotása. Gazdag, módszeresen gyűjtött és minden szempontból megbízható anyaga nemcsak a máramarosi nyelvjárás mai rendszerének beható megismerését teszi lehetővé, hanem mindazoknak a változásoknak a tanulmányozását is, amelyek Weigand atlaszának megjelenése óta benne végbementek. A nyelv atlasz I. kötetének egyszerű lapozgatása ugyanakkor arról is meggyőz bennünket, hogy a rendre megjelenő kötetek a román—magyar nyelvi kölcsönhatás tanulmányozóinak is nélkülözhetetlen munkaeszközei lesznek.

MÁRTON GYULA

MÁRTON GYULA: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai

(Nyelvtudományi Értekezések 66. sz.) Bp. 1969. 116 1.

Számos e tárgyba vágó cikk után megjelent Márton Gyula átfogó szintézise is, illetve ennek első része, mert az adattár még nem került sajtó alá. Ez eddig a legalaposabb és egyben legterjedelmesebb jövevényszó-monográfia egy magyar nyelvjárásról. Nem szükséges bizonygatnom annak létjogosultságát, hogy egy magyar nyelvjárás egyetlen nyelvtől átvett szókinccse is milyen fontos tanulmány, mennyi hangtani, alaktani, művelődéstörténeti tanulságot adhat. A moldvai csángók már évszázadok óta elszigetelten élnek a többi magyarságtól, román lakosság közé beékelődve, anyanyelvi iskoláztatás lehetősége nélkül. Legnagyobb részük kétnyelvű, sőt vannak olyan csángók is, akiket csak a katolikus vallás és az emlékezet köt a többi csángóhoz, de nyelvben csak románok már. A kétnyelvűség okozza, hogy szókinccs tekintetében a csángó a román felé nyílt nyelv, tehát nem is lehet a román jövevényszavakat elhatárolni, mert potenciálisan szinte minden román szó szerepelhet alkalmilag csángó szövegben is, majdnem úgy, mint az amerikai magyarok beszédében az angol jövevé-

nyek. Természetes, hogy a másnyelvű környezet hatása elsősorban a szókincsre hat. Az alaktan és mondattan sokkal kevesebb elemből áll, de ezek zárt rendszert alkotnak, és ezekre az idegen nyelv hatása felületesebb.

Amerikai magyaroktól hallottam olyan mondatokat is, amelyben szókincs szempontjából csak a névelők és névmások voltak magyarok, minden fogalomjelölő szó angol jövevényszó, de a mondat mégis magyar volt, hiszen az angol eredetű szavakat is magyar ragokkal, jelekkel és képzőkkel látták el, és ezek a mondatok magyar szövegben hangzottak el. Hiába szinte minden szó angol, az angol anyanyelvűek egyáltalában nem értik.

A csángó nyelvjárással már több kutató foglalkozott, ez a különös, távoli, elszigetelt nyelvjárás sok nyelvtudósnak fölkelte érdeklődését. Nem volt nehéz felfedezni, hogy vannak benne bőven román elemek. Az eddigi kutatók jelentékeny részének azonban román nyelvi tudása sem volt kielégítő ahhoz, hogy alaposan, részletesen vizsgálják a román nyelvi hatást.

Márton Gyula tanulmánya a mai kor követelményeinek megfelelően sokoldalúan vizsgálja a kérdést. Nem elégszik meg a szavak román eredetének konstatálásával, hanem megvizsgálja azt is, milyen gyakran fordulnak elő szövegben, melyek az átvételkor történő hangtani változások, milyen jelentés-változások mentek végbe átvétel után stb.

A munka két nagyobb fejezetre oszlik. Az elsőben az előzményekkel foglalkozik. A 18. századi utalások inkább csak a csángók kétnyelvűségére vonatkoznak. A szerényebb laikus kezdetek után a múlt század utolsó harmadától kezdve már több neves nyelvtudósunk tanulmányozta a csángók nyelvét (pl. Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubínyi Mózes, Csúry Bálint és Hegedűs Lajos). Szókincs szempontjából máig is az egyik legfontosabb forrás a finn Yrjö Wichmann északi csángó szótára. Részletesen foglalkozik a szerző a második világháború utáni időszakban lefolyt kutatásokkal is. A moldvai csángó nyelvjáráskutatás eddig legteljesebb története évkönyvünkben jelent meg (MNyj. V, 3—38 + térkép) SZABÓ T. ATTILA tollából 1959-ben. Már ebből a beszámolóból is értesülhetünk, hogy Márton Gyula most megjelent műve lényegében már akkor készen állt, akár csak a csángó nyelv atlasz, amely sajnos azóta is megjelenésre vár.

A szókésettlan fejezete a jövevényszók szófaji hovatartozóságával foglalkozik. A vizsgált 2690 jövevényszónak mintegy 81%-a főnév, az igék aránya 9%, a mellékneveké 7,7%, az egyéb szófajok (határozószó, indulatszó, kötőszó, viszonyzó, névmás) aránya elenyészően csekély, együttevve 2,3%. Noha a nyelvek jelentékeny részében a főnevek arányszáma magasabb az 50%-nál, a jövevényszavakban a főnevek arányszáma mindig és minden nyelvben aránytalanul magas. Itt vizsgálja a szerző a román jövevényszavak előfordulási gyakoriságát. Ugyanarra a meglepő eredményre jut, mint én jutottam a vogul nyelv orosz jövevény szavai esetében. A verses folklórban, különösen a lírában alig fordul elő román (a vogulban orosz) jövevényszó. A prózában gyakoribb, de

még így is messze elmaradnak gyakoriságban az eredeti szavak mellett. Szövegben a román jövevényszavak átlaga a csángóban 23 %, amely azonban viszonylag magas szám, és a szókincs számos rétegére kiterjed.

A jelentéstani fejezet megállapítja, hogy noha a jövevényszavak túlnyomó többsége megtartotta eredeti jelentését, számos szóban csak speciális fajtáját jelenti a fogalomnak, vagy egyéb kisebb jelentésváltozás történt.

Mintaszerűen jól kidolgozott a hangtani fejezet. Noha aprólékosan, részletekbe menően elemzi a moldvai román nyelvjárások hangjainak magyar megfelelőit, a mássalhangzótorlódások feloldásait, a magánhangzó harmónia megnyilvánulásait, mégis tudja biztosítani az áttekinthetőséget is az egyes részfejezetek után következő összefoglalásokkal. Bár a magánhangzókról szólva többször megemlékezik a román hangsúly hatásáról, jó lett volna egy rövid kis összefoglalás is arról, hogyan tükröződik a román hangsúly a csángó nyelvjárás román jövevényszavaiban. Ugyancsak nagyon hasznos lett volna néhány térkép is, amely az egyes fontosabb jövevényszavak elterjedéséről, illetőleg az egyes csángó nyelvjárásokban a román jövevényszavak mennyiségéről tájékoztatna. A csángó nyelvjárás ugyanis — mint arra a szerző többször is utal — korántsem egységes sem hangtanában sem pedig román eredetű szókincsében.

Az alaktani fejezet azt mutatja be, hogyan illeszkednek be a román jövevényszavak a ragozási és egyéb rendszerbe. Ez is érdekes fejezet, és mutatja, hogy a tőtan mennyire hat még a hanghelyettesítésre is. Míg pl. nem szóvégi helyzetben szinte akadálytalanul veszik át a román *ă* (= *ĕ*) hangot, szó végén rendszerint *-a*-val helyettesítik (amely egyszersmind a román határozott alak), mert így beleilleszkedik a magyar *kapa* ~ *kapát* típusba.

A következő fejezet a román nyelvi hatás fontosabb következményeit vizsgálja. Összegezésként megállapítja: „a román nyelvi hatás kiterjed a csángó nyelvjárás egész rendszerére, azonban lényeges különbség figyelhető meg a hatás erősségi foka tekintetében a rendszer elemei között. Nagyon erős a szóképletet ért hatás, lényegesen gyengébb a jelentéstani rendszert és a hangrendszert, egészen gyenge fokú a szorosabb értelemben vett nyelvtani rendszert ért hatás. Ezek szerint a csángó nyelvjárást ért román nyelvi hatás vizsgálatának legfontosabb eredményei teljes mértékben egyeznek a nyelvi hatás-kölcsönhatás vizsgálatainak eddigi eredményeivel” (94).

A könyv utolsó fejezete fogalmi körök szerint csoportosítja a moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavait.

Ismertetésünket azzal zárhatjuk, hogy Márton Gyula jövevényszó-tanulmánya nemcsak nyelvjárési irodalmunknak, hanem a magyar és az általános nyelvtudománynak is nyeresége. Mintaszerű alaposságával, világos, áttekinthető rendszerezésével, sokoldalú szemléletével, kifinomult módszerével, olvasmányos stílusával az utóbbi évek egyik legsikerültebb, leghasznosabb, legérettebb nyelvjárasi monográfiája.

KÁLMÁN BÉLA

Names on the Land

(a Historical Account of Place—Naming in the U. S.), Boston, 1958.

Talán kissé furcsán hat, hogy egy 12 évvel ezelőtt megjelent művet ismer-tetünk. E gazdag anyagú, érdekesen megírt könyv azonban nem ismeretes hazánkban, nem is hivatkoznak rá. Az igaz, hogy eredményei csak az Egyesült Államok területére korlátozódnak, nem módszertani könyv, de eredményei, tanulságai, élvezetes írásmódja, a hatalmas bibliográfia egyaránt érdemessé teszi, hogy a magyar közönség is megismerkedjék a könyv egyes eredményeivel.

Mivel ez ismertetés írója sem az angol, sem az indián toponimikában nem különösképpen járatos, így nincs meg az alapja ahhoz, hogy a tudós szerzővel vitába szálljon. A szerző egyébként tárgyilagos, elfogulatlan, és van érzéke a humor iránt is.

Bár Amerika távol van tőlünk, és ma élő helyneveinek többsége európai szemmel nézve igen fiatal, alig néhány száz éves, éppenséggel néhány évtizedes, az ottani helynévadás eredményei mégis értékesek lehetnek számunkra éppen fiatalságuk miatt. A ragadványnevek tanulmányozása nagyon tanulságos a vezetéknevek, sőt az egyelemű nevek kialakulásának vizsgálatakor is éppen azért, mert indítékait még nagyrészt meg tudják magyarázni a kortársak. Hasonlóképpen az amerikai helynevek nagy részéről még írásos dokumentumaink is vannak, melyik évben keletkeztek, és gyakran még arról is, ki és milyen okból nevezte el az illető helyet. Meglepő, hogy még így is milyen sok az ismeretlen eredetű helynév az Egyesült Államokban. A szerző szerint e területen mintegy három millió élő helynév van, és körülbelül egymillió feljegyzett, de ma már nem használatos. Ezek többsége lokalizálható, és gyakran ismeretes a névváltozás ideje, többször még az indítéka is. A hárommillió helynév az óriási területhez és a 200 millió lakozhoz mérten talán nem is olyan nagyon sok, ha egybevetjük a nagyon durva becslés alapján megállapított mintegy félmilliónyi élő magyar helynévvel. Az utcanévek természetesen egyik számításba sem kerültek be.

A szerző nem rendszerezi etimológiai vagy tipológiai szempontból anyagát. A kialakulás sorrendjében tárgyalja 46 fejezetben. Néhány típus elterjedését térképeken mutatja be, valamint fényképeken érzékelteti az egyes térszínforma-nevek jelentését. A könyvészetet és vitáit jegyzetekben közli a kötet végén, nem zavarja meg a folyamatos előadást.

Ami nekünk a prae-indoeurópai névréteg, az Amerikában az indián. Az „indián” persze csak annyira egységes fogalom, mint pl. az „európai”, hiszen ma is mintegy 250 beszélt indián nyelv van az Egyesült Államok területén. E nyelvek 13 nyelvcsaládba (pl. algonkin, athapask, muskoguee, ute-aztec stb.) tartoznak, de tucatjával vannak olyan nyelvek is, amelyek egyelőre még

sehova sem sorolhatók be a kellő valószínűséggel. Ehhez még hozzájárul az a tény is, hogy egyes törzseket kiirtottak, másokat meg eredeti lakóhelyük elhagyására kényszerítettek. Az átvett indián neveket gyakran annyira eltorzították, hogy ma már gyakran igen nehéz megállapítani, vajon a név melyik indián nyelvből való, milyen volt eredeti hangalakja és mit jelentett.

Az indián nevek sűrűsége eredetileg is nagyon változatos lehetett, mert a földműves puebloknál minden kis megművelhető földnek megvolt a maga neve, míg a vadász törzseknek óriási területen is csak kevés helynévre volt szükségük. Az indián eredetű nevek lehetnek nagyon régiek is (pueblo, irokéz), de egy részük kétségtelenül a 16. századnál újabb, mert ló, puskapor, pálinka is előfordul bennük. E fogalmakkal pedig a fehér ember ismertette meg őket.

A fehér ember (különösen az angol) nem tanult meg indián nyelveket, az indián elnevezéseket félreértette. Nem tudta felfogni, hogy egy-egy folyónév csak az illető törzstől ismert szakaszára vonatkozik, a folyó másik szakaszát az ott élő más nyelvű törzsek másképp nevezik. Azt sem értették meg, hogy indiánok gyakran neveztek el területet az illető törzs nevével. Ha elköltöztek onnan, az új terület kapta meg ugyanannak a törzsnek a nevét.

Noha a telepések egy része szándékosan került a számukra hosszú és nehezen kiejthető indián neveket, mégis az Egyesült Államok 26 államának, 18 nagyvárosának és több ezer kisebb helységének indián eredetű a neve. Indián eredetű a legtöbb nagy folyó, tó, több hegység neve. Mások fordítások vagy népetimológias átalakítások.

A 16. században spanyolok jártak először fehér emberként a mai Egyesült Államok területén. Ebből az időből azonban kevés név maradt fenn, mert a felfedezést nem követte letelepedés is. A későbbi hajósok és telepések nem is tudtak róla, hogy neveztek el az illető folyót, szigetet, fokot az első felfedezők. 1513-ból való *Florida* neve (virágos). Ponce de León adta ezt a maradandó nevet a lapos partnak, ahol kikötöttek egyrészt azért, mert zöld és virágos volt, másrészt, mert virágvasárnap szálltak partra. *California* egy mesebeli sziget volt. Cabrillo 1535-ben így nevezte el a félszigetet, amelyet Mexikó felől közelítve szigetnek vélt. Ugyanezen évben nevezte el a francia Cartier a *Szentlőrinc* folyót, mert szent Lőrinc napján szabadult meg hajójuk a vihartól.

A 16. sz. utolsó évtizedeiből és a századfordulóról valók a spanyol elnevezésű *Nueva México* tartomány, a *Rio del Norte* folyó, *El Paso* (átkelőhely), *Colorado* (vörös) folyó valamint a floridai *St. Augustine* és az új mexikói (La Villa Real de) *Santa Fe* (de San Francisco). A barokkosan hosszú spanyol névnek (Szent Ferenc szent hitének királyi városa) csak a közepe maradt meg mindmáig.

Ebből az időből valók az első angol elnevezések is: *Virginia* terület a királynő tiszteletére, a *Potomac* és *Susquehanna* folyók (indián törzsnevekből) és a *Delaware* tartomány neve egy lord nevéből. Az első angol település neve *Jamestown* volt.

A 17. sz. elején virágzásnak indult Új-Anglia. Csak néhány indián név maradt meg, mint a *Massachusetts* (a nagy domb népe) és *Connecticut* (eredetileg csak folyónév: a hosszú torkolatnál). A közigazgatás még a lakosság akarata ellenére is száműzte az indián és a természetesen alakult neveket, csak angliai városok és községek nevét engedélyezték helységnévnek. Délen Károly királyról és feleségéről kapta nevét két tartomány: *Carolina* és *Maryland*, ugyancsak a királyról Boston folyója: a *Charles River*.

A mai New York helyén a hollandok alapítottak várost. Ők telepedtek meg a nagy folyó (mai Hudson) másik partján is. A *Manhattan* sziget egy indián törzs neve. Indián eredetű a *Hackensack*, *Poughkeepsie*, *Schenectady* és *Hoboken* helynév is. Holland közvetítéssel vették át az angolok. Holland eredetű a *Bronx* (ma New York része: Bronckék), *Yonkers* (báróék), *Harlem* (egy holland város neve), hollandból fordították a leghíresebb utcák nevét is: *Breede Wegh* > *Broadway*, *De Waal* > *Wall Street*. A város neve Új-Amsterdam volt. Mikor az angolok elfoglalták a várost, a yorki herceg, II. Károly öccse, James tiszteletére hízelgésből *New York*-ra változtatta a csapat parancsnoka a város nevét. A yorki herceg a szerző szerint bigott, ostoba és kicsapongó volt, mégis a világ egyik legnagyobb városának neve az ő emlékét őrzi. Nem volt szokásos az átplántált helységnév elé a *new* szót helyezni, de előző nevének előtagja miatt lett mégis *New York*.

A 17. század folyamán telepedtek meg a franciák a nagy tavak környékén. Ők közvetítettek számos indián nevet, mert az indiánok nagy részével barátságban éltek, és sokan beszéltek valamilyen indián nyelvet is. Különbféle indián nyelvekből ered a *Niagara* (eredetileg falunév: kettévágott föld), *Ontario* (nagy tó), *Illinois* (törzsnév), *Michigan* (nagy víz), *Ohio* (jó folyó), *Milwaukee* (jó föld), *Chicago* (vadhagymás hely), *Mississippi* (nagy folyó), *Wisconsin* (törzsnév), *Missouri* (nagy iszapos), *Omaha* (forrásvidék népe), *Kansas*, *Iowa* és *Arkansas* (törzsnevek). Francia eredetű nevek a *Lake Superior* (Felső Tó), a *Huron tó* (a törzsről, amelyet a franciák neveztek hajviseletükről „sörtés”-nek), *Detroit* (szoros) és *Louisiana* (Lajos király nevéből).

A spanyolok ebben az időben adták egy tartománynak a *Texas* vevet az ottani indiánok köszöntéséből: „barátok (vagyunk)”. Ekkor alapították ott *San Antonio* városát.

A 17. század végén adományozta II. Károly angol király egy W. Penn nevű kvéker hitelezőjének *Pennsylvania* tartományt. Penn a fővárost a görög *Philadelphia* (testvéri szeretet) névre keresztelte. Mint puritán, nem személyekről nevezte el az utcákat, hanem a kelet-nyugati irányúakat számozta, az észak-délieknek pedig fanevet adott. Ezt a példát később sok város követte.

Tovább folyik a holland és svéd nevek — néha népetimológias — elangolosodása. Az átplántált holland városnevek átalakulnak: *Vlissingen* > *Flushing*, *Breukelen* > *Brooklyn*. A svéd *Skillpadde* „teknős” patak neve *Shellpot Creek* lett (kagyló-fazék-patak). A puritán németek bibliai neveket adtak településeik-

nek: *Emaus, Nazareth, Bethlehem*. Már 1700 körül egy-egy kocsmá körül falu keletkezett, és ez megkapta a kocsmá nevét: *Rising Sun* (kelő nap), *Broad Axe* (széles fejsze), *Red Lion* (vörös oroszlán), *White Horse* (fehér ló).

A 18. sz. elején is sok nevet a franciából fordítottak, vagy indiánból francia közvetítéssel vettek át, így *Alabama* (bozót-irtók), *Arizona* (kis forrás), vagy *Nouvelle Orléans* > *New Orleans*, *Montagnes Rocheuses* > *Rocky Mountains* vagy a francia nevet vették át: *Aux Arcs* (nyílhoz való) > *Ozark*, *Baton Rouge* (vörös bot, indián jelzés két törzs vadászterülete között), közvetlenül indiánból vették át *Kentucky* terület nevét (irokéz „legelő”).

A nyugati részen a spanyolok alapítanak újabb telepeket vagy vesznek át indián neveket, mint *Taos*, *Tucson*. E században alakul ki és kap nevet *San Francisco* és (El Pueblo de la Reina de) *Los Angeles* (de la Porciúncula). A mulatságosan hosszú névnek (porcinkulai angyalok királynéjának falva) csak a közepét tartotta meg az utókor, akárcsak *Santa Fe*-nek.

A szabadságharc után *Lexington* falu neve (a harc kitörésének helye) és a háború hőseié (pl. *Lafayette*, *Franklin*, *Montgomery*, *Pulaski*) helynév is lett. Van egy *Washington* állam, ez az államszövetség fővárosának a neve, ez 31 járásé, 122 városé, 257 kerületé. 19 tó, 8 folyó, 7 hegység és 1140 utca őrzi a pater patriae *Washington* nevét.

Érdekes, hogy az új országnak nem volt még teljesen kialakult neve. A szerző rossznak és nehézkesnek ítéli a *United States of America* hosszadalmas, többes számban levő nevét. (Akkor még nem is sejtették, hogy a nehézkes, barokkosan hosszú, és szinte csak rövidítve, betűszóként használható országnevek milyen divatba jönnek a 20. században!) Felmerült az az életrevaló ötlet, hogy az új ország neve *Columbia* legyen, Amerika felfedezőjének tiszteletére, de egy délamerikai állam megelőzte a körülményesen, évekig vitakozó washingtoni szenátust, pedig ez a *Columbia* csak 1819-ben alakult meg.

A 18. sz. végi klasszicista stílus a névadásban is megnyilvánult. Egy tanító egy hosszú nevű városkát a lakosság beleegyezésével *Troy*-nak (Trója) keresztelt át. Ezt követte sűrű egymásutánban *Augusta*, *Alexandria*, *Athens*, *Rome*, *Sparta*. Egy „népetimológia” is hozzájárult a klasszikus nevek szaporításához. Az irokézek nyugati törzsének mohikán elnevezését a hollandok *Sinneken*-nek írták. Ezzel a névvel jelöltek egy hosszúkás nagy tavat is, New York államban. Egy tudálékos tanító az indián törzsnevet *Seneca* alakban írta le. Így egyszeriben klasszikus név lett, és példakép, „szülőanyja” *Cicero*, *Cato* és egyéb városneveknek. Közülük a genitívusi alakban megszilárdult *Cincinnati* lett a legjelentősebb.

A századvégi államnevek részben indián eredetűek, mint *Kentucky* (legelő), *Tennessee* (egy csiroki indián falu neve, bizonytalan jelentésű), *Vermont* (rossz franciasággal „zöld hegy”). *Indiana* onnan kapta a nevét, hogy főképp indiánok lakták akkor. — A makaróni-nevek nem zavarták a telepések internacionalizmusát. *Applebachsville* (Pa.) nevének eleje például angol, közepe német, vége

francia (almás-patak-város). Élő személyekről is neveztek el helységet. Így egy Young nevű telepes „a szerénységtől nem háborgatva” elnevezte a települést *Youngstown*-nak, aztán a szokás szerint egy quart (kb. egy liter) whiskyért vásárolta a szarvasbőröket, és így megalapította halhatatlanságát (204).

1803-ban óriási — addig francia közigazgatás alatt állt — terület jutott az Egyesült Államok birtokába. A francia helységnevek egy részét változatlanul (csak az ékezetek elhagyásával) vették át, pl. *Detroit* (földszoros), *Racine*, *Eau Claire* (tisztá víz), *Baton Rouge* (vörös bot). Se szeri se száma viszont a mulatságos népetimológiáknak. Néhány példa: *Terre Bleu* (kék föld) > *Tar Blue* (kék gyanta), *Terre Noire* (fekete föld) > *Turnwall* (görbe fal), *Mauvaise Terre* (rossz föld) > *Move Star* (mozgó csillag), *Embarras* (akadály a folyón) > *Ambrosia*, *Rivière de l'Ours* (medvés folyó) > *Louse Creek* (tetűfolyó) stb.

Lewis és Clark expedíciója tömördek angol nevet adott a Sziklás Hegységben, nem támaszkodtak az indián és francia helynevekre. Főleg természetes neveket adtak, mint *Pine Mountain* (fenyőhegy), *Mud Creek* (iszap-patak), *Bitter Creek* (keserű patak), hegycsúcsok nevei: *Sugarloaf* (cukorsüveg), *Broken Top* (tört csúcs) sőt *Nipple Butte*, *Tit Butte* is akad.

Az új államok nevét részben folyó vagy tó neve nyomán alkották: *Michigan*, *Illinois*, *Missouri*, *Alabama*, *Mississippi*, *Arkansaw* (később *Arkansas*). Indián eredetű (a folyóneveken kívül) *Wisconsin*. Számos község várossá fejlődött. Indiánból fordították *Buffalo* (bölény) nevét. A floridai *Tampa* félreértésnek köszönheti nevét. A szeminel indiánban a. m. „közel”. — A klasszikus divat mellé felzárkózik az egyiptomi. Sorra alakulnak *Cairo*, *Memphis*, *Syracusa*, *Ithaca*, *Corinth* nevű városok. De az európai nagyvárosok nevei is szaporodnak, mint *Lisbon*, *Petersbourg*, *Berlin*, *Barcelona* stb., néha népetimológiával is, mint ind. *Wassau* > *Warsaw*, *Frank's Ford* > *Francfort*.

A rohamosan növekvő városokban gondot okoztak az utcanevek. A szabálytalanul épült helységekben, mint Boston vagy Baltimore, az utcák nevet kaptak. A sakktábla-alakban épült városokban számozni kezdték az utcákat Philadelphia mintájára (ott a keresztutcák fanevet kaptak). Washingtonban a várost négy negyedre osztották egy É—D és egy K—Ny vonallal. A K—Ny irányú utcák a felezővonalától kiindulva az ábécé betűinek nevét viselik. Ha kifogy az ábécé, következnek az ábécé sorrendjében kezdődő egytagú utcanevek, majd a kéttagúak. Az É—D felezővonalától kiindulva mindkét irányban a számozott utcák következnek. Az átlós irányú utcák az államokról vannak elnevezve. New Yorkban az utcák (street) K—Ny irányúak és délről É felé folytatódik számozásuk. A sugárutak (avenue) É—D irányúak, és nyugatról kelet felé számozódnak. A többi város a négy felsorolt típus valamelyikét követi.

A század közepén kiújulnak a harcok az indiánokkal. A szerző csípős iróniával jegyzi meg: *Massacre Rocks* (mészárlás sziklák) és a *Battle Mountain* (harc-hegy) önmagukat magyarázzák azok számára, akik értik a nyelvet — hogy ahol indiánok öltek meg fehéreket, az „mészárlás”, de ahol fehérek öltek meg

indiánokat, az „harc” (252—3). — Oregon államban pénzfeldobással döntötték el, vajon az új város neve *Boston* vagy *Portland* legyen. A sors az utóbbinak kedvezett. *Dallas* városa egy „minor and doubtful hero”-ról kapta nevét. — Máshol utópista nevek bukkantak fel, mint *Phalanx*, *Economy*, *Utopia*, *Harmony*. A mormonok saját szentjeikről nevezték el városaikat. Californiában és máshol is délnyugaton a spanyol nevek virágoztak. A vadnyugat akasztófahumora olyan helynevekben nyilvánult meg, mint *Chicken Thief Flat* (csirke-tolvaj-síkság), *Cut Throat Bar* (nyakmetsző csárda), *Jackass* (szamárcsődör), *Hungry Camp* (éhes-tábor), *Humbug-Canyon* (csalás-völgy). Nem hiányoztak a nyomdafestéket nehezen tűrő helynevek sem. — Ugyanekkor finomkodó romantikus nevek is virágoztak, mint *Fairfield* (jó föld), *Bloomington* (virágos város) stb. Indián főnökök neve is gyakran városnév lett, mint *Tecumseh*, *Pontiac*, *Osceola* vagy más indián nevet kerestek: *Nebraska* (lapos folyó), *Hiavathe* stb. *Utah* állam neve indián törzsnév, *Minneapolis* eleje indián (vízesés), második tagja ógörög (város); *Yosemite* (szürke medvék, egy törzs neve). *Seattle* város neve eredetileg egy indián törzsfőnöké. *Miami* (nagyon széles) eredetileg egy folyó szeminel neve volt.

Érdekes, hogy a szimbolikus, absztrakt helynevek éppen a polgárháborút közvetlenül megelőző időben divatoztak, mint *Union*, *Liberty*, *Freedom*, *Independence*, *Amity*, *Concord*, *Harmony*. „Kívánságnevek” a *Richfield*, *Prosperity*, *Providence*. Az új államok nevei a 60-as években is a hagyományokhoz alkalmazkodtak: *Colorado* a folyó nevéből, a két *Dakota* egy indián törzs nevéből *Nevada* Sierra Nevada (havas hegység) hegynévből, *Arizona* egy indián helynévből (kis forrás), *Idaho* törzsnév, *Montana* (latin v. spanyol „hegyes”), *Oklahoma* (ind. vörös nép), *Wyoming* (ind. a nagy síkságon).

A régebben spanyol közigazgatású területek spanyol nevei megmaradtak többségükben, néhány népetimológiával átalakult pl. *Cíbolo* (bölény) > *Sea Willow* (tengeri fűzfa), *Miguel* > *Mc Gill*. A legfurcsább névadási módokra is van példa: *Twodot* (kettőspont), *Whynot* (miért ne?), *Difficult* (nehéz). Egy furcsa névváltoztatási ok: Egy *Morrow* nevű városka *Morrowville*-re változtatta nevét. Ha valaki ugyanis egy más helységből kért oda vasúti jegyet (*to Morrow*), az azonos hangzású volt a *tomorrow* (holnap) szóval, és így sok tréfára adott alkalmat. Ilyesmire azonban továbbra is van bő lehetőség. Két szomszédos község Californiában például *Igo* (megyek) és *Ono* (ó, nem) vagy Pennsylvaniában *Intercourse* és *Fertility*.

1890-ben alakult meg a Board of Geographic Names, amely hivatalosan állást foglal helynév-ügyekben. A legtöbbször helyesírási (egybe- és különírás is) döntéseket hoztak, vagy a változatok közül az egyiket tették hivatalossá.

A századfordulón alakulnak olyan új helységnevek, amelyek egy eredeti helynév visszafelé fordított olvasatai, pl. *Maharg* (<Graham), *Sacul* (<Lucas), *Enola Hill* (<Alone ‚magányos’), vagy az államok határán épült települések

államnevek mozaikjából alkotott nevei: *Michillinda* (Michigan + Illinois + Indiana), *Calvada* (California + Nevada).

A világháborúk után egy-két erősen német ízű helységnevet megváltoztatnak, de a többség megmaradt. Egyébként — írja a szerző — egy kevéssé művelt amerikai nem tudja a német nevet az irokéztól megkülönböztetni. Névváltoztatási szándékok egyébként megtörhetnek a közönség ellenállásán. Nevada nyugati határán a *Tahoe* nevű tó nevét egy kormányzóról *Lake Biglerre* akarta változtatni néhány buzgó híve, de a lakosság ellenszegült, és így maradt a régi név. A szerző megjegyzi: „egy nagy tavat különben sem lett volna alkalmas elnevezni olyan valakiről, aki ritkán ivott vizet” (375). Az új településeket ilyen 20. századi nevek is jelzik, mint *Xray* (Röntgen-sugár), *Electron*, *Radium*, *Gasoline* (benzin).

Összefoglalva megállapítja a szerző, hogy jobban is alakulhattak volna a helynevek, de így is színes, érdekes az összkép. Történelmietlen beállítás volna, hogy 1066 vagy 1415 inkább történelem, mint 1770 vagy akár 1911. A legnagyobb különbség az európai nevekkel szemben az, hogy a személynevekből lett helynevek személyeiről valamint sok elnevezés koráról és indítékairól többet tudunk, mint az átlagos európai helynevekről.

Függelék tartalmazza a két legújabb állam neveit. *Alaska* neve aleut eredetű (szárazföld). Bering dán hajós fedezte fel Alaskát orosz szolgálatban 1741-ben. Az oroszok a 19. sz. elején vették birtokba, de csak a tengerpartokon alkottak gyér telepeket. 1867-ben eladták az Egyesült Államoknak. A nevek javarésze eszkimó és indián eredetű, néhány orosz, és újabban angol. A személynevek főleg a felfedezőkre utalnak. Belseje ma is nagyrészt lakatlan, és így sok a névtelen hegy, tó.

Hawai 1898-ban került amerikai fennhatóság alá. A nevekben van egy régi réteg, amelyet a polinéziai lakosság előtti őslakók adhattak. Ide tartozik magának a fő szigetnek a neve is. Sok azonban megfejtethető. Néhány példa: *Mauka* (a hegyek felé), *Makai* (a tenger felé), *Honolulu* (nyugodt vízű kikötő), *Waikiki* (szökő víz), *Kilauea* (emelkedő füstfelhő), *Mauna Lua* (iker hegy), *Mauna Kea* (fehér hegy), *Waimea* (vöröses víz) stb. A csekély számú angol nevet bálnavadászok adták a 19—20. században, mint *Pearl Harbor* (gyöngy-kikötő), *Diamond Head* (gyémánt-fej).

Az utolsó fejezetben rövid áttekintést ad az 1944—58 közt lezajlott névváltozásokról. 1953-ban alakul meg az amerikai névtani folyóirat, a *Names*.

Stewart könyve végig lebilincselő olvasmány. E mű alapján némi kiegészítő munka után, meg lehetne írni egy amerikai helynévmagyarozó szótárt is. Ismeretéseim azért nyúlt a szokásosnál hosszabbra, mert a könyv érdekesebb eredményeit részleteiben is közölni akartam évkönyvünk olvasóival, hiszen kevesen jutnak hozzá, hogy eredetiben elolvassák, de egyes tanulságait ez ismertetés alapján is felhasználhatják.

KÁLMÁN BÉLA

Karjalan kielen sanakirja I. (A—J)

Helsinki, 1968. (CVI+576). Suomalais-ugrilainen Seura. Lexica Societatis Fennougricae XVI, I. Főszerkesztő Pertti Virtaranta.

A finn nyelvtudománynak hosszú idő óta folyó, jelentős munkája közeledek befejezéséhez. A Karjalai nyelv szótárához felhasznált első gyűjtéseket még A. GENETZ kezdte 1867-ben, P. VIRTARANTÁNAK a Szovjetunióban is végzett gyűjtései, valamint az újabban megjelent — és többé-kevésbé felhasznált — karjalai szövegkiadványok pedig már századunk ötvenes éveinek végére és a hatvanas évekre esnek.

A szótárt hat kötetre tervezik. Első kötetének CVI oldalas bevezetése részletesen ismerteti az anyaggyűjtés történetét (VII—LXV), a szerkesztési munkálatokat (LXVI—LXXVIII), a fonetikus jelölés egyszerűsítésének elveit (LXXIX—CI), a címszavak problémáját (CII—CIII), majd a rövidítéseket és a technikai jeleket sorolja fel (CIV—CVI).

Már kezdettől fogva világos volt, hogy a gyűjtésből kimaradnak Finn-Karjalának azok a területei, amelyeken a gyűjtés időpontjában már nem beszéltek a karjalai nyelvet. Később az inkeri és a lúd nyelvjárásokat is kirekesztették a gyűjtésből. A szótár jelenlegi nevét 1930-ban fogadták el.

A gyűjtők közül feltétlenül meg kell említeni E. V. AHTIÁT (1867—1953). Három szótárának (Säämäjärvi, Nekkula-Riipuškala, Suojärvi) együttes cédulaanyaga mintegy 256 000. A gyűjtés történetében az 1930-as évek első fele jelentett nagy haladást, 1935-re csaknem megkétszereződött a szócédulák száma. Az 1937-es jelentés szerint az anyag 411 486 szócédulából állott, amelyet 64 028 szólás egészített ki a Karjalai Osakunta, a Szótárintézet és a Finn Irodalmi Társaság szólásgyűjtő versenyének eredményeként. Kiegészítéseket, gyűjtéseket a későbbiekben is végeztek.

A szótár első szerkesztője 1930—39 között EINO LESKINEN volt. Tisztázta a szócikkek szerkesztésének alapelveit, megkezdte a kézirat írását, és sikerrel harcolt a szótár terjedelmét erősen csökkenteni akaró irányzatok ellen. A szerkesztési munka utána csak 15 évi szünet után folytatódott. 1955-ben szerkesztő bizottságot választottak. A főszerkesztő PERTTI VIRTARANTA lett.

A szótár hatalmas anyagot tartalmaz, bár igen jelentős forrásokat nem vettek igénybe, például a Finn Irodalmi Társaság és a Nemzeti Múzeum kéziratárában levő 1930 utáni kéziratot, amely karjalai népi hagyományokat, siratóénekeket-gyűjteményt tartalmaz. Nem dolgozták fel azokat a karjalai hangfelvételeket sem (kb. 1020 óra), amelyek a Finn Nyelvtudományi Tanszék és a Finn Irodalmi Társaság szalagarchívumában találhatók.

Mivel a gyűjtés hosszú ideig tartott — közben a fonetikus jelölés is sokat változott —, s a gyűjtők nyelvészeti iskolázottsága is igen különböző volt, a szerkesztők számára nagy gondot jelentett a fonetikus jelölés bizonyos fokú

egységesítése, egyszerűsítése. A cél az volt, hogy a szótárt minél könnyebben olvashatóvá tegyék. Csökkenteniük kellett az összegyűjtött anyagot is. Lerövidítették a hosszú példamondatokat, elhagytak több ezer olyan szót, amelyeknek bizonytalan volt a jelentése, és általában kihagyták az újabb jövevényszavakat, különösen a határ-karjalai nyelvjárások kétségtelen fennizmusait.

A fonetikus jelölés egyszerűsítésével kapcsolatban külön kell beszélnünk a szócikkekben található nyelvi adatok és a címszavak jelöléséről.

A szócikkek nyelvi adatainak jelölésében követett elveket 38 pontban foglalták össze: a magánhangzó-minőség jelölése (1—9), a diftongusok (10—12), a magánhangzók mennyiségi sajátosságainak jelölése (13—15), a mássalhangzó-minőség (16—22), a félhangzók (23—26), a mássalhangzók mennyiségi sajátosságainak jelölése (27), a palatalizáció jelölése (28) és egyéb (szótaghatár, egybe-, különírás, hangsúly stb.) jelölési sajátosságok (29—38).

Arra nincs lehetőség, hogy részletesen ismertessük az egyes pontokat. Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy a szerkesztők a jelölés egyszerűsítésére törekedve elsősorban a fonémákat jelölték, s a szótár így valóban könnyen olvashatóvá vált. A fonetikus írás mellékjelei közül szinte csak a palatalizáció jele (') és a ~ (š, ž) fordul elő. Ahhoz azonban, hogy a szótárt hangtani kutatásokban is jobban felhasználhassuk — véleményünk szerint —, a jelölés következetesebb alkalmazására, bizonyos esetekben pedig egyes fonémák fonetikai jellegének pontosabb jelölésére lett volna szükség (pl. a magánhangzók mennyiségi sajátosságainak, ill. a palatalizációnak a jelölésében).

Címszónak rendszerint az észak-karjalai nyelvjárásnak megfelelő alakot vették. A fonetikus jelölést azonban még jobban leegyszerűsítették, mint a szócikkek nyelvi adataiban. A címszavak egy része tehát olyan formában szerepel, amely a valóságban nem fordul elő. A zárhangokat és a sziszegő hangokat csak zöngétleneknek jelölik, a sziszegő hangok jelölése főleg *s*-szel történik, általában nem jelölik a palatalizációt stb. Például **apevus** 'szomorú' címszó alatt különböző területekről a következő alakváltozatok szerepelnek: *apevuš*, *abevuš*, *abevus*, de *apevus* nincs; vagy a **harvasanaine** 'szükszavú' címszó alatt: *harvasanañi*, *harvusanane*, *harvusanaine*.

A szócikkek felépítése általában a következő: címszó, rövidítve a szófaj jelölése, a jelentés finnül (vagy utalás arra a szóra, amelyből származik, s ahol már megadták a jelentést), példák vagy példamondatok a hely megjelölésével. Például nézzünk egy címszót (lefordítva a finn nyelvű részeket és feloldva a szófajjelölést): **akjimaïne** m(ellék)n(év) legszélső, szélen levő. *agjimaïne taloi*. *Säämäj I kenenbo netše agd'imaïne taloi on kié az a legutolsó ház? Vitele.*

A szótár bevezetésének végén a rövidítéseket találjuk (1. a helynevek sorrendje és rövidítése, 2. egyéb rövidítések, 3. technikai jelek).

Jó lett volna, ha a helységneveket térképen elhelyezve is bemutatták volna. A szótár értékét és használhatóságát növelte volna az is, ha — például a magyar

regionális tájszótárokhoz hasonlóan — néhány, jellegzetesen karjalai tárgyat bemutató szócikkhez rajzot is mellékelhettek volna a szerkesztők.

Mindenképpen meg kell említeni a tetszetős külsőt s a gondos, szép nyomdai munkát.

E szótár „a kalevalai dalokat megőrző törzs nyelvének szótára, olyan mű, amelynek elsőrendű jelentősége van a finn nyelv, népköltészet és népi kultúra kutatója számára, sőt bizonyára a finn irodalmi nyelv művelése szempontjából is” (Bevezetés LXXV). Tegyük hozzá: felhasználhatják a finnugor nyelvészettel foglalkozók, a néprajzosok, és hasznos tanulságokkal szolgálhat bármely nyelvnyelvjáráskutatói számára is.

KISS ANTAL

NYELVJÁRÁSI ADATOK

Szamosszegi szójegyzék*

- fábrica* 1. dohánybeváltó vállalat: *Mind részeg ez a dohányos, mèn tennap atták be ja dohánt a fábrikä-bä, osz mos vam pénz.* 2. gyár, ipari üzem: *Ément ez a fijö Nyireházárq. Jobban szeret a fábrikäbä döügozni, mint ithonn a mezöünn.*
- fabrikáll* ~ *fábrikäll* mesterkedik, alkot valamit: *A szémbe farag ety fát ez az embèr. Nem tom, mit akär belöülle fabrikáni.*
- fácálábu* ~ *fácálábö* (Ósz.) vékony, hosszú lábú (föképp nőkre mondják): *Mék seggig éröü szoknyát rántott ez a Juliska magárq. Pég nincs mit mutogatni azokonn a fäcälábajin.*
- facsaröüviz* csuromvizes: *Facsaröüviz lett a ruhájq mig ebbe jaz itélet-idöü besöüibe hazajött.*
- fagyöüka* ölmosesö: *Ojjan csuszöus a járdq jettü ba fagyöükátü, hoty kitorhetné jaz ember a nyakát, ha nem igyèl.*
- faköüszekèr* (csak Sz.-ban) vasalatlan, fatengelyü szekèr: Sz. *Faköüszekèr, kendèrhám, megvènúté Rebe-kám.*
- fakutyä* 1. egyik végén U-alakúra képzett, két lábbal ellátott székszerű alkalmatosság, aminek segítségével a csizmát húzzák le a lábról: *Kerezs má jelöü basztat a fakutyát mer esztet a sáros csizmát nem tudom le fele huzni.* 2. a csökönyösen hallgató emberre mondják: Sz. *Hägat, mint a fakutyä.*
- fäljuk* kisebb méretü, falba épített polcozat, olykor ajtóval fölszerelve, olykor anélkül: *A pitvärba ja spöür megett van a fäljuk, oszt abba ja téfelesz-szülke.*
- fälvädöü* hímzett háziszöttesböl vagy gyolcsböl készült faliszönyeg, amit asztal, tüzhely és ágy melletti falon használnak.
- fancsari* keserves, csalódott (képet vág): *Fancsari képpet vágot hogy nem attam neki ja malacot.*
- fancsarog* kelleetlenkedik, gondolkodik (az étel mellett evéskor) *Mit fancsaroksz amellett a leves mellett? Egyecs csak, mer uty se lesz mámmq szalonnázás!*
- fanyarodik* gyengén fagy: *Csak fanyarodna má jety kicsit. Inkáp hi-deg lenne, mint ez a naty sár.*

* Vö. MNyj. XIII, 161—72; XIV, 108—16; XV, 137—42.

fapina munkadarab beszorítóköz esz a kétnyelűkés használatakor. Mondják *vonóúszék*-nek is: *Vit ki ja szēmbe ja fapinát, haꝥs csinájꝥm meg aszt a kapanyelet.*

fār 1. segg, fenék: Nd. *Esik esőü, meg a dara, fázik a menyasszon fara. Ahom fázig betakarja, ahom viszket megvakarja.* 2. a kenyérnek a sarka: *Csak a farát ennék ezek a puják a kenyérnek.*

fārcs 1. fals, hamis (zenei hang): *Fārcsra vitted mán aszt a nóútát, te!* 2. görbe, nem egyenes: *Ott a közepén fārcs, osztán hát azér nem pászol bele.*

fārkasfog 1. agyarszerűen kiálló fog (embernek, állatnak): *Le kē törni ja malacnak a fārkasfogát, mēr nem tud enni tülle.* Sz. *Letöröm a fārkasfogát* = elveszem a bátorságát. 2. szögletes hullámvonal alakú szegélydísz női ruhákon: *Az ajjárꝥ, a zsebjéhe, meg a mejjéné fejjér fārkasfogát várass ére ja ruhárꝥ. Az illik rá.*

fārkasköröm nagy, erős, majdnem karikába görbülő köröm a kutyák lábán: *E hamisabb lessz a tijétektü, mēr néz mijjen fārkaskörme van.*

fārkasnyila gyomnövény, amelyik bojtörjánszerűen tapasztja apró, lapos magvait a ruházatra. Mondják *istennyila* néven is.

farak (*fark-*) 1. állatok farka: Km. *Sokat akar a szārka, de nem birja ja fārka.* Sz. *Fārka jalá rug* = elszalad. 2. penis: *Csak a fārkat mereszti* = lustálkodik.

fārszijj ~ *farszj* 1. a lószerszám része, a faron keresztül vett rögzítő szj, ami megakadályozza a szerszámot

az előre csúszásban: *Vet ki jannak a lúnak a fārkat a fārszijj alóul!* 2. penis: Sz. *Huz vele fārszijjat!* = közösülj vele!

fārta szarvasmarha terelő szó, amit akkor használnak, ha azt akarják, hogy az állat a hátsórészét jobbra vagy balra elmozdítsa helyéről: *Fārta nyē! Hogy a fene jenné meg, hát mozdittya járēbb a seggit ecs cseppet?*

faszari fősvény: *Nem hittem, hogy ez a Pista jennyire faszari. Nem adott ety kötél szālmát fūteni, péꝥ ot rothad a kazālba jaz udvarán.*

fátyòlszita (rég)i fínom selyemből készült szitaféleség, amivel régen a korpát választották el a lisztől.

fazokfogóü ~ *fazikfogóü* konyharuha háziszóttos vászonból, körben színes csíkkal: *Huszonnēty körűcsikos fazokfogóüt szūtem az idēnn.*

fēbarázdòl az első barázdát szántja: *A fiju kijöm velem a Rētre, hogy vezesse ja tehent mik fēbarázdolok.*

fēbasz (csak Sz.-ban) megsértődik: Sz. *Fēbaszta jaz órát* = haragszik, megsértődött valami miatt.

fēbèrhèl föllazít, szétszed (pl. szalmazsákban az összekeményedett szalmát): *Az ágybꝥ jugy lesújkolóü-dott a szālma, hoty fē kelled bèrhēni, mēr törtē mán a dēřēkamot.*

fēbőügg 1. fölsír álmában (gyermek): *Valami baja van annak a pujánꝥ. Kēccer is fēbőüggött az ēccaka.* 2. sírásával (álomból) fölriaszt: *Csináj qvval a köjökkē valamit, mēr nem tudok aludni mijatta. Mán vagy öccör fēbőüggöt az álvásbú.* 3. fölzúg (motor): *Fēbőüggöt mán a gép Jòuskánd.*

fēcihelőüdik távozásra fölkészül, ösz-szeszedi a holmijait: *Na, cihe-lőüggüünk fē, josz mennyüünk!*

fēcscap 1. felfröcsköl: *De csunyám fēcscaptat sárról a harizsnyádot.* 2. felkunkorit (állat a farkát): *Egy darabik csak mensz széppenn a tinóü, de jeccèr csak fēcscapta ja fàrkát, oszt allóü-mars.* 3. fölemel (árat): *Elép csak huszra tãrtotta, de mikòr körü fokták a vevök, fēcscapta huszonötre.* 4. szolgálatba áll: *Fēcscaptam állqdgondozóünak. E mégis könnyeb, mint kapáni.*

fēcserepesedik fölrepedezik: *A kis esöü ßutánn uty fēcserepesedett a föü, hogy kisül belöülle minden.*

fęcscináll teherbe ejt (házasságon kívül): *Vigyász te javval a fijuvä! Èrszit is fęcscináta Sanyi, de mos, hogy megvan a báj, házqsdni nem akàr.*

fecstèj a közvetlen ellés után fejt tej, amit emberi fogyasztásra nem használnak: *Mos, hogy megellett a Cifra, jóü dóüga lessz a malacoknak vaty két napig. Aszt a gyenge fecstejet ük eszik meg.*

fęcscüll ~ *fęcscöll* (Ósz.) szövéskor csör-lövel fonalat csavar fel a csöre: *Csüd fē mán qaszt a kis fonalat! Nem lessz a vaty tisz csüvè csak.*

fedetfog a szövésnél használt borda két szélső fogazata, amelyik két-két egymáshoz simuló nádlapocskából készül.

fédörömböl dörömbölő zajjal álomból fölébreszt: *Alig aluttam valamit. Éfélbe fédörömböt Laci szomszéd avval a kalapállássq, oüt meg nem jöt rám qz álmosság.*

fédörzsöl 1. lehorzsol (bört): *Fédör-*

zsöte jaz a betom fal a kãrját, hogy a vér is kiserked belöülle. 2. a pépszerü kovászt liszttel kemény, szemcsés darabokra keveri tenyér közötti dörzsöléssel.

fēfabrikáll elhasznál (vmit mesterkedve): *Vóüt itt annyi deszkadarab, de jez a fiju mindet fēfabrikátq hon ère, hon àra.*

fēgancsòl lábát kirántva alóla elejt: *Lement a térgyérü ßa bíür, mikor az a tekèrgöü fēgancsóta, oszt elesett.*

fēgèdèlget babusgatva fölnevel: *Két napos vóüt a kis macska mikòr megdöglött az annya, hát osz cumisztam, osz csak fēgèdèlgettem.*

fēhãjt 1. felüz, felterel: *Hãcs fē ja disztóüt a kèrbü.* 2. felaljaz (ruhát): *Hosszu jaz a szoknya, hãcs fē belöülle vaty két únyit.* 3. hirtelen megiszik: *Ety szuszra fēhãjtott ety kòrsóü sört.*

fēhãny 1. feldobál: *Megyek mihent fēhãntqm eszt a kis lucèrnát qz óülpadra.* 2. szapulugba tesz (ruhát): *Ami szennyes vóüt mindet fēhãntqm a szapullóüba.* 3. fölemleget, (régi segítséget): *Még asz hãntq fē, hoty tavaj hazahozott ety szekèr gajat.* 4. összetúr, fölforgat: *Nem tanátq ja pènszt, osz fēhãntq jèrte jaz egèsz házat.*

fēhapacsòl habzsolva, csámcsogva gyorsan föleszik: *Öt pèrc alatt fēhapacsóta jaz egèsz tál ètèlt.*

fēhãrgad tűzbejön, méregbe gurul: *Még ü hãrgat fē, pég nekem vóüt kãrom abbul a vétèlbü.*

fēhèrgèl méregbe hoz, fölbosszant: *Hát ha fēhèrgèted, akkòr mos van mit hãgatni, mer ü ßosz ha mèrges, kitáttyq ja száját.*

fēhuz 1. magasba emel a mélyből (kéz-
zel vagy kötéllel): *Százötven vidēr
vizet husztam fel a kudbū, mire teli
lett a kād.* 2. rugós szerkezetet föl-
csavar: *Husz fel az óurát!* 3. fel-
bosszant: *Ha fēhuzod Bori cigánt,
kijátkoz a főüdbū.* 4. Sz. *Fēhuszta
jaz órát* = megharagudott. 5. szövés
céljából hosszanti fonalat csavar a
szövőszékre.

fēhuzakodik 1. felemeli magát (kar
vagy kötél segítségével): *Láptóu
nékū huzakodot fel a fāra.* 2. nadrá-
got felvesz, felöltözködik (férfi):
*Na, huzakogy gyōrsam fēfele, osz
mennyūnk, mēr má fem van a nap.*
3. szoknyáját fölemeli, alfelét le-
mezteleníti (nő): *Veszekettek a kēr-
be. Hát oszt eccēr csak látom, hogy
Lina néném fēhuzakodik, oszt a pu-
cēr hátúsōu rēsžēt mutattya Jōužsi
bátyāmnqk.*

fēhuzat felvontat: *A kērbū fē kē huzat-
ni ja szekeret.* 2. fölépített: *Tiz nap
alat huzatta fē ja házq falát.*

fēhuzóúdik 1. föl lesz húzva: *Ne bánd
asztat a gērēndákot. Fē huzóúdik
a, ha jit lesznek az emberek.* 2. fel-
csúszik, kicsúszik vmi alól: *Tóut
ki jeszt az inget! Mindék fēhuzóú-
dik a nadrágombū.* 3. védett helyre
fölmegy: *Mikor a Falufok kijöntött,
oszt a mārēhvā kint vóutunk a Se-
besháton, fēhuzóúttunk a kunyhóu
tetejēre ja visztū.*

fēhuzóúkötel hosszú, vékonyabb kö-
télféleség, aminek segítségével a fo-
nalat a szövőszékre csavarják.

fēj 1. (ige) tejet nyer a tehén tőgyéből:
*Kilenc litēr tejet fējtem tennap a
Róužsibū.* 2. (fn) caput: *Teli vóut*

a feje tetū sērkevē. 3. kétágba csa-
vart szőszcsomó kendertörés ide-
jén.

fejeszōsz kétágba csavart, legfino-
mabb minőségű szősz kártolás után.
fejǰercseléd nőszemély: Nh. *Mēr nem
Ilonkát kütted be jelǰüsszōr újesz-
tendōūt köszōnteni? Mozs bikát
ellik a tehen, mēr fejǰercseléd jōd be
jelǰüsszōr a házq.*

fejǰerit vizesen napra téve fakíttat
(vásznat): *Mos fejǰeritem a vász-
nqt. Mán háromszōr bemártottam,
de hamār szárqđ ezen a tüzōü na-
ponn.*

fejǰerhūrka májas illetve tüdőshurka:
*Vēreshūrkat mi nem szoktunk csi-
nāni, csak fejǰerhūrkat.*

fejǰermájvq orvosi ziliz, *Althaea offi-
cinalis* L.

fejǰerszilva apró, gömbölyű szemű,
sárgászöld héjú, lédús, nem magva-
váló, szeptember elején érő szilva-
fajta.

fejǰer virágu dohán világosabb levél-
színű, alacsonyabb nikotintartalmú,
fehér virágu dohányfajta.

fēkabōnyáll kutatva fölforgat: *Fēka-
bōnyátq jaz egēs sifont azēr a rédi-
jájēr.*

fēkagymáll fölkever, összeforgat: *Mi-
nek kē fēkagymāni jaszt a tēsztāt
q tánygyēron!*

fēkaliszáll szelesen kutatva összefor-
gat: *Erigy mán innen! Csak fēkalis-
zállod az egēs fijóúkot.*

fēkammog ráérősen, kényelmes lé-
pésekkel fölmegy: *Na végre fē-
kammogot mán qpād is a kērbū.*

fēkászállóúdik föláll, távozásra föl-
készül: *Az istenlova se gyōüznē ki-*

- várni, mik fēkászállóúdik. Pék sijjet-ni kéne.
- fēkecmereg** 1. lustán, kényelmesen fölkel (ágyból): *Ēkēsett az iskolábú, mēr mājnem nyóuc óura vóút, mikör fēkecmèrgett az ágybú.* 2. vánszorogva feljön: *Ojjam beteg vagyok, hogy alig birtam a kiskèrbű fēkecmeregni.*
- fēken** a szövőszéken levő fonalat a kenő anyaggal bekeni, hogy az ne szösösödjék: *Még mos kentem fē jety kentet, osz má le jis szűtte jez a jány.*
- fēkinlóúdik ~ fēkēnlóúdik** (Ósz.) felküzdi magát: *Sokat néküllözött a, mik fēkinlóútta magát qbba jaz állásbq.*
- fēkóútog** kalapásással fölébreszt: *Ted mán le jaszt a kalapácsot, mēr fēkóútogod Menyuzs bátyádat, pég mos fekütt le jéppen.*
- fēkúrgat** felüz, felkerget: *Ott okoskodot nekem, hát ém meg lehasítottam ety szilvafahajtást, oszt aggyad neki, fēkúrgattam a kèrbű.*
- felad** 1. postára visz levelet, csomagot: *Ugy is āra fē mensz, at fel esztet a kártyát q postárq.* 2. hátára, vállára fölsegíti a terhet: *A Pista felesége jatta fel a zsákot a hátamra.* 3. fölnyújt: *At fē mán qaszt a kosárt, ne mennyek le jérte.* 4. társasjátékban befejezetlenül vesztesnek nyilvánítja magát: *Felatta ja pàrtit, pég egész jóú kártyájq vóút.* 5. följelent (bírószágon): *Ha jaz a rinygyóú fē nem aggya, nem kerül börtömbe.*
- felágy** fonás előtt a szöszt kézzel szálásra tépegeti, kártolja: *Az áty tetejénn is felátyhátod aszt a szöszt. Az asztál teli van edénnýē.*
- felajjaz** 1. alommal felhint (istállót): *Ajjasz fē jasztat a jóúszágot!* 2. szoknya, női ruha alját fölvarr, beszeg: *Csak felajjazom, osz veheted is magadra ja ruhát.*
- feláll** 1. ülőhelyzetből fölkel: *Nem át vóúm fē, ha nem szóúllok neki, hijábq teli vóút a szakasz öregekkē.* 2. magasabb helyre áll: *Áj fel a székre, onnét eljered!* 3. megmerevedik (a penis).
- felárkòl** árok-ásással járhatatlanná tesz (utat): *Kimegyek a Nyárosra, osz felárkolom a gyalogutat. Ety kerez buzát ētaposnak ràjta.*
- felèl** 1. fölhalál (vkít keresve): *Az egész vásárt fēkajtattam utánnq, hát pèrsze hogy a tebernábq tuttam csak felèlni.* 2. vált az esze: *Nem kē Móúzsit fèlteni! fèleli ja magát mindenhonn.*
- felètet** 1. a földre hullott takarmányt fölleteti. 2. etetéssel elfogyaszt: *Aszt a temérdek lucèrnát mint felètettet màmmq?*
- fèlhéc** hágcsó a szekér elején.
- fèliszkotòl** 1. felpiszkál: *Ma fenének iszkotolot fē jaszt a sáross udvart?* 2. alátámasztással fölemel: *Addig iszkotòta alá fele jaszt a fát, hogy a végém fèliszkotòta ja főúdrú.*
- fèlnóúttás** bolond, hülye.
- fèlohòl** 1. lomhán fölsiet: *Meglèhogóú-sodott alaposom, mire fèlohòt a hármasdik emeletre.* 2. feltüzel, felbízta: *Jóúska bátyám lohòta fē, hogy ics csinájq.*
- fēmátóúllál** fonalat az orsóról a matollára szed át: *Odajadom szivesen, csak várjá má, mik fēmátóúllálom errú ßaz orsógrú ßa fonalat.*

fēmázól 1. a szoba agyagpadlóját vi-
zes ronggyal simává teszi: *Itt a la-
vór meg a ronygy, oszt az ásóházat
mázod fē.* 2. elken, festéssel elfo-
gyaszt: *Nincs piros festék a fáltút
fēhuzni. Ez a bitank köjök fēmázóta
jaz egésszet mire jészrevettem.*

fēmenőü a szövőszéken a hosszanti
fonal szálak: *Negyven röüföt ve-
tettem fēmenőüjének. A többi jelég
lez bélinek.*

fentéres szaruból vagy lemezből ké-
szült tok a fenőkő számára: *Hoz
mán előü βa fentérest. Kiment ennek
a kaszának az éli.*

fentéres ~ fentérestarisznya vászonból
készült kisebb tarisznya, amiben a
kasza-élesítő eszközöket viszik a
mezőre: *Ericz csak, oszt a szémbü
hosz ki ja fentérestarisznyát. Anékü
nem megy a kaszállás.*

fēsissen repedezve földomborodik, föl-
válnik (pl. furnér): *Vizess ettü βa
rosz vájok fáltü βa sifon óudala, osz
mü fel is sissent rájta a funér.*

fēsülőü deszkaláda: *Ott van a spóüü
alatt a fēsülőüga ja vasnyárs.*

fēsül 1. elszárad: *Ettül a nagy meлектü
fēsül minden vetemén.* 2. szégyent
vall: *Fēsüt a nagy nagyokos az öt-
lettyévé.*

fēszed 1. szövéskor a szedetcsiknak
megfelelően a csíkszedő türe szedi
a felmenő fonalszálakat a szö-
vőszéken. 2. a dohánypajtában a
zsinegre fűzött dohányt fokozato-
san magasabbra kötözi.

fészitőüfa a szövőszék első hengerét
(*ēsőühasajóü*) rögzítő alkatrésze:
*Huz meg a fészitőüfával aszt a
vásznót, hogy ne libegjen az eszto-
vátánn.*

feszt állandóan, örökösen, mindig:
Feszt avval a gyermekkē kötekedik.

fētanáll 1. fölfedez, föltalál: *Ne hidd
azér, hoty te tanátat fē ja spanyöl-
vijackot!* 2. vált az esze: *Hijábü
kérdezet tülle jakármit is, nem jöd
zavárba, mind'k fētanátü magát.*
3. tud alkalmazkodni, illeszkedik
a környezethez: *Fētanájü jü magát
Pesten is. Ne fēcs te Pistát!*

fētáskásodik felpuffad (festés a falon):
*Ezenn a rossz vájok falonn ety-ket-
tőüre fētáskásodik a meszelés.*

fētőüt 1. garatba tölt: *Hármünn is
vóütak még előüttem, de Regőüci, ja
móüvár, az ém buzámü töütötte fē.*

2. kapáláskor a növény tövére
földkupacot húz: *Mos töütöttük fē
ja kolompért másoggyárü.* 3. a sza-
pulókádban levő fonalat, vásznat
hamulúggal leönti: *Mér nem hosz-
tad ety kicsit elébb? Éppem mos
töütöttem fē jaz enyimet. A te vász-
nod is mekfért vóümm melleste.* 4. Sz.
*Fētőütött a garatra = berugott, ré-
szeg lett.*

fēvan magasra néz, büszkélkedik:
*De fēvam vele, hogy a fija ja Pongóü
βernőü jányának udvaról!*

fēvèr 1. felszögel: *Te Laji, vèrt fē mán
esztet a flekket a bakkancsomra!*
2. felfröcsköl: *Egész fēvèrted a
harizsnyádót sárrü.* 3. ütlegelve föl-
kerget, fölzarar: *Ne jengedd aszt a
malacot inni! Ezek a puják mos vèr-
ték fē ja Hóütszamoszbü, hát oszt
kivan nagyon.* 4. fölébreszt: *Ledü-
tem ety kicsit, hát ezek a köjök
nem fēvèrtek avval a nagy ricsajjá.*
5. Sz. *Naty pòrt vèrt fē = nagy híre
van.*

- fēvesz* 1. lenről fölemel: *Eljettette ja zsiroskenyeret, de nem vette vóum fē, kész let vóum inkább étaposni.* 2. lenyel, elhallgat: *Km. Úrtú, bolontú mindent fē kē venni.* 3. munkát ad, alkalmaz: *Fēvették a csapóúho. Mos hát od dóuguzik.* 4. elkezd a munkát az új munkahelyen: *Ten nap osz fēvette ja munkát.* 5. ölbe vesz (gyereket): *Vet fē mán asztat a kisjánt, ne bömböjék itt.*
- fifikás* fortélyos, furfangos: *Ne kesz te ja Nagy Zsuzsivā, fifikás ecs cseléd a.*
- fijóuk* bútordarab fiókja: *Ott a fakánál az asztalfijóugba.* 2. madárfiókja: *Ety fijóuk szárkát foktak ezek a puják valahon.* 3. növények tőhajtásai: *Hóunap a tengerirű leszeggyük a fijóukot. Ne szija mán ēfele!* 4. a dohánypajtának az a szakasza, ami két szérdijafa között van.
- fijóukól* növényről tőhajtást tördel le: *Hóunap fijóukōjuk a tengerit. Had nőüjön szebben.*
- filedohány* a dohánytőkén a levél tövén levő rojtos levélkinövés, amit töréskor a tőkén hagynak, de a szegény falusiak összegyűjtik: *Csak filedohánt tanátak nállam, a fináncok, mégis két napot kellett űlni jérte.*
- fileskosár* fűzfavesszőből font egyfűlű karoskosár.
- filokszer*a ~ *dohámvirág* a dohánytőke tövén nőtt gombaféle növény.
- fincól* 1. gyötör, kínoz: *Ne fincōd mán aszt a jánt, hgggyá neki békét!* 2. hozzá nem értéssel, kínlódva csinál valamit: *Mājđ ém mekcsindlom, te ugy látom csak fincolod.*
- firhang* függöny: *Sz. A seggedbe rugom a firhangot=fenéken billentelek.*
- firtat* kíváncsian kérdez, érdeklődik: *Asz firtatta, hogy Marikángk komojann udvarol-é Sanyi.*
- fitész* lopva keres, kutat, vizsgálódik: *Ēpputy fitész az udvaron, mintha valami lopot hommit rjetegetnék.*
- fitog* a meglazult csapolás vagy szögelés mozog, inog: *Űssé bele jety pár szeget, ne fitogjék annyira.*
- fitusztánc* vitustánc, betegségfajta.
- fittyent* fingik: *De bűdösset fittyenteté!*
- fodórháj* a disznó beléről leszedett zsiradék: *Fonnyasz ki ja fodórhájjat, hoty tuggyuk a hűrkábga fele tenni.*
- fog* (ige) ua. 2. vág: *Nem fog ez a kés. Fend má ki!* 3. ír: *Jóul fog a pennája.* 4. színét átadja: *Vigyáz, hogy a festett oda ne kerűjék a fejjér ruha közzé, mēr tudot, hogy a fog.*
- fogan* fakad, gyökerezik: *Fogan e má, mer a gyökerejit kezdi eregetni.*
- fogóú* 1. (a kergetőző játékban az) akinek meg kell fogni a másikat: *Nem tutta mekfogni, megén te vagy a fogóú.* 2. harapófogó (szerszám): *Kerezs meg a fogóút! Hat huzzam ki jeszt a szeget, mēr mindég belejakad a nadrágom.*
- fojóúfű* apró szulák, *Convolvulus arvensis* L.
- fojóúszóúlda* nátronlúg: *Pap Eszti mžbe tette ja fojóúszóúldát, oszt ugy nyēte le.*
- fokos* 1. fokos, baltaszerű kis kézfegyvere az egykori betyároknak. 2. magas szesztartalmú: *Hijábga, ja*

szilvapájinká csak fokosabb, mint amit álmábú főüznek.

fonálnyílás ~ választék a nyüst által két részre választott fonal közötti hézag a szövőszéken.

fonáltekerés a házi készítésű kenderfonalgombolyogba csavarása szövés előtt: *Sijjetni kell a fonálteker'ssē, mēr nagyon kēsōüre jesik a szüvēs.*

fonóu 1. csoportosulás, ahol a saját szöszüket fonallá dolgozzák fel: *Hon lessz a fonóutok ma jeste?* 2. az a személy, aki a szösz fonallá dolgozza: *Van sok fonóu Gergejék-né?*

fonóuka csoportosan végzett fonás, ahol mindenki a háziasszony szöszít fonja: *Júcsa nénéd lebetegedett, hát hogy a szöszit ot ne maraggyon, fonóukát hivatot szombat estére. Eriggy ē te jis jányom!*

fonnyadóu főtt zsír disznóöléskor: *Esztet a fonnyadóut tegyük külöm, mer én csak szappanfőüzésre használlom fē, hoty szaga van.*

fonnyadóulé disznóöléskor az a lé, amiben a belszervek főttek, és a tetejére alvadt zsírt már leszedték róla: *A moslēkozsédzsábq kell önteni ja fonnyadóulevet. Jóu lessz a disztónak.*

fonnyaszt abál (szalonnát, káposztát): *Ha ja káposztát fonnyasztot, szóujá. Ēn seggitek mektōjteni.*

fonnyasztóuviz az a forró víz, amiben a szalonnát vagy káposztát megabálják: *For mán a fonnyasztóuviz. A káposztát tegyed belefele.*

fōrgat renden levő takarmányt alsó oldalával fölfordít: *Sz'p időü vóut tennap is, ma jis. Bisztos lehetne ja*

lucèrnát fōrgatni. 2. a pajtában száradó felfűzött dohányt magasabb szintre köti.

fōrséroz faggatózik: *Mit fōrsérozod mindég aszt a dóugot. Neced oszt igazán semmi közöt hozzá.*

fosóuszilva apró, gömbölyű szemű, feketésen kékszinű, nem magva-váló, az októberi dércsipéstől megérő szilvafajta.

fosztóu ~ fosztóuka csoportosan, segítségével végzett tollfosztás, szórakozással egybekötve.

fulóuta szájharmonika.

furi érdekes, furcsa, szokatlan, értetetlen: *Furi dolog azēr, hoty hijábq ēkūtték mēkse kaptuk meg.*

furik egy kerékű, deszkázott oldalú, földhordó, kézi, kubikos talicska. furóujuk (csak Sz.-ban): *Belebújna ja furóujukba jis = félelmében akárhova elbújna.*

futóuka 1. futónövény: *Ojjan szēp ez a virágos futóuka jezen a keritēsenn.* 2. hímzett háziszőttés vászoncsík, amit az abroszon felül átlós irányban díszként helyeznek az asztalra: *Tet fē ja futóukát is az abroszra!*

fūrgettyü 1. a szekér elsőtengelyén levő alkatrész, aminek segítségével fordulhat a szekér. 2. a szövőszéken levő nyüstit tartó csiga: *Lejesett a nyüst, mer ēszakatt a fūrgettyü maddzagja.* 3. a bűgőcsigához hasonló, törött kéziorsóból készült gyermekjáték.

füseggü lapos, szikár fenekű (állat, ember): *Nem veszem meg eszt a füseggü tinóut. Nem lehet esz kihizlálni sose.*

fütyöl 1. szájával, síppal „fütty” hangot ad: *Fütyöd el az én nóútámat!*

2. vizek: *Gyere Lācsika, osz fütyöj az anyác cipőüjébe, hoty ki ne száraggyon.*

fütyölőjű 1. síp: Sz. *Aszt a ficfán fütyölőjűjét* = átokszó. 2. hímvesző

(gyereké): *Ēmorog a macska ja fütyölőjűddē.*

füzgöl varrogat, gyorsan összevarr: *Füzgöd má meg az ujjasom zsebjét!*

BALOGH LÁSZLÓ

Nyelvjárási szövegek*

V. A Dunántúl déli része

Becsehely, Zala m. A felvételt Végh József készítette 1960. nov. 12-én.

— *Mer előbb uty szoktyák, hoty hát az öregök megbesziétiék, az öregök megbesz'él'ék, akkor a... az öregnek teccöt a lányos... sz'óval mind a kettüö öregnek hotyha teccött, akko csak uty házassottak össze. Gyeréknek ha teccött, ha nēm, mēg a lánnok. Ennek ennyi birtoka van, annak gnyyi, akkor uty házassottak öggyöä.*

— [Hogy történt a lánykérés? Ki kérte meg, ki ment el lánykéröbe?]

— *A mama. A mama mēnt mēg a papa. Elintiésztiék a högyön | má, osztán akko, miko mēg'gyüttek, akko mēg emēnt a mama, osztán akkor... vagy a papa, valamellik, sztá mēkkiért'ék a lánt. Ennek ennyi birtoka van, annak annyi birtoka, osztá akko igy összeögygyesüötek.*

— [Hogy történt a lakodalom? Kik hívták a vendégeket?]

— *Ó, hát ugyē minárlunk, itten van ollan... van | pozsovics. Ű szoktyák mondanyi, hoty pozsovics. Asztá gkkor mēnt, összehíta a vendiögöket, osztá gkkor ott ojan sok asszom mēk sütöt, füözött. Kiészittiék a sok sütemiēnt, lēvák-ták a borgyuot, disznuot, hum, millen kerüöt. Éppárszo illen helēn usz szoktyák, hát a | zutuolsuot is odqatták.*

— [Ennivalót hoztak-e a vendégek?]

— *Akko a vendiögök, ugyē mer miko kiész'ögel'öttek, má akko hoztak, vüttek, tojást, csirkiēt, osztán tejfölt, turuot. Akko, miko má élkiészítetttek mindēnt, mēg'gyütt... mer, hát átalába vasárnap van a lakodalom, mikor mēk-kezdüödöd, diēre összehíták a... nászniēp összeüt ebiēdre. Akko [mint] mēg-ebiēdöszték, akko elmēntek a mēnyasszonyos hászho, emēntek esküvüöre. Osztán akko mire esküvüörü hazamēntek, arra má od vuot a zene, banda. Akkor osztán este, miko mēntek a vendiögök, akko mēgin vittek mind eggy... eggy-ēt tányier sütemiēnt, akko vittek, attak a mēnyasszonnak vagy a vüölegiēnnnek, mēllik hēre mēntek, piēnszt. Akkor a lánynoknak attak törüöközüöt, riēklinek valuo anyagot,*

* Vö. MNyj. XII, 193—210; XIII, 173—90; XIV, 117—33; XV, 143—56.

fiérfiaknak is hát törüöközüöt még osztán ümögneq valout, vagy | kiész üngöket vitték nekik.

— [Hogy kezdődött a vacsora, mit hoztak be először?]

— *Osztá akkor, mikor mēkkezdüödött a vacsora, akkor vittiek legelsüöbe a huslęves. Akkor a huslęves után még gyüt hus, mártás. Akko mártás után mēk szoktag bevinnyi riętest. R'ętes után még a husoskáposztát, akkor a husoskáposztá utá mēG | vüttięk a rizsát, akko még a tejfölöst. Akkor a tejfölös után | még viszik a pęcsönyięt, pęcsönye után sütemięnt, tortákot, oszták ko utáno męgvan a vacsora, akko még męty hát a mullaccsáG.*

— [Hát inni nem szoktak közben?]

— *Ā, dē, hó jā, arru nēm szoktak efeletköznyi. Hógynē. Hát közbe ittqk is.*

— [A menyasszonytánc mikor van?]

— *A męnyasszontánc az akkor van, amikor má męgvan a vacsora, osztán | má 'ęfél felię jár az idüö. Akko osztá kügyün a męnyasszon az asztaltu, hát hotyha viszik valahová, viszik a leg'ęnyöshászho, vaj... hát, miko hun... hun, hogyan gyün. Akko szta bękötik a męnyasszon fejięt, akkor osztán beviszik, akkor elaggyák... a vüöfięrök aggyák el. Káttyák, hoty hát eladuo ja męnyasszon. Mēk hát mondanak pęrszę hozzq ęgy vęrsöt is, amit ięn nēm tudok.*

[Elmondta: Ferinc Vincéné Varga Erzsébet, 34 éves.]

Somogyszob, Somogy m. A felvételt Végh József készítette 1961. márc. 8-án.

— [Hogy tették el régen a káposztát?]

— *Hát ugyę, mökpuć"tuk délelő"t szépęn. Akkor kimostuk a hordó"t, akkor estę nekiátunk kettęn, hárman, a szomszédok vagy | hát az ismerősök, és ęszętik. Akkor mögmostuk a lábukat, az embörökét, és beleátak a hordó"ba, osztán szępön beletöttük ęgy vejlingba vagy ęty teknyöbe, és osztám beleöntösztik a hordógba, azok pedig ę | gázóták. Ugy montuk, hogy gázúták. Ē | gázúták a káposztát. Hát ugyę esz tudom rő"la mondanyi.*

— [Azt tessék elmesélni, mikor fogtak hozzá az aratáshoz, mit nézett meg előbb a gazda?]

— *Hát ugyę, hogy mögęrött-ę a buza, mikol löhet aratnyi. Ēmöntünk nyóc órakkor aratnyi, ugyę. Ēm má tizönhárom¹ éves koromba arattam. Má én akkor vótam marokszędőü.*

— [Hát ki kaszálta a búzát?]

— *Az ędősapám. Asz ka... az vót... asz kaszáta lę a gabonát, mindig.*

— [Akkor mibe rakták össze a búzát?]

— *Kęrzbę raktuk össze.*

¹ A harmadik szótag is hangsúlyos.

— [Azt nem így mondták itt, hogy kereszt. . . Kicsit másképp. . . Nem így mondták, hogy körösz?]]

— *Körözbe. Körözbe vót ragva a buza, körözbe. Igen.*

— [Na és meddig maradt köröszbe a búza?]

— *Hát ugye, három-négy hétig, hotyha ugye aszt akarták, hoj jó kiszárogyon, hogy masináho lehessön azonnal szállittanyi, ugye három-négy napig kihhaták a me. . . három-négy hétiig a mezőn kihhatták, és akkor uty hortág be kqzálba, és akkor ugy mönt a cséplőgép. Az mög emasináta.*

— [Hát mielőtt nem volt gőzgép, akkor hogy történt a cséplés?]

— *Akkor ucs cséplőték az öreg embörök.*

— [Látott maga ilyet?]

— *Hogyné. Az öregapám is. Az öregapám is csépl. . .*

— [Hol cséplelt?]

— *Ot kint. Szürünek monták. Fősarabóták a gyöppöt, osztá oda lē. . . szé-pön kisöpörték, akkor lēterögették a kévéket, és ot kicsépöték, osztá mikor má annyí vót a szöm, akkor összesöpörték.*

— [Hogyan tisztították meg a szemet?]

— *Uty tisztították mög a szömöt, hogy mikor a cséplézs végetért, talá egy nap, ké't nap vaty három nap, ugye mennyi mennyiségü vót, hány köröz vót az a gabona, mikor végetért annak az écséplése, akkor összetakarítottág zsákogba, osztá akkor ollan kézirostán löt fölrostálva, kinn ott a szé'rün. Ahol a cséplézs vót, oda. . . ot rostátuk lē. Ké'zze, ké'zze hajtottuk a rostát, és ugy löt mök-tisztidva.*

— [Hogyan szedték le régen a kukoricát?]

— *Ugye régön csak lētorédētük a mezőn ugy a. . . azom módon, hogy a csumába bem vót, és hazavittük. Akkor este összegyüttek a szomszédok mök hát az ismerősök, osztán fosztottunk odahaza. A szobába. É'féliG, tizenégy órájig, ugye meddig ki nem fogyot. Három-négy kocsi kukorica össze vót öntve a szoba közepire, és akkor fosztottuk ki. Akkor.*

— [Megkínálták-e valamivel a kukoricafosztókat?]

— *Mög. Igöm, mökkináták. Ugye savanyópaprikával, jó könyérrel mök hát ugye kizs dióval, kis szőlővel, ami vót, ugye ojasmit szoktak bevinni n'ékik.*

— [Téli esteken szoktak-e tollat fosztani?]

— *Szoktunk. Szoktunk.*

— [Még most is van?]

— *Mast izs van. Mast izs van.*

— [Hogy szokták megrendezni, hogy ne legyen unalmas?]

— *Hát uty szoktuk csinányi, hogy oda is a szomszédokat össze szoktuk hivnya este, ugye, akkor osztán oda küzētük egy asztára a tollat, és uty körül-ütük a szomszédasszonyokka, és uty fosztogattuk. Uty fosztogattuk. Három*

este, négy este is fosztottunk vagy egy hétfig is, ugye mennyi vót a tolnak a mennyisé'ge. Annyi idejig hát ugye mindēn este összegyűltünk, és fosztottuk.

— [Hát az áldomás mikor volt?]

— *Az a legutósó este vót. Ęk kis sütemén, ěk kizs borocska, vagy amit ugye hát ěröndöszttünk āra az alkalomra. Vagy ěk kis tēja, osztá mögittuk, mikor a vé'gzeD vót. Má mikor ěvégződött a tolfosztás.*

— [A legények jártak-e régen tollfosztóba?]

— *Hát ugyan ide mihozzánk ugye nem jártak.*

— [De régen, kislány korában?]

— *Hát ugye, akkor is... mihozzánk legényök sohasē jártak. Nem jártak, ugye, nem. Ęn csak ezöket a | zasszonyiakat szerettēem, szóval a jó barátnöket, mög illesmit. Legényöket nem járatunk ide. Nem járatunk. A legényök nem vótak fosztanyi tollat. Nem vótak.*

— [Hogy szokták a disznót megölni, ezt tessék elmesélni!]

— *Hát ugye ē szoktyuk hinnya a... aki hát másik ěvbe, má előbbi ěvön is szokod vágnyi, aszt az emběrt. Osztán lěöli, mökpörkölik, behozik, szědbontik, belét kivöszik, osztá aszt ěboncsuk. Akkor osztán töccsük be'üle hürkát, kálbászt, mindön fé'lit, csürkát. Hát így foglalatosgoggyunk vele.*

— [Mivel kínálják meg a vendégeket?]

— *Hát ugye dére szoktyunk (!) káposztát főzni. Vacsorāra tésztalevest, kis hus sütnyi, kis kalbász sütnyi. Akkor mök pogácsát sütnyi. Hát, uty szoktyung (!) vele ělbányi.*

— [Volt-e kotyolás ebben a községben?]

— *Hát ide nem vót be sěnki mihozzánk, sěnki nem vót kotyaonyi. Nem vót.*

— [De másfele voltak?]

— *Hát löhettek másfelé, de ide nem gyüt sěnki sē mas má, ěgy darab uta.*

— [Régen volt. Tudna-e arról valamit mondani?]

— *Hát hognē. Bevüttěk ěty fát, osztá ráüt az, aki... gyerök, osztán kotyót rajta.*

— [Mit mondott?]

— *Nem tudom ěm, mit el nem mondot, sok mindēn félerü beszět. Hoty sok csirke lögyön, mög mindön fé'le, sok kellön a tojáZsbu.*

— [Igen. Ilyeneket mondott.]

— *Illenyöket mondot.*

— [Hát aztán mit adtak a kotyolóknak?]

— *Ę kizs gyümöcsöt vagy ěty pár almát vagy akármit, ami hād vót. Mög ěty pár krajcárt is, vót ojan helön, ahun kaptak, ugye. Más nem.*

— [Hát subárolni szoktak-e?]

— *Szóktak.*

— [Az mikor van?]

— *Hát az rëgget szokot lönnyi, izé. . . aprószentökör. Hát ém bizon nëm igön szoktam üked beeresztenyi, mer igöm mök szoktak vëryni engömöt. A kòr-báccsa. Oszta nëm engettem be üket. Ha begyüttek is igën-igöm mök szoktak engöm vëryni. Nëm engettem igön üked be hozzánk.*

— [Hát farsangkor, húshagyókedden milyen szokások voltak?]

— *Hát, ugyë, süttünk ë kis fánkot, a fiatáság ëmönt a bálba, ugyë. Ëszoktunk mink is mönnyi, vót rá eset, hogy ëmöntünk, má ugyë ujjaban, de hát más nëm tudok ërű mondanyi. Ot jót mulatot mindönki, jó érészte magát.*

— [Milyen játéakai voltak régen a lányoknak. Cipózás, lilázás itt nem volt?]

— *Ígön, de vót az is.*

— [Hogy volt a cipózás?]

— *Asz, hoty karéba átak, akkor ëty kin vót, és az mönt körü. Akkor hádba ütötte aszt, amölliket akarta, hoty hát fusson utánna. Akkor, mikor elérte, mögent hádba ütötte, akkor az beát, akkor a | zujjabban, az mög, aki. . . szóval, akit küüttött, az mög mögent másikat ütöt hádba, osztá ot futkostak körös-körü a kör mellett.*

— [Hát a cicázás mi volt?]

— *Asz nëm tudom. Asz nëm tudom.*

— [Az itt nem volt szokásban!]

— *Az nëm vaot, az nëm vaot. Ez a | izé vót, ez a cipó^ozás.*

[Elmondta: Tislér Anna, 54 éves.]

Kaposgyarmat, Somogy m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1961. márc. 18-án.

— [Hogyan készülődnek az asszonyok a disznóöléshez?]

— *A disznóölés^h? Hát ugyë ot kin előb rëndöt tösznek. Tëknyöt, mindönt ëtisztogatnak, ami hát | beleraki az embör a. . . ta kis hust, mög eszt is, aszt is. Van [úgy, hogy] tanár ur, hogy aki nëm szokta mökköveszteni a szalonnát, tuggya. Csak. . . szóval nëm vízbe. . . é'n szoktam mökköveszteni, de itt a nászasszonyom, vagyis hát itt a szomszídba (!), hát má m'úta itt ëgybe vagyunk, ezek csak huzzák lë azonnal, mingyá. De ën szerettem mökköveszteni, mer akkor a vízet, ami bem van a disznóba, még (izmos?) viZ, az akkor abbu kifol. Oszta akkor, mikor persze bem marad a viZ, amibe mökföl a. . . az a szalonna, de annak ki kö^u süni. Akkor mikor ak kisül, akkor áll el a szalonna zsirgya. Akkor három esztendejig is, ha möktakarë^ti az embör, hogy valami f^lérög vagy valami be^le në mönnyön, lëzárgya v^léndü^übe, akkor ugyë, akkor eláll as sokáik, ha hozzá nëm nyul az embör. Dehát ha hozzányul, akkor fogyogat. Igön. Oszta akkor, aki mök hát nëm szokta, ugyë, am mök csak hát lëhuzza, osztá uty süti ki a szalonnát. Oszta akkor a bë^lt is. Hát ugyë fiatalabb, jobban. . . hát ën már nëm, de valamikor. A bë^lt is ugyë elbontyák, kitisztogatik, mögvakarják esetle^G, osztán*

akkor fölfujják. Mindön eggyet, aszt a v^ékombélt, fölfujják. Oszt ujjam, mind e... mind ez az öveg ë. Ujan sz^eép az a bé^l, hoty tiszta, n^e lögyöm ben s^emmi. Kifogatni, esetleg mögmosni küvürü, akkor kiford^éttani. Kalánnyét^o (?) bele-dugni, osztá kor kiford^éttani. Akkor ami belü vót, asz küvü maratt, akkor aszt arú elsöbe l^emos^sák melegviz^eekkel, azután hideggel. Akkor szoktunk rá sz^eni³ hajmát is, ij^en nyers hagymát, am mög jobban l^emarginya. Oszták kor, mikor hát aszt mongyuk, mast jó^u a mosás^sa, akkor osztá gyün a ké^zre, ë kis meleg vizet rájja, akkor vakargyuk l^e. Rá a d^eszkára, vagyis naty szék sz^elire, akkor késsel l^evakargyuk aszt. L^em^egy róla, ujan tiszta az a bé^l, az a vékom bé^l, mind ez az öveg. Oszták kor abba bel^etölt^eni. Elöbre még valamikor, bizo, kukoricakását t^ött^üng bele. De az is jó^u vót, tanár ur. Jó^u bizo. Mögöttük, sztá még mast is éⁱlök tüle, n^eé^ze j^e. Osztán, han^em mas má csak rizsa, má kicsit urassabb az embör. Mas rizsa mök hát burizs, mög n^em is tudom mit isz szoknak bele hozni. Osztá mas má avv^a t^ötögetnek. Hát asz mongyuk, hogy mast így job má. Má kukoricakását n^em öszünk, aszongyuk. Hát akkor... akkor osztán, hát mos má osztán n^em köll. Osztá hát akkor, ki hogyan szokta, aszt a hurkát isz sz^eéⁱpön kiföznyⁱ, vigyáznyⁱ rájja, hogy el n^e pattannyon benn a vízbe. R^qhuznyⁱ kis vesszöre, vagyis füs^zfa vesszönek nevesztük, ara belehuznyⁱ, hogy n^e ugy eggyenként kalánny^a köjjon kiszödogetnyⁱ. Han^em asz csak mökfog^ggyuk a két vé^git, abba |fözde^lbe, asztá kivösszük, kiemejjük. Mingyá mökhül, mökkeményszik, osztá hát azután van möksüdve. Maj még aki vacsorába is akar belüle önni, mikor elö^p kiföl. Mök hát szinte ë kis májas szokott az embör t^ött^üni, kis sváklit, ë kis kalbászt, első^übe, amikor... mikor mijen disznó^u ö^ütünk, tanár ur, ami gyutott, asz t^ött^üng belüle. De hát mas má ugy vah, hogy ëk kicsit többet is öl az embör. Ki eggyet, ki kettö^t, ki ity, ki ugy. De valamikor még, mikor ^één vótam, még mink csak eggyet-eggyet ö^ütünk, de n^em izs vót naGy. Esz mög n^e mongya ám suhun s^e, tanár ur. Mer ez így vót. Ity hát osztá ki, hogyann azéⁱ mast isz szokta, ugyë, eszt a b^esör^est^l hogyan él^atni, mök hogyan étal^ali. Hun só^usra tal^ali el az embör, hun só^utalannyab, de mindig jobb a só^utalán, mer azutám még mög löhet só^uznyⁱ ëk kicsid, de kivönni n^em löhet má belüle. N^em bizon, tanár ur.

— [Ebédre mit szoktak főzni?]

— Minálunk, tanár ur, ritkám van ebédre főzve, csak májjat szoktunk sütni, mök hust. Mer hát n^em löhet fő^üznyⁱ, ugyë addig n^em vé^gzünk a disznó | b^esö^ü-re^lsszè mög az észöd^essè. Ugyë nincsen... a vöm szokta észönni, nincsen hentös it, hát hogy az él^at mindönt, a hentös. It nincsen. Hát szöval mindönki a magájét, ki, hogyan elszödi, uty használja el. Osztá hát akkor csak ë kis májasz szokot lönni ebé^ldre, mög osztándé^k, hát mongyuk ë kis hus. Könyeret, mök kis savanyó^lé^k, ha van. De hát ha nincs, akkor csak... csak hus, mer mazs van.

² Valószínűleg 'kanálnyelet, a főzőkanál nyelét'.

³ szelni

Mas disznó^uölézs van, asz mongyuk. Hanëm häd vacsora, akkor hát van. Ha esetleg van a faluba vagy vidéⁱkön is ujan lányom vaj fijam vaj tesféröm hogy ëhijom vacsorára, akkor hát ugyë akkor szok vacsora lönnyi. È kis leves, disznó^u-huzsbu, frizs disznó^uhuzsbu főzni ë kis levest. Melléⁱ ë kis rizsát vaj paradicsomot vaj hát, akármit, hogy melléⁱ lögyön. Akkor mögen hürka, [sült hús,] kó^ustulásra ë kis kalbászt is. Mer sokat abbu nëm löhet, mer én is nagyon szeretöm, mök talá az a másík [felebarátom] isz szereti, osztá hát . . . hát azéⁱk kicsit kó^ustulásra, hogy uristej jó^u ize van-ë. Mindë hogyan, hát szóval asz szokot lönni akkor.

[Elmondta: Takács Sándorné, 73 éves.]

Szárász*, Baranya m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1963. nov. 20-án.

— *Hát a mënyëkëzõ ugy vòt, hotyha ëgy ëfjú pár . . . készültek, uty, hogy el . . . ëssze | vövögyyenek, akkar elmënt ë legény, és megbeszélte ëgy ulyan rokony félével, ulyan nadnënyivel vagy ulyan matusájával⁴, ulyanval, és mëgmonta, hogy hát mënnyën ël esz ahhoz a l'ánhoz, amëllyiknek õ szereteje vòt. Akkor osztá elmënt, mëgmonta annak ë lyánnak, aszngya, nézzecs csak, tá aszngya, hot te szereted eszt a legényt, én azét jöttem, met õ ide küldöt hozzát, hoty hát mégis, hotyha akarsz, akkar mongyad [meg] nëkëm, és sztá megmongyuk, mijen eszte jöjünk, [hogy hát] l'ánkérõ lögyën.*

Hát jól van, akkor mëgmonta a lyán, odahitta az édësannyát, ot (?) má-májá, mëg ë | zapját odahitták. S akkor kérdëszte a . . . tabé (?): ez a legén kërink töled, és mit szólnak hozzája, hogy ël . . . ël lehet-ë mënnyek hozzája, vagy nëm. Hogy mongyák këtëknek az akarattikat. Akkar az apja asz monta, no fijam, ha neket teccik, akkor nëkëm is teccik. Nem én kell ëllyek vele, ha⁵te kell ëly vele. Amijent választosz moszt, ullyan lëszën örökre. De te nem zsák kifordítani, hã⁵ ez véglegës.

Akkor ugyë mëggondolkoddzott a lyán is, mëgmonta mifel'e mondanivalója vòt annak ë nënyinek, nadnënyinek, annak, matusájának. S akkor osztá az elmënt, s mëgmonta ë legénnek. No akkor megbeszëlték ë dolgokat, hogy mijen estë jöjjenek el lyánkérni.

No hát usz . . . úgy vòt a szokász, mindik szombaton eszte vòt lyánkérés. Akkar odamëntek, [fogmeg? odahívogatta] az õ rokksóságát, ë két-három ëmbërt, s vele vòt négy, négyem vòtak vele. Akkar vòt nëkë ollyam baráttya, legény, amëjiknek puskája vòt. Akkar lü, amikor adak⁶ mekkérték ë lyánt. Akkar asztán kezet foktak, met ugy vòt, ugy miha . . . moszt is emlékszëm, miha látnám is, mikor kezet foktak it ëggyik e másyql, és leöntötték ë borval, akkar

* Ugyaninnen az alábbi adatközlõtõl HEGEDÛS LAJOS közölt szöveget Moldvai csángó népmesék és beszélgetések c. könyvében. Bp., 1952. 165–82.

⁴ nagynénjével, l. román *mátusa*

⁵ hanem

⁶ azok

kün lött az a legény. Az leste, lészteg bé az ablakon, hogy mikor fëlemelték ë kezüket ë szërëncsés órába, akkor kün lött ő. S akkor mind'á tutták a szomszédak is, no masz lyánkérés vót váláhol. S akkor szépen. . . akkar asztá leültek, akkor asz szépen még ëlbeszélgették ë dolgokat, ugyan hogyan lëgyen, hogy. . . hogy job lëgyen. Fialatloknak kívántak sok egésségét, szërëncsét ë házasetükhöz.

S miután asztá evel végzettek, akkar következët. . . , akkar a másik nap elmëntek ë paphoz, lekezelttek ë papná. Akkar onnat hazajöttek, akkar eszte csinálták ë logodná.⁷ Az a logodna ullyan, hogy ott az egész folnak ë lëánya legénnye mind ot vannak, táncolnak. Akkar egész éjel. Akkor még [ott?] zöregék is, a rokonyok, azok is végig táncolnak ottam, mulatnak. No, az egy logodna, mulactság, lakadalmi logodna. Mikor osztandék abba ë logodnába ugy van, hogy mikor bémëntek, a legény aggyik künn ül, amég mënyasszony | sutuba⁸ van. [Volt] nálunk ugy, hogy mind van [nindnél?], akkar ot van ullyan szóba csinál, ullyan ká. . . itt ugy mongyák kájha nekë, fëlcsinálva szépen, s annak os sutuja be. Akkar az a l'á. . . mënyasszony a sutuba [ócok?], akkar a lányok elő vótak mind, őrzötték ott a mënyasszont a sutuba. Mikor jött e legény, akkar kérte az a. . . a. . . vórnicsë.⁹ Mikor kérte, no aszngya, mos jövünk, aszngya, maj egyvel kevéssëbben lësznek, aszngy. Dë. . . nem igaz, mer nem aggyuk ki. Hã, akarjátok, nem akarjátok, ugyis kivëgyük. De nem egésszen nem ugy van am, még nem, meg nem fizetik, nem aggyuk ki. Hát akkor osztandék vagy cukrot attak, ilyen bom-bonyét¹⁰ attak vagy zahàrt¹¹ attak, olyan kocacukrot, itt-ugy mongyák kocka-cukor nekë. [Úgy hát, hogy] mindëjniknek kellett adni, ész asztá ugy. . . akkar kivëttük ë. . . nyirászat.¹² Nyirászó vót nem mënyasszo, csak it mongyák úgy, ugyë szájam rájaszokott, ugyë. Akkor a nyirászat kivëtte. Ot van asszony, amëllyik ot vagyam mindik, hogy asz tuggya annak a dolgát rëndezni. Akkar kivëtte szépen, s akkor bëhoszták a nyirëlt¹³, s akkor még ësszették ë kezeikët, akkar még ész szërëncse szólás, lëöntötték borval, s akkor kün még löttek kettőt, hármat is. Mikor kün löttek, akkar asztá kimënt ë l'ány, az. . . mënyasszony. Kimënt a nyirël is, az a nyirásza, kimëntek mind ë ketten, s akkar kin csináltak egy nãgy övestáncot, aszt a kerekstáncot, ami. . . mind ëssze vannak fogó. . . fog-lólva. Mikor asz táncolták, akkar egy ësztambol¹⁴ diót, mëktötöttek egy ësztambol¹⁵ dióval, s akkor, hogy ke. . . az a. . . mindëнки a szélin vót, ugyë kerüték aszt a keringõtáncot, szé. . . mind kéz. . . övessen, zövestánc, nem tudom magyarù hogy mongyák, magyar neve, nem tudom. Mikor táncolták aszt, akkor [néhány érthetetlen szó] lán, az a mënya. . . nyirásza fëlhàgott a fën ë lépcsön,

⁷ eljegyzést, l. román *logodnã*

⁸ sutba

⁹ vőfély, l. román *vornicel*

¹⁰ lásd román *bomboanã* 'cukorka'

¹¹ lásd román *zahãr* 'cukor'

¹² menyasszonyt, l. HEGEDŰS, i. m. 335.

¹³ vőlegényt, l. HEGEDŰS, i. m. 335.

¹⁴ véka, l. román *stambol*

¹⁵ esztambolt

az ajtó előtt vót a tánc. Akkor onnat a ga... tőtésrő, akkor felyvette aszt az esztambolt, [és onnan] bezúrantotta ada jē táncnak ē közepibe. Hú de szerettem vóna aszt lefénképezni. Aj, de szép vót. Ūr ropoktatták mindēnki, hocs csak rája mēnt, ud ropoktatták. Mindēnki kapatt ugyē abbol a dióbol.

S akkor osztán ot törték, akkar miután eszt ot megētték, ugyē ē diót, no mosz vége lēd diónak, akkar asztám még inditattak, még ēggy ullyan táncot, még ēggy ullyan övesset. Akkar a nyirásza vette az ő kis naszalluját¹⁶, amellyik nēki kellett lēg, kisanaszalluja, az a... az ēggy |nyámja¹⁷ vót, ullyan rokon fēlije, od vészárája¹⁸ vót, ugyan közēleb való rokony. Akkar az vettén ēty kár-tēcskát¹⁹ a borval, vitte, s ē nyirásza vitte jē kancsót s a pohárt. Akkar ahonnat kezdőttek e legényēk s a lányok, akkor a nyirēl mēnt jobra ē legényēk felē, tisztēlte ē legényēkēt, ē pedig ē nyirásza tisztēlte balra jē lányakat. Mindēnikēt, aki csak a tándzba vót, asz mindē[niket]. Mikor végzēttek ē zegészvel, akkor a tánc fojt elé, hogy úty, hogy a többiēk is... azokat is meg lehessenek tisztēlni. Kor szépem mektisztēlték borval őket, s akkor, mikor vége lett imándég g tisztēletnek, akkar vége lett a táncnak is. Akkor ugyē csináltak akkor osztá ullyam mijēt, ēnnivalót, ugyē mind ēgy vacsarács csináltak, készítēttek vacsarát. Akkar mi... mikor annak... akkor bēültek, akkor imándék, tuggya ū má, a legényēk, lányok, körülbelül így éféli tájba, éféle után. Akkor azok elszóróttak, mind azaknak elhuszták aszt ē... a mársot, azak asztá hazamēntek, mindēn lány, legény, azok mint hazamēntek. Akkar marattak a... a |zembergk a párjaikval, mindēnki, a rokonság, aki meg vót hiva, azak ot marattak a... kor azaknak tētték e vacsarát, akkar ettek, ittak rēggelig. Rēgvelik, s akkor osztándék [miután] vége let rēgvel, akkor szépem mēntek haza. S akkor úty, hogy ez mēnt körülbe... mēnt, másnak mēnt hat hétig ēs, másnak mēnt két hónapig is, másnak mēnt csak három hétig, ahogy vót az üdő, tuggya, ja fársang. S akkar miután asztá... akkar asztándék kesztették asztá, készültek rivóhejēn (?) mēnyēkēző-re.

[Elmondta: Benke Jánosné, 57 éves, a moldvai Diósfaluban (Geoseni) született.]

Szellő, Baranya m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1963. nov. 21-én.

— [Hogyan készülődnek a kenyérsütéshez?]

— Hát fölményünk a pallásra, lēhozunk a sūtőteknőt, akko lēhozunk a lisztöt, ko mēkszitájjuk, és akkor a kovász má még van ásztatva, kovászt tēszünk, s akko hagyunk kēni. Ko, mikor jó mēkkēt a kovász, akkor meleg vízzel sót bēgē, és akko bedagasztjuk. Akko mögen haggyuk kēni valameddig, és akkor a szakasztógba belerakjuk. [Valaki bejött a szobába.]

¹⁶ nyoszolyóját

¹⁷ rokona, l. HEGEDŰS, i. m. 334.

¹⁸ unokatestvére, l. HEGEDŰS, i. m. 346.

¹⁹ lásd CsángSz. kártyacska 'kleine Holzkanne'

— [Szakajtóba...]

— *Igen. Szakasztóruhákat beletakjuk, és akkor beletészünk a kenyéret. Akkor kezdünk a kemencét fűteni. Mikor mekfüllött a kemence, hogy | má tuggya az a gazdaasszony, hogy hát meddik kell. És akkor sütőlapátra ráöntjük, megmosunk a kenyéret, megvágunk késsel, betészünk a kemencébe.*

— [Hogy szokták fűteni a kemencét?]

— *Hát rőzsével vaty hát fával, kinek mi van. Asz berakjuk, és...*

— [...és tüzet...]

— *...tüzet meggyujtyuk, osztán akkor az ég benn. Ha mek kő piszkáni mindék, hogy mindenüt mekfüjön a kemence. S akkor berakjuk a kenyéret.*

— [Mikor jó a kemence?]

— *Miko uty szikrázik a feneke. Miko ugy avval a piszkafával mekpiszkájuk, és usz szikrázik a feneke. Még akkor fejez lëssz a kemence, akkor nem feketé. Miko mekfüllött. Oszta két óra hosszájik haggyuk a kemencébe, akkor kiszëgygyük, sztan így van a sütés.*

— [Szoktak-e kisebb kenyéret csinálni?]

— *Szoktunk. Lepént isz szoktunk, még oan kis pompost is, aszt is szoktunk csiný.*

— [A pompos miből van?]

— *Hát, téstábu vészünk el, osztá ojan kis gömbölü marad, az oan kis kënyér.*

— [Azt is a többivel...?]

— *Aszt is a többivel, csak aszt előp ki kő vënni.*

— [Hát a lepényt hogy csinálják?]

— *Hát a lepént | a lapáton elnyomkoggyuk, mekkenyünk zsírral, söt tészünk rá, szt betészünk a kemencébe. De lángost is szoktunk.*

— [Az más?]

— *Az más. Asztat, mikor má úty félig még van fülve a kemence, akkor át | lapíttyuk aszt a téstát, s akkor | kemencét elpucójjuk onnan a parazsat, és akkor meksütünk. Belü még van tüz. S szérü, itten meksül szépen. Ko asz mekfokhajmázunk, megzsirozunk, és ugy észünk.*

— [A kovász miből van?]

— *Hát a kovász. Előtti sütézbül hagyunk ëty kis téstát. És akkor lisztel asztat összemorzúsújjunk apróra, hogy mekszaraggyon. S akkor az beasztassuk meleg vízbe, még élesztőt tészüng bele. Akkor avval tészünk kovászt.*

— [Szoktak-e valamit tenni a kenyérbe, komlót...?]

— *Hát, van, van akik (!) tüz bele krumplit is. Mëkfőzi, megreszeli vaGy átnyomi, és akkor aszt is beletészik.*

— [Azzal jobb a kenyér?]

— *Hát ujan puhább a béle.*

[Elmondta: Halász Istvánné Varga Erzsébet, 76 éves.]

Összeállította és lejegyezte: BALOGH LAJOS

Botykapeterd, Baranya m. A felvételt Végh József készítette 1963. okt. 23-án.

— [Ki megy el megkérni a leány kezét?]

— *Úgy vót, hogy a gyeröknek az apja mönt el mög az édösannya, és azok kérték mög a lánt. És akkor, ha monták, hogy elmén, azutám má bátor vót a gyerök is mönni. De addig nem mönt a gyerök, míg a szüleji mökkérték. Ha jó szót montak, hogy elmén hozzá, akkor azutám má mönt a gyerök is. Mikor ez möktörténődött, a kéretés, akkor azután csinyátak az eljegyzést [így!]. Szóval azután történődöt mög. Hád gyűrű nem vót ám akkor még, csak összemöntek, és akkor fizettek a lánnak mórinkpénst abba az időbe. Kinek száz forintot, kinek százötvenet vagy nyócvan forintot, hogy azon vásá. Hát vásátt a lány abba az időbe a ro... közeli rokonyoknak, a vőlegénnek, a rokonnynainak minnyának vagy asszonnak fejkendőt, férfiaknak zsepkendőt, az adott ajándékot a möny-asszon. Akkor möktörténődött a lakodalom. Akkor...*

— [Hogy hívogatták a vendégeket? Ki hívta meg?]

— *A násznagy mög a rokonyogbu. Közelebbi rokony mönt vendégöt hínni. Az egész családot möktisztóte, és emöntek. Abba az időbe nem vót ajándék. A mönyasszonnak nem vöttek ajándékot. Hanem attak tisz [így!] fillért, húsz fillért, ötfen fillért, vaty hát hogyam mongyam. Vaty forint. Ugye forint vót akkor. Hát.*

— [Na hát valamilyen csirkét vagy bort nem vittek a lakodalmasházho a meghivotak, a vendégek?]

— *De vittek. Kosarat, vittek rétest, tíkot, asztán bort is eggy-eggy üjeggé, mindön rokon. Hát.*

— [Hát mit vágtak a lakodalmas házná?]

— *Hát ki mit tudott. Marhát váktak. Akkor, ha disznót is váktak, hogyan vót a lakodalom, mer akkor nem rövid lakodalom vót ám, hanem möktartották két nap, három nap a lakodalmt. Köllött akkor bor is sok, mindön.*

— [Hát tessék mondani: délelőtt vagy délután vót az esküvő?]

— *Hát jobban délelőd vót. Vót, hát akineg délután vót is. De jobban délelőtre hatták, mer akkor nagy vót a parádé, mer kikérték a mönyasszont. Akkor ott a vendégök szóval kikérő cédulákra irtak valamit ojan tréfaságokat. Asztat mök köllött [így!] fejteni, a legény rokonnjai, azok fejtögették mög.*

Osztán sok idő. Mer háromszor möntek kikérni. Harmaccorra atták a mönyasszont. Akkor szépön évezették a házho. Ot mögen békerte a vőféj, a házho.

— [Na most mi vót ebédre?]

— *Hát paprikás, szóva gujás. Vacsorára mög vót tésztaleves, hú... főt hús, tötöt káposzta, sít hús, rétes. Torta nem, mer akkor még nem vót torta, csak rétes.*

— [Mikor vót a menyasszonytánc?]

— *Mënyasszontánc? Hát idehāgasson. Akkor nem vót mõnyasszontánc. Nem vót mënyasszontánc, hanem mikor a mõnyasszony az asztātú kiszát, akkor sorba csókóta a népeket, minnyát. Akkor atták az ajándékot. Ki, mit észánt? Tisz-húsz filléröket, a mõnyasszonnak. Mikor szélett ē haza, másnap röggē, mikor a mõnyasszont fõtekerõsztették, hogy mõnyecske [lett], másnap röggē, nem éfékor, mint mast, hogy má akkor járja a mõnyecsketáncot. Akkor röggē akkor újra mõnyecskefévē mõkcsókóta mögen a vendégöket sorra. Mögen attak egy kis ajándékpénszt. Mõg mikor mõntek haza a lakodalombul a rokonyok, akkor mögen mõkcsókóta öket a mõnyecske, és akkor atták a pénst, mögen ety kis ajándékpénszt, így elütre [?].*

— [Hát kedves néni, valami tréfa nem vót így a lakodalom más napján, harmadik napján?]

— *Ēsõ éjjelön.*

— [Na mi vót az elsõ...?]

— *Ó hát jáccottak. Fõkészütek, kendõrt váktak, tilótak, oszt embõrbü csinyáták aszt a kendõrvágót.*

— [Tessék elmesélni ezt bővebben, mert ezt nem értem.]

— *Úty történt, hogy egy embõr lëfekütt a padra. A másik ottan: nem jó a tiló, nem jó a tiló. Így a kezévē rángatta annak a kez... az illetõnek a kezét, mintha tiló lõt vóna. Akkor osztán mõk kõne ékēni. Akkor ekiátott az embõr, hogy van-ē itt egy jó fúró-faragó embõr? Akkor, aki nem tutta aszt a tréfát, odamõnt, hogy én tudok. Akkor odamutasztották neki, hogy mõnnyõn oda, és ékejje mõg a tilót. Így jáccotak. Akkor a nagy nevetésre vége lött annak a játéknak, mer hogy mõk kellõt neki ékēni az embõrt.*

— [Hogy készülnek hozzá a disznóöléshez?]

— *Hát nem ojan naty készülõ... Este mõkpucolik a hajmát, ami belëjár. Akkor másnap, mikor vërad, akkor mõgõlik a disznót, mõkpõrzsõllik, mõgmossák, fõbontyák, akkorra gyünnnek az asszonyok. Akkor a bël't kipucóják, hurkát tõtnek. Van, aki fõz. Am mëk készíti a jó tõtöt káposztát. ...*

Este hát sorba. Röggē savanyú levest fõznek, hát mõk sít hús sitnek. Ez akkor a delet is ēviszi, mer dërre nem készítnek, csak vacsorára. És akkor össze-gyünnnek, mõgvacsorának, és ētréfákõznak isznak, mullatnak.

— [Van-e itt nyársolás?]

— *Vam biza.*

— [Hogy történik?]

— *Hát odatõszik a nyársat az ablagba, asztán mõkkocolik az ablakot. Akkor tõsznek rá hurkát, húst mõg a disznó valagát. Aszt is rádugik, hogy had rágják, kõnyeret hozzá.*

Íty történõdik a tréfaság.

[Elmondta: Papp Jánosné Dávid Erzsébet, 74 éves ref.]

Cun, Baranya m. A felvételt Balogh Lajos készítette 1962. január 20-án.

— [Na Bene néni, akkor megkérdezem, hogy a kendert mikor szokták elvetni?]

— *Juniuzsba, akkor má vettünk, a kendőrmagot. Akkor sz^épön oz betakar-tunk osz kapával. Akkor mikor asz kikelt a kendőr, azután vettünk lenöt is. Lent asz már kéjsőbben ety kicsit, a lenöt. Akkor mikor, tuggya, az betakartunk, akkor az megnött, vó^t ekkora, vó^t még ojan magas és ojan naty, hogy magassak. Akkor mikor lëarattunk a búzát, azután kesztünk, tuggya, fölnyüni ity kéjzzel. Íty tekertünk, osz nyüttünk, vettünk [‘vetettünk’] a lábunkho^z, akkor lëtöttünk, mégen vëttünk hozzá, akkor lëtt így mikor jóy két marokkal, akkor asz montunk ety ké^ve. Akkor aszt összeköttünk, vëttünk ottan ott az ajjábú, a tujéná [így!] összeköttünk, akkor oszt ott a szárát föjjeb mégen. Akkor tëttünk lë ity sorba. Mikor huz vó^t, akkor vó^{ut} az ety kalangya. Oz vó^{ut} akkor mék huszonöt-harminc kalangya is. Akkor ottan föltámogattunk ijen sz^ép kùpra mingyárt, akkor ott nagyon mëkszaratt. Mikor osz mëkszaratt, akkor elvittünk a vizre. Ott akkor sz^épön bele mëkkötöszttünk. Négy-öt-hat ké^vé^t is, össze, akkor így a többit mingyárt így rá annak a tetejére. Akkor az ëggyiket így visszahajtottunk ënnen is, mëg ënnen is, hogy a víz [így!] el në vigye, oz belevöttünk a karót. Ënnen, onnan akkor már nem tëttünk. Mer innen már akkor nem vihette el a víz. Akkor lëtakartunk sz^épön két felö^{ül} sárral, azut ázott, hat-hé^t nap.*

— [Most valami mintát vettek belö^{lle}, vagy hogyan tudták, hogy jó?]

— *Akkor osztán elmëntünk hogy ity hat napra. Mikor meleg vó^t a víz, akkor öt napra, mer akkor elöp kiázott. Akkor elmëntünk, mëgnisztünk, oz belemëntünk a vízbe, akkor ety ké^vé^t kihúszunk, osz kimostunk, osz mikor lëhult a leveleji, lëpotyoktak ott a vízbe sz^épön, akkor mëktörtünk, akkor... eltörött, akkor montunk, na nem lëhet hazamënni, mer ki kel vëtni. Akkor ot marattunk, vagy ëthol montam, hotyha én nem gyühetök, nem gyüjök haza, akkor gyüjjenek utánnam. Akkor gyüttek kocsival, utánnam a lányom, vóm, akkor oz vettünk [‘vetettünk’] ki minnyájan. Akkor hosztunk haza. Akkor ëthol a kerbe sz^épön kiteregtünk ëggyënként. Sorba. Akkor ot mëkszarad’, akkor összeszëttünk, száratt el, öt-hat nap is kihúzo^t jó^u idö^ube. Akkor összeszëttünk sz^épön, akkor betëttünk a pajtába, od va^t ety hé^tig. Ot pihent. Akkor kirak-tunk, mikor gyü^{tt} a jóy idö^ü, akkor vót az a körü. Ráat ëggy embör, asszony is vót, aki kùrüszte, akkor osz rú^{ka}, osz kùrüszte lë.*

Mikor asz lëkürüszte, akkor mégen asztat hántunk ki a napra. Akkor mëg másik mán huzgáta ki izé a vágóvā. Akkor sz^épön kirásztunk, akkor már tiszta vó^t, akkor azután hosztunk a gerebent, aj izs van, gerebenyëm. Akkor lëütünk oda, oszt akkor ity huzgátuk ki aszt a csunyáját, asz montunk, hoty kó^ucca. Aki a kezíngbe maratt, am mëk szál’a. Vam még ojan szál’a fonalam kivü^l.

— [Majd megnezem.]

— *Maj mëgmutatom. Akkor tuggya sz^épön asztat elosztájosztunk, hogy esz kó^ucca, esz szálla. Akkor a kó^uccát fontung bënek [így!], akkor a szálát*

fontunk melléknek, hogy aszt a szűjőfára tettünk. A kó^uccát még ity hántunk rá. Csak elép tuggya, mikor eszt így megizétünk, megdájjon, sz^uépön. Akkor eléb még... akkor mēkcsinyátunk, akkor mēk kellöt [így!] fonni esztet ity pörgön. Az is ěd vót mos mēk nap a pörgön belü. Akkor mikor esz mēkfontunk, akkor föláspátunk áspára, hosszan. Akkor, mikor az v^uót, tizēnöt-húsz, húsz-húsz, mer hármát ōvvastunk ěgybe, ěty húsz három szál, ěty húsz, k^uét húsz, három húsz. Mikor húszig elóvástunk, az ěty húsz. Ojan vót tizēnöt. Akkor mikor asztat... ěgy darab vót, tizēnöt, akkor lēvettünk, vót tizēnöt, húsz, huszonöd darap fonalam. Akkor sz^uépön mēglugosztunk. Asztat. Fehér lētt. Akkor így átunk neki így gombojětani. Akkor gyütt a vetőre, aj izs van, vető^u. Akkor ětten ráizétünk, mēgmértünk, hogy mennyit akarjung vetni, nēgyven rőföt, vagy ötVen rőföt, akkor ity kinyútogatta a lányom a karját. ěm montam neki, akkor oszt... ěm mértem, ű mēg vette föl a vetön — körbe. Akkor ěty tuggya, úty fordút, az a vető^u. Akkor osz mindaddig vettünk, mīk hát nem tuttam asztat, hoty hányaszba vetöm bordába. ětt izs van ěgy borda. Mos těttem föl, mer meggúbásodott. Osztán akkor vettünk úgy. Akkor lēszěttünk lándzba, mikor věge vót. Így lándzba lēszěttünk. Akkor úgy mēnt föl a szűjőfára. Akkor úty szűttem.

Vannak még ojanok is, tuggya, hogy darázslépes. Ojant is szűttem. Akkor vannak cifrák, ojan úty föl van támogatva dēszka szijőfára. Osz azon dugdostam átal, hogy vó^ut neki tizēnnēgy nyüstye. [Ezekkel] könnyű vó^ut, mert hát tuttam csin'án'i. Eszt, aki nem cifra, az mēg lepödöt hát asz mēg csak így lēhetöt hajigáni könnyen. Hát evvel sok munka vót ějen kendörmunkával. Sok. Hát azér ebbe jártak az embörök, asszonyog valamikor. Vótak azok a sz^uélözs gyatyák. Az emböröknek. Vam még gatya ojan, hoty tizēnhat szét. ějen szélözs vásznat szűtünk, és ojan tizēnhat sz^uél., ojan gatya vót az embörökön. Alu vót szeles, fölü tizōnkettōĵ, tizōnněty, tizēnhat. Aki már tizēnněty, tizēnhat az vasárnap... vótak az embörökön. Az asszonyokon mēk hát az a sz^uélös kebel, úgy montunk, oz vót rajtunk hat is, hat ěccör vasárnap mēk hět'kőznap. Mos mēg aszondik sokszor ezök a lányok, hogy melegjig van, nyáron, hát mi hogy birtunk, mondonk, ki a hatot, hatot, hat rajtung vót. Akkor v^uót tuggya valamikor ojan fĵ^(r), az a titkár az aszt is mutatta, monta, hogy mējen az a fĵ^(r). Asz mos mēk este vartam a lányomnak, mer kel... kel nekig varni, ezěknek a táncosoknak, osz minnyának tizēnhat farD vartam.

Pejg van ám ity sog bikla ám, de azér nem tuggyák mēgvorni. Mer az úty sz^uép tuggya, ha így k^uětfelě varik, osz közěpem [így!] mēg nindzs varása. Mindig asz monta a nanannya, hogy úty kel varni Mārikám, mint, ojan lěgyön, mint a vāgot faru csikó^u. Ugy gyut eszōmbe, hogy minděg úgy monta. ěn ojan sz^uěpōket izs vartam. Osztán úgy jártunk mi valamikor. Osz magunk csin'álásába. Magunkěba. Mēg a fejkötöt is magunk csin'átunk. Nem mindōnki ám, mer ětt is a faluba csak k^uět asszony tutta csin'áni. Akár három, mēk Herendiěkná. Ot... mēkhōtt az az öregasszony, de van a lánya. Az is tuggya eszt a fejkötōst, aj is [meg szokta] nīzni eszt a fejkötō^ut.

— [Milyen volt a fejkötő Bene néni?]

— *Tuggya, ojan van neki széép. . . ijen széélös pántlika. Úty hittunk, hoty pántlika, mos mongyuk: szallag. Ijen széélös piros. Legelső^ube, mikor férhő méntünk, akkor tiszta pirozs vót mindönkinek. Asz hordosztunk harminckéit éⁱvik pirossat, azután gyüt rónzsaszín. Abba még nagy róúzság vó^utak. Akkor már róúzsás. Azután vó^ut kéik. Mikor már öregöbber vó^utunk. Azután, mikor már nagyon öreg, mint ém mast, úgy járnég biklába. Akkor még vót fehér. A titkár éggyet el izs vivött. De majd aszt is mëgmutatom, assz még mindég úgy monta nagyannya: Fatiszta levél, mer asz csak ějen fehér patyolat, osztán alá papírt vartunk, osztán aval eszt mëgvöttem, mikor az uram mëkhát háborúba, akkor. . . jászótam [‘gyászoltam’]. Akkor is ojan kelót (?) vitt, meg az öregöknek is ojan. A piros ez ijen széélös pántlika. Akkor van, akinek a szééli ki van csináva ojan csipkével, az enyimé ki van. Akkor vannak tuggya, ojan fejek, szép feje, úgy montunk, akkor abba vannag gyöngyök. Akkor az a vékonyka fő^uliom. Akkor úgy ějen hosszan azok úgy röhögnek ottan. Nagyon szeép, tuggya, nagyon széép. Széép. . . A tané^utasszoné is, aszt is én csinýátam, ém még a Márikám. A tané^utasszonyét. Ajis mos. Most újat csinýátunk neki. Mos nagyon széép. De mos nem lehet tuggya kapni aszt a széélös szallagot. Hanem úgy vëtettem m^eterbe, pirossat, osz fényös, osz most maj a Márikámnak is mökcsinátatom, mer az én fejkötömet még akarom hanni az onokámnak, hogy hagy lëgyön neki emlëgbe, hogy am még az enyém vót. ějenöket, nagyon széép a fejkötő^ü. Nagyon szép. Még a bikla is, tuggya naty táfli színő, oz van alatta széép piros szallag ètt, széép tilang. Ezé is a Márikámé nagyon széép. Akkora a kebél is. Alatta még mëgen van patyolat, aj is széélös, akkor a többi még még, am mëk pamuk. Had vót rajta, hoty táncót. — Az imög alatt.*

— [Tessék?]

— *Akkor vannak tuggya, úty hittunk, hoty kis imög. ějen rövid. Oszt āra is csinátam ějen keskön pántlikákat, így, oszt kiláccott alatta a tiláng alatt. Az a piros. Keék-piros szallag. Kéik szallag. Osz kiláccott a tiláng alatt. De amikor táncótak, minnyájé úgy vót, így.*

— [Na most Bene néni, amikor vásznat csináltak, azt hogyan fehérítették?]

— *Nem kellött aszt fehéríteni.*

— [Nem fehérítették?]

— *Van, vó^ut, aki fonál, tiszta fonál. Akkor osztán, mikor lëszëttünk a szijőfárú, még lugosztunk.*

— [A fonalat?]

— *A fonalassat, úgy lepödöt, hoty fele pamug vó^ut, fele mëk fonál. Akkor az beletëttünk a lugzagba, akkor oz meg lúgosztunk, osz kivittünk a vizre, osztán így vód dëszka, mëg úgyizs dëszka. Oszt akkor. . . erögettünk egymásnak, osz sujkóta. . . Összesujkótunk ity sorba, így a lábunk között. Ity tëttünk, osz mindig ity sujkótunk. Mikor osz k^eéz vót v^eégig, akkor oszt erezgettük, a v^eégig*

doptunk annak a másik asszonnak. Akkor asz sujkóta v^éégig. Én még így erő-
gettem neki. Mikor oz v^éégik sujkóta, akkor visszaerögette én neköm. Akkor
már így a lábomra széttem. Íty sz^éépön. Akkor ity sim^étottam, még mindék
széttem így a lábomra. Mikor így l^ésím^étottam, akkor m^éggázó^ótam. A vizet
kigázó^ótung belölle. Akkor kivittem. Aki utójjára csinyáta eszt. Akkor kivittünk
oda, amint lug. . . , mostunk a kandlisra, akkor kihúsztung v^éégig a partra. Akkor
osz m^ékszáratt. Mikor m^ékszáratt, v^éégesztünk, akkor odaütünk a v^éégire, oszt
akkor ity sz^éttünk m^égen a szárazzatt így elibénk, sz^éépön ity sorjába. L^ésímoga-
tunk így, akkor ráütünk, oszt akkor síma lét, és akkor bele [érthetetlen] az
abrozba, úty hosztunk haza. V^ót ijen, tuggya, n^égy-öd vég vászony is. Kivíve,
aki annyit szűtt, zsákot izs vitt. Aszt is így még lét lugozva, oszt aszt is kivittünk
a vizre. Vót n^égy-öd vég vászony. Nem úgy, mim mast, hogy nincsen. Éty s^é.
Így vót.

— [Hol szokták eláztatni? Van itt folyó?]

— It Szaparcán. Akkor elvittünk még V^éejtibe is. Akkor elvittünk Magyra.
Mikor én lány v^ótam, ojan Piskibe, piski lány vó^ótam, akkor Magyra hortunk.
De mijóta ét vótunk, m^ék Szaparcán is. Akkor m^ék cunyi határba is. De ét már
nem ig^én, mer kicsi víz vót. Akkor elvittünk Csehibe. Ott is ásztattunk, meg ére
Vejtibe, ottan is, és akkor hosztunk haza kocsival. Nagy vízbe l^éhetött áztatni
esztet. Nagy vízbe. V^ót uty, hogy itt a v^éégin csak úty t^ótunk tuggya be. Nem
l^éhetöd bem^énni, mer ojan nagy víz vót. — Akkor étt a v^éégin l^éüttünk a botot a
kendörbe, nem vihette el a víz. Raktunk rá két felül sárt. A vóm is mán csinyáta,
mikor id van, mutogattunk neki, mikor éde gyütt.

— [Hátha árvíz jött? Vagy valami más?]

— Akkor v^ót, hogy elszakasztotta, oszt elvitte.

— [Előfordult?]

— El^ó fordult elő^ó. V^ót, aki b^ément ugy^é hajóval, osztán kisz^étték. V^ót
úgyis. De én nem tudom, az enyimét nem vitte el soha.

[Elmondta: Bene Sándorné, 68 éves református
Összeállította és lejegyezte: VÉGH JÓZSEF

TARTALOM

Cikkek

<i>Petro M. Lizanec</i> : A kárpátontúli ukrán nyelvjárások magyar jövevényszavainak fő térképe zési elvei	3
<i>Márton Gyula</i> : Adalékok az <i>é</i> : <i>e</i> (~ <i>è</i> ~ <i>ē</i>) megfeleléshez a székely nyelvjárásban	11
<i>Szabó József</i> : Két mássalhangzó-jelenség Nagykönyi község nyelvjárásában	19
<i>Aarni Penttilä</i> : A finn irodalom kezdetei	29
<i>Jakab László</i> : A mai magyar köznyelv múlt idejű igealakjai	37
<i>Mező András</i> : A mesterséges földrajzi nevek motivációja	55
<i>É. Kiss Sándor</i> : A krakkói magyar bursa regestrumának nevei	71
<i>Papp József</i> : Ragadványnevek Tiszacsegén	91

Ismertetések, bírálatok

A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. rész. Ism. <i>Sebestyén Árpád</i>	103
Atlasul Lingvistic Român pe Regiuni. Maramureş. I. k. Ism. <i>Márton Gyula</i>	111
<i>Márton Gyula</i> : A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. Ism. <i>Kálmán Béla</i>	114
George R. Stewart: Names on the Land (a Historical Account of Place—Naming in the U.S.). Ism. <i>Kálmán Béla</i>	117
Karjalan kielen sanakirja I. (A—J). Ism. <i>Kiss Antal</i>	124

Nyelvjárási adatok

<i>Balogh László</i> : Szamosszegi szójegyzék (4)	127
<i>Balogh Lajos—Végh József</i> : Nyelvjárási szövegek V. A Dunántúl déli része	137

Résumé

П. Н. Лизанец: Основные принципы картографирования венгеризмов в украинских говорах Закарпатья	9
<i>Gy. Márton</i> : Beiträge zum Studium des <i>é</i> : <i>e</i> Lautwechsels in der Szekler Mundart	16
<i>J. Szabó</i> : Zwei Konsonantenerscheinungen in der Mundart der Gemeinde Nagyköny	27
<i>A. Penttilä</i> : Die Anfänge der finnischen Literatur	35
<i>L. Jakab</i> : Les formes du passé dans le hongrois usuel de nos jours	53
<i>A. Mező</i> : Мотивирование искусственных географических названий	68
<i>S. É. Kiss</i> : Die Namen der Registratur der Krakauer ungarischen „Burse“ (1490—1558)	89
<i>J. Papp</i> : Surnames in Tiszacsege village (Hungary)	101

70.5369.66-19-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

5953-1982